

Előszó

1991 elején a Magyar Történészhallgatók Egyesületében felmerült az a gondolat, hogy — az ELTE BTK történelem-tanszékeinek oktatóit felkérve — olyan szemináriumokat kellene indítani, amelyek eredményeit: a közös vagy egyéni munkában készült kiemelkedő dolgozatokat, tanulmányokat az Egyesület megjelentetné *Sic itur ad astra* című lapjában. E bevezetés szerzője kapta azt a feladatot, hogy H. Balázs Éva professzort (Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) kérje fel ilyen jellegű szeminárium megtartására. E megbeszélés során H. Balázs Éva azt ajánlotta, hogy olyan tematikus *Sic itur ad astra*-számot állítsunk össze, amely XIX–XX. századi, elsősorban közép- és koraujkorral foglalkozó nyugat-európai történészek nekrológiáit tartalmazná. Ő ugyanis már korábbi szemináriumain rendszeresen választotta a historiográfiai tájékoztatásnak azt a formáját, hogy egy-egy történész életét, munkásságát a róla szóló nekrológ elolvasásával ismerjék meg tanítványai. A korszakkal foglalkozó, általában másodéves hallgatók számára ez a feladat egyben az idegennyelvű szakszöveg olvasásának gyakorlását is jelentette. H. Balázs Éva azt javasolta, hogy a szövegeket lehetőség szerint idegen nyelvekről fordítsák le (és lássák el jegyzetekkel) a hallgatók.

A fenti szempontok szerint elvégzett válogatás során csak lezárt életművekre terjeszkedtünk ki. Általában olyan személyiségeket választottunk, akiknek egy vagy több műve megjelent magyarul, s így nem egészen ismeretlenek a szélesebb olvasóközönség előtt sem. Arra is törekedtünk, hogy néhány olyan tudós portréja is bekerüljön a kötetbe, akiknek munkássága korszakhatárokat nem ismerően általános érvényű, pl. A. J. Toynbee vagy Max Weber.

A szövegek kiválogatásánál felhasználtam mértékadónak tekinthető életrajzgyűjteményeket is (pl. *Die grossen Deutschen [Kiváló németek]*. Hgg. von Hermann Heimpel u. a. IV. k. [West-]Berlin, 1958.), vagy a *Historical Abstracts* vonatkozó tételeit. S bár szövegeink döntő többsége fordítás, a kötetben helyet kapott két jelentős hazai szerző kevésbé ismert műve is: Marczali Henrik emlékbeszéde Rankéról és Trefort Ágostoné Macaulayról. (Ugyanakkor, mint könnyebben hozzáférhető, nem vettük fel pl. Kosáry Domokos Marc Bloch-életrajzát, *A történelem védelmében* c. Bloch-kötet előszavát, vagy Katus László tanulmányát Henri Pirenne-ről, amely *A középkori gazdaság és társadalom történeté*-nek hazai kiadásában jelent meg.) Az egyes szövegek egymástól olykor igencsak eltérő terjedelme nem jelent semmiféle értékelést a kötet összeállítói részéről. (Azt a megoldást, hogy egy személyről két írást közöljünk, mindössze egy esetben, Macaulaynál alkalmaztuk, mégpedig az angol nekrológ különösen kis terjedelme miatt.) — A kiválogatott személyek, ill. szövegek listája a H. Balázs Évával folytatott egyeztetések után készült el.

***

A munka menete a következők szerint alakult:

Az egyetemi hallgatók lefordították a kiválasztott műveket; az egyes fordításokat további munkatársak ellenőrizték. A fordítások egy része Poór János koraujkor-történeti szemináriumában keretében készült. A szövegekben a történészek műveinek címét első előfordulásukkor mindig az eredeti nyelven adtuk meg, s a magyar fordítást zárójelben közöltük. Ha a mű megjelent magyarul, a későbbiekben a magyar címet használtuk, ha nem jelent meg, továbbra is az eredetit. A folyóiratcímeket nem fordítottuk le.

A szövegekhez magunk (is) készítettünk jegyzeteket, magyarázatokat a kevésbé ismert fogalmakról és személyekről. Azokban az esetekben — l. a Pirenne-, a Hui-zinga-, a Soboul- és a Mandrou-életrajzot — amikor az eredeti tanulmány is alkalmaz lábjegyzeteket, a mi magyarázó jegyzeteinket az eredetiek közé illesztettük „a, b, c...” jelöléssel. A többi szöveg jegyzetapparátusát mi készítettük. Közzeltük a méltatott személy arcképét, valamint a róla szóló írás szerzőjének főbb adatait is. Végül közzétettük az egyes történészek magyarul megjelent műveinek (szándékunk szerint minél teljesebb) jegyzékét. Ezekben a bibliográfiákban csak az önálló kötetként megjelent munkáknál tüntettük fel a többszöri kiadást; a csak folyóiratban vagy antológiában kiadott kisebb írások esetében csak egy — a leginkább mértékadónak tekinthető — közlést vettünk fel. (Nem vettük fel a magyarul teljes egészükben megjelent művek egy részletének pl. szöveggyűjteménybeli közlését sem.)

Bár a kötet szerkesztésénél igyekeztünk minél körültekintőbben eljárni, valószínű, hogy számos kifogás, észrevétel merülhet fel a kiadvánnyal kapcsolatban. Ugyanakkor bízunk abban, hogy a későbbiekben hasonló gyűjtemények más korszakokban tevékenykedő történészekről, tudósokról is megjelennek, s ezek készítői profitálnak majd kötetünk erényeiből és hibáiból egyaránt. E *Sic itur ad astra*-szám összeállítói azt is remélik, hogy munkájukat nemcsak a szűkebb történelmi-kutatói szakma, az egyetemi hallgatók, hanem a történelemtanárok és a történelem iránt érdeklődő közönség is haszonnal forgatják majd.

Végezetül köszönetet mondunk azoknak, akik közreműködtek a kiadvány létrejöttében: H. Balázs Évának, Poór Jánosnak, a fordítóknak, a jegyzetek összeállítóinak, valamint a Soros Alapítványnak, amely támogatásával lehetővé tette (és teszi) a *Sic itur ad astra* megjelentetését.

A szerkesztőség nevében:

Vörös Boldizsár

Ranke Leopold **[1795–1886]**

Midőn a magyar tudományos akadémia megtisztelő megbízásából Ranke Leopoldnak, századunk német történetírói közt a legünnepeltebbnek, emlékéért készülök fölidézni, lehetetlen elhallgatnom, hogy e feladatot először akadémiánk nagynevű boldogult elnöke, Trefort Ágoston vállalta magára. A széles műveltségű, nagy látkörű államférfiú bizonyára megkapó képét rajzolta volna a híres kutatónak, a nagy hatású írónak. Nekem attól kell tartanom, hogy az elhunytak alakját, úgy is mint szakember, úgy is mint bizonyos mértékben tanítványa, némileg egyoldalúan, szűkebb keretben fogom csak vázolni.

Egy híres angol író azt a paradoxont állította föl, hogy a protestáns országok nagyobb haladásukat a tudomány és műveltség terén papjaik családos voltának köszönik. A papi házakból származó tudós dinasztiák hosszú sora, mellyel Anglia, Skócia, Skandinávia és Németország irodalmi története ékeskedik, némileg igazolja ezt a kockáztatott föltevést. A lelkész-házak nyugalmas, csendes egyhangúsága, a morális és tudományos kérdésekkel való foglalkozás, az egyszerű és erkölcsös életmód, a világi és anyagi ügyek ismerete anélkül, hogy egészen beléjük kellene merülni, tehát azoknak bizonyos magasságból való tekintése: mindez igen alkalmas milliónek bizonyult a tudományos érzék fölkeltésére és ápolására. Ranke is ily családból származott. Később, midőn már a német irodalom elismert nagyságai közé tartozott, érthető érdeklődéssel kutatta őseinek teologikus iratait. Atyjával megszakadt e buzgó hitvitázók sorozata. Az már ügyvéd volt, ki Wielicében, Szászország egy kis városában, gazdálkodott kis birtokán. Így Ranke családja is visszatükröztette azt a nagy szellemi mozgalmat, mely Németország műveltebb osztályait a XVIII. század közepe óta a teológiától a gyakorlatibb életpályák és problémák felé vonta. Szüleit testben és lélekben egészséges emberpárnak írja le, kiknek oktatása és példája minden tekintetben áldásosan hatott az őket környező gyermekseregére, melyben ő (született 1795 december 21-dikén) volt az elsőszülött.

Szüleinek, a falusi kis birtok kiességének köszönhető boldog gyermekkorát, és azt a törhetetlen egészséget és erőt, mely szokatlanul kicsi termetét késő vénységéig föntartotta. Szellemének irányt adott az a nevelése, melyet Donndorfban és Schul-Pfortában nyert, Szászország híres fejedelmi iskoláiban, Németország legjobb nevű humanisztikus intézeteiben. Ezek az iskolák, Melanchton¹ alkotásai, hivatva voltak egyesíteni a teológiai oktatásra való előkészítést a klasszikus nyelvek és irodalmak beható tanulmányával. Teljes kifejezésre jutott bennök a német protestantizmusnak belső szövetsége, sőt egyesülése a reneszánsznak azon egyetlen irányzatával, mely szellemével megfért és melynek eredetétől fogva annyira le volt kötelezve; a nyelvészeti kritikával és a szövegmagyarázattal. A klastromi egyszerű élet csendes magánya hatalmasan vonta az ifjú romlatlan kedélyeket az ókor nagy alakjai, örök eszményképei felé; a világ gondjai és küzdelmei csak gyöngülve, érdeket alig keltve, hatolhattak a sötét

falak mögé, melyeken belől a biblia Platóval és Ciceróval osztozott a lelkek fölötti uralmában. Így élt, fejlődött Ranke hat éven át, 1808-tól 1814-ig.

Pedig a történelem egyik legmegrendítőbb eposza zajlott le azokban a napokban a napokban a század csatáit, nem is messze Pfortától. Napoleon ott vívta csatáit a szövetséges uralkodók és főzúdult nemzetek ellen. Ranke olvasta a nagy seregről szóló bulleti-
neket,³ látta a császárt és híres tábornagyait, de lelkére a modern idők hőrsza éppen oly kevésbé hatott, mint a német ifjúságot fölrazó nemzeti mozgalom. Legfőlebb annyira jutott, hogy a szövetségesek proklamációjában bizonyos hasonlóságot talált azon beszéddel, melyet Tacitus a rómaiak ellen küzdő brit királynőnek, Boadiceának⁴ ad szájába. Éppen oly kevésbé hatott reá az a hatalmas szellemi mozgalom, melynek azon években éppen szülőföldje, Thuringia, volt a központja. Goethe és Schiller, kik alig néhány órányi távolságban alkották azon műveiket, melyekben a német nemzet szelleme legáltalánosabb értékben nyilatkozott, úgy látszik, igen kevésbé járultak a gimnáziumban Ranke képzéséhez.

Azok a sorok, melyekben Ranke ifjúságának mozzanatairól szól, nem egy tekintetben nagyon tanulságosak. Mindenek fölött óvatosságra kell tanítaniok a „milió” hatásának túlságos becsülése ellen, különösen, ha e hatás felől nincs egyenes döntő adatunk. Azután érdekes tanulságot rejtenek magokban arra nézve is, hogy a humanisztikus oktatás, mely valóban méltó nevéhez, éppen azzal, hogy távol tartja növénydekeit a mindennapi élet múltó kérdéseitől, képesebbé teszi őket arra, hogy az események fölé emelkedve, belássanak azok lényegébe, meg bírják ítélni azok irányát és jelentőségét.

Ranke mindenesetre nagy készütséggel lépett a lipcsei egyetemre, hol különösen a teológiai és egyháztörténeti tanulmányok érdekelték. Sokat olvasott és tanult. Akkor hatolt be Kantnak és tanítványainak ismeretébe. Ő is hódolt a korszellemnek, amennyiben a filozófusok közt leginkább Fichte⁵ hazafias és szinte spártai irányú műveinek befolyása alá jutott. Goethét is akkor kezdte bámulni, de a weimari mester, mint megjegyzi, mégis csak nagyon „modern”-nek látszott neki. Természetes, hogy műveltségének ápolása mellett a szorosán vett filológiai tanulmányokat sem hanyagolta el. Hiszen Németországban még most is szinte egyértelmű az egyetemen a filológus a tanárjelölttel. Még egész lelkével a régi hagyományokban gyökerezett. Homeros, Thukydides és „valamennyi közt a legnagyobb”, Tacitus, mellett a biblia volt központja műveltségének. Hívó volt; az is maradt. Kísérletet tett a zsoltárok fordítására héber szövegből, és buzgón forgatta a Luther bibliáját, már csak a német nyelv tanulmánya végett is. Bizony a „Germania doctá”⁶-nak kevés oly ifja lehetett, ki oly szép eredménnyel látogatta volna a múzsák berkeit, a tanárok előadásait, ki annyit tanult a grammatikusok és teológusok vitáiból, mint ő. De bizonyára még kevesebb volt az olyan, kinek egész lényére oly kevésbé hatott volna saját korának politikai szelleme. A forradalom és a császárság nem lelkesítették, de nem is rémítették volt; Napoleon uralmát és az azt követő restaurációt valószínűleg abból a szempontból ítélte meg: biztosítják-e részére a tanulmányaihoz szükséges nyugalmat, vagy nem? Ez az elvonultság annál jellemzőbb, mert éppen a deákéveire esik a német deákságnak politikai és társadalmi szervezkedése, a „Burschenschaft”⁷ megalakulása.

Ha már az ifjúban megkerestük a későbbi férfiú jellemének alapját, ezt az elzárkózottságot a jelent érdeklő kérdések elől, kell jellemző vonásának, egyéniségének tekintenünk.

Boldog az az ifjú, ki a tudományos pályának élve, jövőjének alapjait megvetve, nem törődik se a mindennapi kenyérrel, se — ami még nehezebb és ritkább — azzal, amit karriernek nevezünk. Boldog, ha oly nemzethez tartozik, melyben az egyetem befejezése biztosítja a megélhetést; még boldogabb, ha saját énjében megtalálja azt az igénytelenséget, mely beéri a tudományos gyümölcssel, és a sorsra bízza annak értékesítését. Nem átalom kimondani, hogy Németország ennek a szerény, dolgozni tudó, arról, mit kellémes életnek szoktunk nevezni, önként lemondani tudó ifjúságának köszöni sok tekintetben elismert tudományos felsőségét. Csak az teszi lehetővé a munka megosztását, ez biztosítja a különböző ismeretek minden részletének művelését, ez óvja meg a tudományos irodalmat a még ki nem forrott elmék föltűnési viselkedétől. Ranke ehhez a szinte spártai erkölcsű, az élvezetet a munkában és kötelességekben találó ifjúsághoz tartozott. Természetesnek találta, hogy az egyetemről elvigyék kisegítő tanárnak az Odera melletti Frankfurt gimnáziumához, és hogy a középiskolai oktatás rögzös mezején kezdje meg pályafutását.

A nagy politikai változások jelentősége éppen abban áll, hogy még azoknak életére is döntő befolyást gyakorolnak, kik egész irányuknál fogva alig érdeklődnek a hatalmi kérdések iránt. A Napoleon ellen folytatott fölszabadító háborúk egyik fontos eredménye az volt, hogy Ranke szűkebb hazája, a szász királyság, földaraboltatott, és nagyobb része Poroszországhoz csatoltatott, büntetésül azért, mert királya az utolsó percig híve maradt a francia császárnak. Így lett Rankéból porosz alattvaló.

Az 1815 utáni Poroszország, mely az előző szomorú években nagy férfiak vezetése alatt elfogadta és népének szelleméhez idomította a francia forradalom által megkezdett reformokat, a honvédelem, közigazgatás és gazdaság terén, és magában a háborúban igazi dicsőséget aratott, méltó folytatása volt Nagy Fridrik alkotásának, mint a protestáns éjszaki Németország vezetője, hegemon állama. A két rendszer közti különbség az volt, hogy most az állam és annak kormánya szorosabb viszonyba lépett az időközben oly roppant lendületet vett német műveltséggel, továbbá az, hogy elmentében a franciás fölvilágosodás gúnyolódó apostolával, vallásosnak, evangélikusnak vallotta magát. A helvét és ágostai hitvallások hivatalos uniója 1817-ben ennek a szellemnek volt kifolyása. Szembetűnő, hogy mindkét tekintetben megfelelt a változás Ranke belső érzéseinek. A szászok, kik magokat a németek közt legműveltebbnek tartották, általában még jó ideig lenézték hódítóikat, kiket félig-meddig barbároknak vélték. De Ranke már igen rövid idő múlva egy bizalmas levélben kifejezte azon való örömét, hogy oly államhoz tartozik, melynek főirányai és célzatai az ő teljes rokonszenvét bírják.

Ez a rokonszenv alakította azután Ranke politikai meggyőződéseit. A porosz király és kormánya érezték, hogy államuk a francia forradalom ellen folytatott küzdelemnek köszönheti nemcsak újabb katonai nagyságát, hanem erkölcsi tekintélyét is. Meg voltak győződve arról, hogy a népuralmi irányok előbb-utóbb fölforgatókká válnak, és az állam és egyház formáival együtt megtámadják az emberi társadalom örök alapjait. Az újításnak, a szellemi és anyagi haladásnak Nagy Fridrik, Stein és Hardenberg⁸ állama nem lehetett elvi ellensége. Hanem azok e fölfogás szerint csak úgy válhatnak

■ nemzetek hasznára, ha a kormányok rendelik el őket, nem elvi, általános elméletek szerint, hanem amint e fejlődés megkívánja, az állam organizmusának, a népesség vallásos és politikai hagyományainak lehető kímélésével. III. Fridrik Vilmos király jóakaró, atyáskodó úr volt, miniszterei, tanácsosai Németország szellemi arisztokráciájában számot tettek. Igazi konzervatív ország volt ez, kitűnő tisztviselő-karral, mely az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, a közgazdaság terén nagy munkát végzett, és nemsokára kiváló eredményekre hivatkozhatott. Amellett föladatának ismerte a szellemi érdekek ápolását is, amennyiben azok a kormány meggyőződéseivel nem ellenkeztek. Ez a „Beamtenstaat”⁹ nem volt és nem is lehetett a szabadelvűeknek, az alkotmányról álmodozóknak eszménye. Annál jobban méltatták azok a tudós körök, melyek szárnyai alatt teljes szabadsággal művelhették az elvontabb diszciplinákat. A berlini egyetemnek egy még élő kitűnősege nagyon szép esszét írt arról, hogy Plató republikája, a bölcsek uralma, tulajdonképpen a bürokratikus államban van megvalósítva. Nem föladatunk e politikai rendszer helyességéről ítéletet mondanunk. Bizonyos, hogy annak az államnak, melynek éltető lelke volt, nagy szolgálatokat tett, és így nem csupán a kvietizmus, még kevésbé a hatalom előtt való gyáva meghajlás, magyarázza meg Rankenek és sok más nagyérdemű férfúnak iránta való őszinte ragaszkodását.

De min is alapul a restauráció állambölcssége? Nem azon az elven-e, hogy az emberi társaságok nem valami mesterséges alapszerződés útján jöttek létre, nem is kormányozhatók ennél fogva elvont elméletek szerint, hanem élő, fejlődő szervezetek, melyekben minden egyenlőtlenségnek, mindannak, mit a XVIII. század igazságtalannak, az ésszel ellenkezőnek bélyegzett meg, megvan a maga oka és a maga joga? Nem kell éppen De Maistrenek¹⁰ vagy Hallernek¹¹ tanaihoz fordulni, kik a forradalomtól való féltőkben magát a fejlődést, a történetet is tagadták; még az akkor uralkodó német filozófia nagymestere, Hegel, is kimondja azt az elvet: ami van, az ésszerű, azaz a történeti jogot állítja oda az állam alapjának. A történelem, mint az állami és társadalmi élet jelenségeinek hivatott magyarázója, új érdeket, kiváló jelentőséget nyert. Nem hallgathatjuk el azt a megjegyzést, hogy ezáltal tulajdonképpen túllépett igazi határain. Hisz az elvont elméletek, az abszolút igaznak keresése éppen úgy történelmieket, emberieket, mint a tények és hagyományok. De nem kétes, hogy a szellemek ez iránya kimondhatatlan kedvező hatást gyakorolt tudományunk fejlődésére. A lapos, moralizáló vagy pikantériákat kereső bölcsekedés és általánosítás, mely a XVIII. század historiográfiájának annyira szembetűnő vonása, elvesztette keletét; a komoly kutatás, a részletek tisztázása jogába lépett. És midőn így megváltozott a módszer, a szempont, maga a tárgy sem maradhatott ugyanaz. Nem a személyek, azok erényei vagy félszégei érdekelték első sorban, hanem az intézmények, a történelmi élet igazi jelzői. Így fejlődött Chateaubriand¹² regényes, misztikus költeményeinek hatása alatt Thierry Ágostonnak¹³ komoly műzsája; így lépett Németországban Johannes Müllernak¹⁴ élők és holtak fölött ítélő iránya helyébe Niebuhrnak¹⁵ a régi Róma nagyságát megelevenítő, mert a modern élethez mérő génusza.

Ranke Frankfurtban lett historikussá. Nála nem lehetett szó valami korán nyilatkozó hivatásról; az csak a tudás felé vonta őt; éppen úgy válhatott volna belőle filológus, germanista vagy archeológus. Olvasmányait, tanulmányait a kor mindenható szelleme vezette azon mezőre, melyen azután teljesen kifejthette egyéniségét. Az egyetemen,

mint bevallja, inkább húzódozott a történeti tanulmánytól. A föl nem dolgozott adatok tömege, a meg nem értett tények zűrzavara elriasztotta a német historikusok olvasásától. Niebuhr könyve volt az első, mely valóban hatott reá; annak útmutatása szerint kezdte megérteni az ókort. Frankfurtban egy nagy régi könyvtárt talált, melyet alig használt valaki. A klasszikus történetírókat már ismerte, most sorban elolvasta azokat a görög historikusokat, kik a római történetről írtak, azután a középkori kútfőket, különösen a császárságra vonatkozókat, végre a XV–XVI. század francia krónikáit. Mint később említi, Walter Scott regényeinek olvasása vonta őt azon korszak tanulmánya felé, mely a középkor és újkor mesgyéjén bepillantást enged mindegyikbe. „Úgy találtam, hogy *Quentin Durward*-jában Vakmerő Károlyt¹⁶ és XI. Lajost még a részletekben is másként tünteti fel, mint a történeti hagyomány. Áttanulmányoztam Cominest¹⁷ és a többi egykorú tudósítást, és csakhamar meggyőződtem arról, hogy ezek a férfiak úgy, amint Scott festi őket, sohasem léteztek. Az összehasonlításnál azután meggyőződtem arról, hogy a történeti hagyomány szebb és minden esetre érdekesebb, mint a romantikus fikció. Ettől tehát egészen elfordultam és föltettem magamban, hogy munkáimban kerülök minden költést és koholást, és szigorúan csak a tényeket veszem szemügyre.”

Aki egyszer a tudás almájának megízlelte zamatját, az nem telik be annak élvezetével. Minden újabb lépés újabb látkört nyit, újabb nehézséget mutat, újabb kérdéseket tár föl. De Ranket nem csak a tudás szenvedélye ragadta a történeti emlékek ily beható tanulmányozására. Tanár volt: tudni akarta azt, amit tanított. A klasszikus irodalom történetét kellett előadnia a gimnázium legfelső osztályában: „Egészen ellenkezett gondolkozásommal és lényemmel, hogy megelégedjem a közönséges kézikönyvekkel. Észrevettem, hogy azok szerkesztői még a szerző előszavát sem olvasták el pontosan, nemhogy az egész szöveget.” Ezen iparkodott azután segíteni, és így sorban újra áttanulmányozza a régi írókat. Különösen Herodotos hat akkor reá, „a mondainak és történetinek egyesítése, a nyelv bája, az előadás könnyűsége, de különösen a fölfogásnak végtelensége.” Sokan azt hiszik, hogy csak a nagy központokban lehet tudományosan dolgozni. A német tudományos élet egészen meghazudtolja ezt a véleményt. Még jobban el van terjedve azon előítélet, mintha a középiskolai oktatás nem követelne igazán alapos tudást, sőt, hogy a tudós nem is való tanárnak. Rankenek frankfurti évei mindenkorra alkalmasok mindkét balvélemény megcáfolására.

Talán egy kissé tovább időztünk a kelleténél Ranke ifjúságánál, tehetségének alakulásánál. A világ inkább a kész eredményt, a dicsőséget és hírnevet szokta nézni, mint az ahhoz vezető göröngyös utat. De örülnünk kell, ha éppen történetírónál kimutathatjuk, megmagyarázhatjuk az olyan egyéniségnek létesülését, mely műveivel nem csak korára és nemzetére hatott, hanem, talán szabad mondanunk, sokban általános, maradandó értékkel gazdagította az emberiség szellemi kincsét.

Ranke első műve szorosan kritikai kérdésnek köszönte létrejöttét. A reneszánsz két kiváló frója, Guicciardini és Paulus Jovius¹⁸ közt, számos eltérést talált, melyet kiegyeztetni nem lehetett. Hol tehát az igazság? Ez a kérdés, a legfontosabb mindenki előtt, kinek szemében nem csupa hagyomány vagy ábránd a tudomány, teljes súlyával nehezedett az ifjú, még gyermek arcú tanár lelkére. A probléma megoldásához szükséges volt a korszak többi íróinak, a franciáknak, spanyoloknak, németeknek egybevetése. A tudományos kérdésen fölül a tárgy nagyszerűsége, a szereplő személyek

kiválósága is vonzza. Hisz ez az a kor, melyben Európa nemzetei Olaszország birto-
káért küzdve, először érintkeznek egymással szorosan világi érdekektől vezetve, bé-
kében és háborúban megvetik a modern állami rendszer alapjait. E kutatások gyü-
mölcsze a *Geschichten romanischer und germanischer Völker* [A román és a germán
népek története], mely az 1494–1514 közti korszakot öleli fel, s annak függeléke
gyanánt azon kor legfőbb történetíróinak kritikája.

Már maga a fölfogás: a román és germán népeknek egy egység gyanánt való föl-
tűntetése, a fejlődésök alapjául szolgáló intézmények és eszmék kimutatása, egy szó-
val bizonyos összehasonlító módszer alkalmazása előkelő helyet biztosít e munkának
a historiográfia történetében. A kivitel: az egyes nemzetek, rendek, városok, szemé-
lyek különösségének pontos kiemelése, a jellemző vonások elsorolása avatja valódi
remekké. Mindenütt észlelhető az ifjú géniusznak lüktetése, ki örvend tárgyának, mun-
kájának, a világnak, annak, hogy oly szép a történelem, ki lelkét önti abba, amit
beszél. Ez a frissesség; ez az ifjúság még a nyelvezeten is érezhető. Ez távol van a
későbbi klasszikus, egyenletes csiszoltságtól, mindenütt nyomát viseli a régiesnek,
szinte teutonnak, erejében még a szögletelességtől sem ment. És ami fő, mindez a
főnkelt gondolat, mindez a gyönyörű leírás aktaszerű; az anyagnak megrostálásán,
szigorú megítélésén alapuló. A történeti előadás szépsége, melyet addig csak a görög
és a római auctorokban és Macchiavelliben bámultak, karöltve járt a szövegek pontos
filológiai összevetésével, vagyis oly munkával, mely a XVII. század nagy tudósainak
munkáit élvezhetetlenné tette a művelt közönségre nézve.

E mű méltó föltűnést keltett. Írója a berlini egyetemre nyert meghívást. Még kizá-
rólagosabban élhet majd tudományának, mint addig. Frankfurtban csak gyér segéd-
eszközökkel rendelkezhetett, és a már kiadott források fölhasználására kellett szorít-
koznia. A berlini könyvtár pedig nemcsak ezekben bővelkedett, hanem nagy kincsét
rejtegette a még fölhasználatlan eredeti levelezéseknek és diplomáciai tudósításoknak.
Minő szomjjal szívta be Ranke ezeket az elsőrendű forrásokat, melyekből az eleven,
forró történeti életnek pezsgése buzgott elé! A fővárosi tudós és előkelő körökkel
való érintkezés; szellemes nők társasága, a világhírű főiskola, előadásainak tárgya és
célja szintén nem maradhattak hatás nélkül a még ifjú, de máris ünnepezt férfiúra. E
benyomások magyarázzák, hogy első berlini műve, bár csak kevéssel, két évvel
később készült a román-germán népek története után, aránylag igen nagy változásról
tesz tanúságot.

Déli Európa fejedelmei és népei [Fürsten und Völker von Süd-Europa im XVI. und
XVII. Jahrhundert], mert erről van szó, nézetünk szerint Ranke művei közt a legfelső
polcot foglalja el. Itt már nem Nyugot-Európa nemzeteinek egysége adja meg a ke-
retet, hanem inkább a kelet és nyugot közti ezredéves ellentét, az állami élet és a
társadalom minden ízét átható különbség. A keletnek az akkor világuralomra törő
ozmán, a nyugatnak a fölfedezések, hódítások és házasságok által univerzális monar-
chiához közeledő spanyol birodalom a személyesítője. Elbeszélés alig van a kötetben.
Az egész mintegy élő statisztika, mely működésökben mutatja be az államok gerincét
alkotó katonai és politikai intézményeket. Soha senki jobban ki nem fejezte, meg nem
magyarázta a két államalkotás hosszas virulásának, majd hanyatlásának okait. És ha
a módszer, mely mindazt mellőzi, mi nem lényeges és igazán a történeti tények velejét
nyújtja, már magában véve is oly hatást idéz elő, minőt a görög remekírók olvasása,

ezt a hatást az előadás mesteri volta még fokozza. Morális ítéletet alig találunk, annál több esztétikai reflexiót. A töröknél az institúciók állanak előtérben, a spanyoloknál a személyek rajza sem marad el. V. Károlynak, II. Fülöpnek jellemzése teljesen elütnek az elfogadott, annyiszor ismételt közhelyektől; embereket mutatnak, nem gépeket. Az a néhány sornyi megjegyzés, mely a Don Juan d'Austria¹⁹ szerencsétlen sorsához fűződik, annyira magán viseli Ranke sajátos szellemének bélyegét, hogy még itt sem mellőzhetem: „Ilyen a világ. Ingerli az embert összes tehetségei kifejtésére, nagyra növeszti minden reményét. Azután ő nem mérsékli magát; erejét érezve, a becsület és a birtok legbüszkébb díjai után száguld. De a világ nem enged; bezárja sorompóját és hagyja, hogy meghaljon.” Magának a tárgynak elsőrangú érdeke és fontossága okozta, hogy Ranke a XV. és XVI. század történeteiben próbálta meg először erejét. Eddigi munkái biztos alapot szolgáltatottak neki a további fejlemények megítélésére, a már közkézen forgó adatok megbírálására. Későbbi munkáinak sorrendje fölött már az utazásai alkalmával talált kiadatlan anyag döntött.

Már Berlinben tapasztalta, az értesítések minő gazdag bányáját rejtik az olasz, különösen a velencei követjelentések. Szabadságot nyert arra, hogy a kutatásokat folytassa, még pedig Bécsben, hol a velencei archívum²⁰ legnagyobb részét őrizték. Metternich herceg szívesen megengedte az idegen protestáns tudósoknak ez iratok fölhasználását, mit akkor igen nagyba vettek. E bécsi tartózkodása több tekintetben hatott Ranke fejlődésére és működésére. Megismerkedett Gentzzel,²¹ a híres publicistával, Metternich jobbkezevel, ki az ifjú, tudni vágyó tanárt beavatta a magas politika útvesztőibe. Akkor a keleti kérdés dominált. Miklós cár nagyravágyása új háborúval fenyegette Törökországot és már-már megbuktatta a szent szövetséget. A hellén szabadságharc óta különben is keletre fordult minden szem, ezek a bonyodalmak újra mutatták, minő közel érdeklík a művelt Európát azon régi kulturai központok viszonagságai. Bécsben tartózkodott akkor Vuk Stepanovics, a tudós szerb,²² ki Ranket megismertette nemzetének küzdelmeivel, törekvéseivel. Mit a török ellen folyó harcok hőseiről elbeszél, szinte a homerosi eposzok igazságával és erejével hatott. Ez információk alapján írta meg aztán Ranke a szerb forradalom történetét (1828). Abban a szerencsés helyzetben volt, hogy közel egykorú eseményről írhatott és mégis annyira távol eső viszonyokról, hogy teljesen megőrizhette objektivitását. E munka, mint a szerb hagyományon alapuló elbeszélés, nem annyira tudományos becsével és kritikájával hat, mint az állapotok és személyek friss, szinte naiv festésével. Niebuhr a modern kortörténet remekének nevezte.

A velencei követjelentéseknek Bécsben megkezdett tanulmányozását folytatni kellett aztán magában Velencében; az olasz viszonyok tüzetesebb ismerete szükségessé tette a római, firenzei és más nagy gyűjtemények átkutatását. A porosz kormány liberalitása több évi szabadságot engedett Rankenek, úgy, hogy csak 1831-ben foglalta el újra tanszékét. Ez életének legboldogabb és legtermékenyebb korszaka. Tisztán tudományának, a múlt föllelevenítésének élve, környezve az olasz természet bájától és az olasz művészet remekeitől, élénk közlekedésben Európa egyik legműveltebb és legélénkebb társaságával, nemcsak mindég újabb leletek fölhasználásában találta gyönyörűségét, hanem ki is fejtette lényének azt a művészi vonását, mely addig szűk, kissé egyoldalú viszonyai közt nem nyilvánulhatott eléggé. „Soha sem tanultam és gondolkoztam, soha sem gyűjtöttem többet, mint az 1830-ik év második és 1831-ik

év első felében”, mondja ő maga visszaemlékezéseiben. Ez útjának főeredménye *A pápák története [Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im XVI. und XVII. Jahrhundert]*²³ című műve; nagy számú munkái közt valószínűleg az, mely leginkább terjesztette hírnevét. Hogy mást ne említsünk, Macaulay is beható bírálatra találta érdemesnek. Nálunk Csengery Antal²⁴ méltatta egy szépen írott tanulmányában. Hírnevét nemcsak tárgyának, nemcsak a benne először közölt adatok fontosságának köszönte. Megvan benne a közvetlenség, meg az eleven érzék azon szellemi hatalom iránt, mely a reformáció által szenvedett veszteségét olyan gyorsan kiheverte, megvan benne az örök Rómának átértése, szemlélhetővé tétele. Az olasz municipális²⁵ életről szóló lapok Ranke remekei közt is igen kiváló helyet foglalnak el. És mégis nem átalom kimondani, hogy e műben Ranke már elkezdi térni attól az iránytól, mely mintegy egyéni tulajdona volt, és közelebb érve a történetírás elfogadott sablonjához, könnyűvé tette, hogy mások azon az úton kövessék. Véleményemet, mely a rendes fölfogástól nagyon is elütő, indokolnom szükséges.

Senki sem tagadhatja, hogy a kiadatlan kézirati kútfők fölhasználásával új korszaka kezdődik a történetírásnak.

Minden újabb dokumentum közelebb hoz a tudáshoz, az igazsághoz és nem historikus az, ki nem hálás mindazért, mi ismeretét bővítheti, kiegészítheti. Csakhogy a hagyomány, legyen az akár krónika, akár oklevél, akár követjelentés, nem maga a történeti élet, hanem annak csak egy többé-kevésbé hű és részletes képe. Éppen a követjelentéseknél — tárgyunkra nézve ezek becslése a legfontosabb — világos, hogy szükségkép egyoldalúak. Rendeltetésöknél, céljoknál fogva első sorban a külügyi viszonyokat, azután meg az uralkodók és miniszterek tetteit és szándékait tartják szem előtt. A belső ügyekre, a nemzeti élet ismertetésére, vagyis a történelem leglényesebb és legnehezebben konstruálható részére csak annyiban terjeszkednek ki, amennyiben azok visszahatása a külső viszonyokra szintén észlelhető. Ki vonná kétségbe, hogy a diplomáciai, a hadi történelem, aztán meg a biográfia szintén történelem? Az, de nem az egész történelem, hanem annak mintegy csak felülete.

Csak laikus szólhat poros, moly-ette aktákról. Az archívumnak megvan a maga varázsa. Amint nagy férfiak irataiból megismerjük lelkök titkos rugóit, magok is szinte életet nyernek, testet, vért öltenek. A kutató a sárgult levelekből kihallja az elmúlt nagy idők szellemének szárnycsattogását. Hiába, nagynek kell lenni annak a csábító erőnek, melyet a diplomácia szövevényeibe való bepillantás, a kiváló állásban levő férfiak életével való foglalkozás gyakorolt, ha még oly szellem sem maradhatott ment tőle, minő Rankeé. Első műveiben másként értelmezte, másként dolgozta föl a történelem tartalmát. Akkor a nemzetek lelkének erős dobbanását figyelte meg, most csak finomított, mintegy előkelővé tett nyilatkozatainak volt tolmácsa. Munkássága a fölszínre hozott új adatok értékével tovább is terjesztette a tudomány birodalmát, de nem járult oly mértékben, mint addig, annak intenzívebb műveléséhez.

A génusz egységes, oszthatatlan és ha irányában lényeges változás áll be, az nem szorítkozik egy bizonyos jelenségre.

Ranke mindaddig teljes objektivitással olymposi magaslatról ecsetelhetette az elmúlt idők törekvéseit és embereit. Midőn Bécsben volt, az a gyanú támadt ellene, hogy katolizálni készül, és még jó barátai is nagyon enyhének tartották II. Fülöpnek, a protestantizmus nagy ellenének, megítélését. Műveinek tárgya mindaddig elősegítette

ezt a tárgyilagosságot és a múlt alkotásainak tisztántartását a jelenkor küzdelmeitől, melyeknek belevonása élénkítheti, de mindég egyúttal el is homályosítja a történeti szemléletet. Most a júliusi forradalom újra megmutatta, minő szakadás választja el Európa-szerte az elméket. Ranke is leszállott polcáról: állást foglalt e harcban. Berlinbe visszatérve, folyóiratot adott ki, hogy a forradalom ellen védeni segítse a konzervativizmusnak, a békés haladásnak ügyét. Hanem e vállalatával úgy járt, mint járn szokott többnyire a nyugodt, megfontolt, igazságot kereső ember viharos, szenvedélyes időkben. A reakcionáriusok és a protestáns túlzók — Hengstenberg²⁶ iskolája — szinte jakobinusnak nézték, a liberálisok pedig: vagyis az egész akkori német közvélemény a szervilitás bélyegét sütötték rá. Még Heine sem kímélte „a csinos figurákat faragó” tanárt. A folyóiratot rendkívül becses tudományos tartalma sem mentette meg a gyors enyészettől. Ezzel Ranke politikai szereplésének vége szakadt. Hiába, ő tanulásra és tanításra volt teremtve; a küzdelem nem volt az ő eleme. Ez a lényeges különbség közte és nagy kortársa és barátja, Thiers, közt.

Kettős buzgósággal tért csakhamar vissza a tudományhoz, tanszékéhez. Tanári működése, mely jelentőségében alig marad el irodalmi tevékenysége mögött, tulajdonképp ekkor fejlődik ki teljesen. Nem csak előadásaival hatott, melyek a történeten kívül több ízben az irodalomtörténetet is felölelték és melyeket jó berlini szokás szerint érett férfiak, még fejedelmek is látogattak. Az előadás, amint Németországon dívik, alig más, mint a tanárnak egy már kész vagy készülő könyve, és így annak hatása alig különbözik a figyelmes olvasásától. Neki, ki legjobban érezte, mennyi még a történelem mezején a tennivaló, ennél nagyobb volt a becsvágya. A kutatásnak azt a módszerét, melyet sajátos műveltségéből merített, általánossá kívánta tenni; iskolát akart teremteni.

A német egyetemeken már régebben dívtak a filológiai gyakorlatok; a történelmi kútfőkkel foglalkozó gyakorlatoknak ő a megkezdője. Legrégibb tanítványa, Waitz György²⁷, beszélt nekem, hogy ő, ki jogász volt, egész véletlenül iratkozott be a gyakorlatokhoz, melyeken kivüle még csak ketten vettek részt. A főcél itt a kútfőknek, mint a történelmi tudás egyedüli biztos forrásainak lehető pontos megismerése, kritikája, összevetése volt. Ranke belátta, hogy a kezdő historikusnak a középkori kútfők értelmezésén kell először gyakorolni erejét, mert az általok leírt kor viszonyai leegyszerűsítettek, az összehasonlítás nálok legkönnyebb és leggyorsabban célhoz vezető, és általában mert legkezdettelesebb fokát jelölik a történelmi följegyzéseknek. A *Monumenta Germaniae*nek²⁸ akkor megjelenni kezdő hatalmas gyűjteménye folyton új becses anyagot szolgáltatott az ifjú munkásoknak. A híres és tisztelt tanárral való érintkezés, a vezetése alatt folyó közös dolgozás teremtette meg Németország mai történetírói nemzedékét. A tudományos főelvnek: a kútfők szigorú bírálatának épentartása mellett az ifjú egyéniségek szabadon fejlődhetnek. Amint a mesterben megvolt a historikusnak mindkét jellemző vonása: a pontos, egész részletekig leható kutatás és másrészt az előadásnak a biztosított alapon való merész és választékos fölépítése, a látszólag távolabb eső tények összefoglalása és csoportosítása; úgy különböztethető meg tanítványainál is az a két irány. A szorosan vett kutatást különösen Waitz György fejtette tovább, ki mint tanár a gyakorlatok vezetésében némileg utódja lett Rankenek; a történelmi építészetben, az előadás művészetében Sybel Henrik²⁹ lépett leginkább a mester nyomába. De az a két, annyira különböző tulajdonság, melyet a történetírás

egyaránt megkövetel: a pontos és hű analízisé és a művészeti alkotásé, csak magában Rankeban volt meg teljes harmóniában. Pedig mindegyik irány külön többé-kevésbé egyoldalúságra vezet és túltengésök vagy a történeti hitelességnek, vagy az előadás művészetének esik rovására.

A tanári pálya, a történeti kérdéseknek növendékeivel való folytonos és szükséges tárgyalása közelebb hozta Ranket azon eszmékhez, melyek korát, nemzetét mozgatták. Addigi munkái nagy világtörténeti korszakokat és intézményeket tárgyalnak, most a német nemzet egyik legfontosabb szakának, a reformáció korának szentelte erejét. Addig megelégedett a legfontosabb viszonyok tárgyalásával, most apró részletekig kellett lehatolnia, azok összeköttetését a nagy világtörténeti mozgalmakkal latolgatnia, mert a német tartományok politikai ziláltsága mellett más eljárás nem vezetett volna célhoz.

Még bűvárlatainak színhelye is megváltozik; most a frankfurti, drezdai, weimari archívumok szolgáltadják neki a legtöbb anyagot. Így jött létre a német történet a reformáció korában, Rankenek első nagy terjedelmű munkája, hat kötet. A tárgy minősége okozta, hogy ez a mű sem művészeti szépségre, sem általános értékre nem hasonlítható az előbbiekhöz. Itt már az anyag, a részlet uralkodik, és a teljességre való törekvés útját állja a valódi földolgozásnak. Nem is a nagyvilágnak írta: a német tudományosságot és a német vallásos meggyőződést akarta vele kielégíteni. Mindkét kritérium mutatja, hogy mennyit engedett magas művészi becsvágából és föltétlen részrehajlatlanságából.

A német reformáció legnagyobb politikai alkotásává Poroszország nőtte ki magát, Ranke szűkebb hazája. Ennek az államnak keletkezését, növekedését készült előadni, szintén archivális kutatás alapján. Ez a munka úgy előadás, mint pártatlanság tekintetében hanyatlást mutat az előbbiekhöz képest. Új irányt csak annyiban jelöl, amennyiben Ranke, hogy a porosz állam nagyságát megmagyarázza, bővebben terjeszkedett ki a porosz adminisztráció történetére. I. Fridrik Vilmos királyt, kit addig félig nevetséges, félig kegyetlen fejedelemnek tartottak, ő állította oda, mint a porosz állam belső erejének erélyes és előrelátó kifejtőjét.

Ez a porosz királyság, melynek történeti jelentőségét ő annyira méltatta, melynek törekvéseivel magát szinte azonosítja, az 1848-iki mozgalom által a válság szélére sodortatott. Kitűnt, hogy adminisztráció és hadsereg nem képesek megakadályozni az eszmék győzelmét, kitűnt, hogy Németország mint műveltség, úgy politikai intézmények dolgában sem maradhat el a nyugoti szomszédok mögött. Ranke e válságban híven szolgálta szerencsétlen királyát, IV. Fridrik Vilmost, kihez személyesen is közel állott, kinek elveiben osztozott, és kinek általános műveltségét, főnkelt gondolkodását igen magasra helyezte. Javaslati közt, mert a király akkor egyenesen kikérte tanácsát, nevezetesen az: hogy a porosz királyságnak szoros viszonyba kell lépnie az alsóbb osztályokkal, az úgynevezett IV. renddel, mert az általános védkötelezettség, mely ez osztályokra is kiterjed, kötelességévé teszi a fejedelemnek a felőlők való gondolkodást. Másik javaslata, 1849-ben, midőn már helyreállt a korona tekintélye, az volt, hogy Poroszország kerekítse ki birtokát a Rajna felé, Hessen, Hannovera és Nassau annexiója által, körülbelül oly módon, mint az 1866-ban tényleg megtörtént. Lehetetlen észre nem venni mindkét pontban a Franciaországban ismét uralomra jutott caesarizmus hatását. Ranke tekintélyét a királynál különösen annak köszönhette, hogy

ezt a fordulatot már az 1848 év tavaszán előre megmondta. Ebben, valamint az említett javaslatban lehetetlen nem bámulni a történeti alakulások folytonos szemlélésétől gyakorolt éleslátást, mely a jövő fejlődések útját képes volt előre kitűzni, bár azok bekövetkezésének idejét nem határozhatta meg előre.

Valamint az 1815 után következő korszak a keleti hatalmak konzervatív szövettségének hegemoniája alatt állott, úgy uralkodott 1848 után Európában a nyugoti nagyhatalmaknak, Franciországnak és Angliának, tekintélye. Ranke most ezek története földértésének szentelte magát. A román-germán nemzetek közösségéből indulva ki, természetes volt, hogy először saját nemzetének történetét igyekezett tovább vinni a XVIII. századig, de aztán, ha valóban világtörténeti áttekintéshez akart jutni, azon két nemzet történetét is kellett folytatnia, mely intézményei, anyagi és szellemi műveltsége által a XVI. századtól napjainkig mintegy vezetője volt földrészünknek. Német létére francia történet írásához fogott. Ott különösen a királyságnak páratlan fényes kifejtése vonzotta, mely azután mintaszerűvé vált a többi államra nézve. A francia történet akkor már hasonlíthatatlanul jobban volt földolgozva, mint a német, de az összefoglaló művekben nem volt nagyon gazdag. Ranke különösen a diplomáciai történet terén nyújtott sok újat, levéltári kutatásai alapján, és nem egy pontban igazította helyre kútfői kritikája segítségével a francia memoár-irodalom megítélésében uralkodó tévedéseket. Richelieu bíbornok emlékiratairól szóló értekezése megnyitotta előtte a francia akadémia kapuit.

Sokkal congeniálisabb³⁰ volt Ranke szellemével a nagy szigetország nemzete. Ott vívta a XVII. században a protestantizmus döntő küzdelmeit; ott jött létre történeti alapon az a rendi alkotmány, mely egyaránt bírta biztosítani a közszabadságot, a törvényes rendet és az anyagi és szellemi haladást. És míg a francia történetnél csak a tárgy nagyszerűsége vonzotta, az angol nemzet történetének megírásánál írói és tudós becsvágya is készítette tehetségének, tudásának teljes kifejtésére.

Az ötvenes években jelent meg Macaulay nagy műve, melynek éppen a XVII. századi Anglia, különösen pedig a Stuartok bukása és orániai Vilmos uralmának, a parlamentáris rendszernek megalapítása volt fő tárgya. Soha történeti mű nem keltett nagyobb hatást. A közállapotok hű rajza, a szereplő egyéniségek mesteri jellemzése, a részletek roppant tömegének összeolvasztása egy arányos képpé; amellet a nyelv gazdagsága és a szerzőnek határozott állásfoglalása a szabadság és a protestantizmus ügye mellett, mind hozzájárultak e hatás előidézéséhez és növeléséhez.

Ranke meghajlott a hatalmas whig stílusza művészete előtt. Könyvének előszavában mintegy fájdalmas rezignációval mondja: mindég a legjobban írott történetet fogják a legjobbnak tartani. És mégis tulajdon birodalmában készült vele megívni a babérért. Levéltári kutatásai sokkal kiterjedtebbek voltak, mint az angol íróé, kinek elég munkát adott az óriási belföldi irodalomnak átkutatása. Azonkívül a német tudós némileg pártiratlak tekintette Macaulay művét, mely nem szolgáltat elég igazságot a királyságnak, sem a toryknak, a parlamentarizmus megalapításában és megvédésében. Nem is kétséges, hogy e két szempontból sokban helyreigazítja, még többen kiegészíti az angol historiográfia remekét. Még művészi tekintetben is vannak oly részei: I. Károly és Cromwell jellemzése, a forradalmi kormány ismertetése, melyek saját fényökben tündöklenek a Macaulay napja mellett. És ha a pártatlan ítélő mégis a politikusnak és nem a tudósnek adja az elsőséget, ennek oka nem kizárólag az, hogy

amaz saját nemzetéről írt, melynek élt, mellyel azonos volt, míg emez mint idegen emelte föl tárgyilagosságot, de hideg szavát. Az ok mélyebben fekszik. Ranke, mint láttuk, mindinkább a fejedelmek, a kormányok, az intéző körök szándékaira és tetteire helyezte a súlyt. Akkor van elemében, midőn valami fontos diplomáciai alkudozásnak bonyolíthatja ki minden szálát. A francia történetnél az még némileg megengedhető. Ott a király és a kormány szervez, tesz, alkot mindent; az udvaron kívül nincs közélet. De az angol történeti életet, mely annyi ezer alakban nyilatkozik, nem fejezik ki se a kabinetek jegyzőkönyvei, se a parlamenti gyűlések naplói. Azt meg kell figyelni a piacon, a műhelyekben és a mezőn, a tengeren és a gyarmatokon, úgy, amint Macaulay tette és amint Ranke nem tehette. De az összehasonlítás nem igazság. Rankenek hasonló irányú művei közt az angol történet áll első helyen, nemcsak terjedelmére és tartalmasságára, hanem még formai szépségre nézve is.

Kutatásban, munkában áll a tudósnak élete, becsét az elért eredmény adja meg, nem a fejedelmi vagy népszerű elismerés külső jelei. Ranket ezekkel szinte elárasztották. A tudós társaságok vetekedtek abban, hogy őt tagjaik közé sorozzák; a magyar akadémia 1858-ban választotta őt meg. Királya a pour le mérite rend lovagjává tette, örökös nemességgel ruházta föl, udvari historiográfusának és titkos tanácsosának nevezte ki. Tiszteletbeli doktora volt a cambridgei egyetemnek és midőn ott ünnepelték, az a mondás esett neki legjobban „he is a good fellow”.³¹ A berlini tudós respublikában körülbelül azt a helyet foglalta el, melyet azelőtt Humboldt Sándor töltött be. Fejedelmek jártak látogatására; a tudományok iránt annyira fogékony II. Miksa,³² Bajorország királya, külön kurzust hallgatott Ranketól a modern történelemből. Még fontosabb volt, hogy az javaslatára külön bizottságot állított föl és dotált a német történet földolgozása végett, mely bizottságnak élte végéig Ranke volt buzgó elnöke. Hogy egyebet ne említsünk, a német történelem évkönyvei, a tudományok történetének sorozata, a német biográfia mind e bizottságnak köszönheték létrejöttüket.

Mert Ranke nemcsak maga tudott dolgozni; megvolt az az adománya, hogy az ifjú tehetségeknek kijelölje azokat a kérdéseket, melyek legjobban megfeleltek készségüknek. Munkáinak elterjedésével megjött népszerűsége is. Még tudományos és politikai ellenfelei is meghajoltak munkássága előtt. A szabadelvű Berlin megválasztotta díszpolgárának. Megvolt az a hazafias öröme, hogy 1866-ban és 1870-ben diadalát látta az általa oly nagy hévvel ápolta nemzeti és dinasztikus eszméknek.

Igazi népszerűséget azonban tanszéke biztosított részére. Egész Európából hozzá sereglettek a hallgatók, köztök sok hazánkfi, pl. Tisza Kálmán. Sokan régi növendékei között már szinte tanárok voltak és mesterök szellemében és tiszteletében vezették az új nemzedéket. Az egész német történészvilágot beragyogta az a fény, mely homlokát körülvette. Midőn 1877 telén hatvan éves doktori jubileumát ülte, szinte megindító volt látni, mint sereglettek körülötte régi diákjai, már őszbeborult fejjel, és mint mutatják neki tanítványait, mintegy szellemi unokáit. A Waitzok, Nitzschek,³³ Sybelek, Wattenbachok,³⁴ Giesebrechtek³⁵ között, kik mind már bevették volt nevüket a német historiográfia aranykönyvébe, úgy tűnik föl az apró, mozgékony, eleven, öreg úr, mint e század történetírásának patriarchája.

A folytonos kutatás éppen tartotta szellemi tehetségeit, a fejedelmi kegy, mely iránt éppen nem volt érzéketlen, kielégítette dicsvágyát; boldog családi élete — 1843-ban vezette oltárhoz Angliában Clara Gravest — édessé tette rövid pihenését. A hatvanas

és hetvenes években sorra következtek: *Wallenstein története [Geschichte Wallensteins]*, *Ausztria és Poroszország a XVIII. században [Zur Geschichte von Österreich und Preussen]*, *A német hatalmak és a fejedelmek szövetsége [Die deutschen Mächte und der Fürstenbund]*, *Forradalmi háborúk eredete és kezdete [Ursprung der Revolutionskriege 1790 und 1792]*; végre Hardenberg emlékiratainak nagy négy kötetes kiadása. E munkájában már átlépte századunk küszöbét. Egész a legújabb korig, a berlini szerződésig csak egy munkája ér; a szerb forradalom folytatása, *Szerbia és Törökország a XIX. században [Serbien und die Türkei im XIX. Jahrhundert]*. E könyv befejezése mutatja, minő világosan ítélte meg a mai Európát alkotó erőket. Már nem kizárólag a román és germán népekben látja az emberi nem életét; része van abban a hozzájuk csatlakozó szlávoknak és magyaroknak.

Mind e munkák csak úgy, mint az előzők, levéltári kutatáson alapulnak. Teljességre éppen nem törekedett; megelégedett azzal, ha egy esemény, vagy alkudozás menete felől fő vonásokban ítéletet alkothatott magának, a részletes, aprólékos utánajárását másokra bízta. Ellenfelei nem is késtek e miatt fölületességgel, elhamarkodottsággal vádolni. Önmaga némi gúnnyal és sajnálkozással szólt azokról a vaskalaposokról, kik azt hiszik, hogy a teljesség a történelem terén elérhető és hogy az érdem. Fölfogását e pontban csak helyeselhetjük. Nem az a fő, hogy a történetíró műhelyében meglegyen minden festék, hanem az, hogy képe arányos, igaz legyen. A történetet teljesen helyre úgy sem állíthatjuk. Jobban vétünk az igazság ellen, ha a lényeges és aprólékos tények összezavarásával rontjuk a helyes perspektívát, mintha esetleg elhagynunk egyes részleteket. Az pedig nem kétséges, hogy Ranke, nem is szólva a földolgozásról, több új és tisztázott adattal gazdagította tudásunkat, mint korunk bármely más kutatója. Nem is kutatásának módszere ellen teszünk megjegyzést, hanem földolgozása ellen; azon irány ellen, mely hova-tovább egyre egyoldalúbban érvényesül nála. Mennél előbbre jut a XVIII. században, annál inkább kabinetek és személyek történetévé fajul előadása. A levéltári anyagot földolgozza, kiveszi belőle, ami kivehető, de azon történeti életre, mely nem szerepel követjelentésekben és az utasításokban, nincs kellő tekintettel. Különösen szembetűnő ez az irány a francia forradalomról szóló művében. Még abban sem igen találunk egyebet, mint jegyzékeket, mint az elveknek szembeállítását. A ünöm, előkelő tudós nem szeret leszállani az utcák zsvivájába, mintha elriasztaná őt a tömeg moraja, mintha bántaná a kenyérgkérdés rettenetes prózája. Nem a műhely fölszerelése, hanem a kép hiányos. Hiába keressük azon a zúgó vihart, a sújtó villámot, az életnek rikító és keserves színeit. A nagy történeti festő mintegy szalonfestővé szelidült.

Egyben azonban páratlan maradt mindvégig: munkái fölépítésében, áttekintésében. Folyton Európa nagy ügyeit szemlélve, azok kapcsolatát, a különböző korszakok és nemzetek közti hasonlóságokat és különbségeket jobban látja, mint bármely más addigi történetíró. És ha magában a munkában némileg a levéltári anyagnak hatása alatt állva, sokat kénytelen közölni, mi csak személyre vagy diplomáciai helyzetre vet fényt, de tulajdonképpen nem történet; bevezetéseiben tisztán a történeti tudás magvát, velejét nyújtja. Épp ez az érdeme egyes fejezetei bevezetésének, vagy berekesztésének. Ott nem találunk mást, mint földolgozott, minden ízében kicsiszolt anyagot, az összehasonlító világtörténelemnek egy-egy építőkövét.

Valóban, nem volt még élő ember, kinek nagyobb lett volna a készütsége egy igazi egyetemes történelem megírásához, ki annyira ebben találta volna hivatását, mint ő. Ez volt már ifjú korának álma. „Az ismeretlen világtörténetnek fölfedezése volna legnagyobb boldogságom”, írja 1826-ban. „Ismered régi szándékomat, — írja öccsének 1827 elején—, hogy megtaláljam a világtörténet régi regéjét, nemünk eseményeinek és fejlődéseinek azt a menetét, mely igazi tartalmának, központjának, lényegének tekinthető”.

„Meg akarom érteni és állapítani e vad, indulatos, erőszakos, jó, nemes, nyugodt, e tiszta és szeplős teremtményeknek, magunknak minden tettét és szenvedését, eredetében és megjelenésében.” És ismét: „Tudod és gyakran ismétlem, hogy legjobban csábít engem az emberi fejlődés menetének, az egyetemes történelem eszméjének megkeresése; lásd, ez a legszebb és legnevezetesebb történet, mely valóban megesett. Miben van több igaz, mi vezet közelebb a lét megismeréséhez; elmékedő gondolatok követése-e? vagy pedig az emberiség állapotainak megragadása, melyekből mégis csak elevenen előszökik a velünk született gondolkodásnak módja. Én az utóbbit választom, mert kevésbé van kitéve a tévedésnek.” Mindég reményli azt, hogy írhat végre majd oly könyvet is, melyet nem ől meg a tudományosság, melyet olvashat mindenki és mely mégis magában foglalja a történelem szellemi életének bőségét. Aztán következik a részletekbe való merülés, a folytonos panasz, hogy mindég csak csonka, hézagos munkát végezhet.

A gondviselés megengedte neki, hogy e rég táplált szándékának, melyben szinte élete célját látta, valósításába kezdhesen. Nyolcvanöt éves volt, midőn megjelent *Világtörténet [Weltgeschichte]* c. művének első kötete. Aztán gyors egymásutánban jelent meg a többi hat kötet, a hetedik már csak részben látott napvilágot, abban az alakban, melyben ő maga fogalmazta. Még halálos ágyán tollba mondta III. Henrik³⁶ császárságának jellemzését, azután a nagy kínok erőt vettek rajta és e szavakkal szakította félbe a diktálást: „inter tormenta scripsi”.³⁷ 1886. május 23-dikán elhunyt. A VIII. és IX. kötetet már csak régibb előadásai után bocsátották közzé tanítványai. — Egészben véve ez a történelmi irodalomban a legnevezetesebb és talán legsikerültebb kísérlet: tudományos alapon tárgyalni a történelmi fejlődés nagy menetét. Ő, ki ifjúságát a bibliai és klasszikus ókor tanulmányának szentelte, ki gyakorlataiban, kritikáiban a középkornak majd minden szakára és nemzetére kiterjeszkedett, ki részletes kutatás alapján megírta a nagy nemzetek történetét az új kor kezdete óta, ki előadásaiban, könyveiben nemcsak a politikai tényeket szokta tárgyalni és átvizsgálni, hanem az emberi szellem szabad alkotásait a művészetben és irodalomban sem hagyta figyelmen kívül; kétségkívül nagyobb reménnyel foghatott e vállalatba, mint bárki más. Az ókor tárgyalása mutatja, mennyit gondolkozott és dolgozott az emberiség kezdődő nagy műveltségeinek megértésén. A bibliai érák előadásánál stílusa fönkeltté, szinte zsoldárivá lesz; a keresztyénség kezdetének elbeszélésével nem mulaszthatja el a hitvallást, hogy jó evangélikus keresztyénnek tartja magát. Ezeket a korszakokat valóban földolgozottan nyújtja; az események sehol sincsenek elszigetelve, hanem mindég művelődési vagy vallási eszme köré csoportosulnak. A középkor tárgyalása már nem oly egyenletes. Nagyon is meg lehet különböztetni azokat a részeket, melyekben régibb tanulmányai alapján állította össze a történelmi jelentőségű tartalmat, azoktól, melyeket csak mintegy hézagpótló gyanánt toldott hozzá, a századok meztelenségének

befődésére. A legjobban kidolgozott fejezetekhez tartozik az iszlám, Nagy Károly és a pápai hatalom alakulása. Az utolsó Karolingek történetében ellenben alig nyújt már egyebet genealógiánál. Így ez a hatalmas elme, ez a páratlan munkaerő sem maradt ment az aggkor gyöngítő, romboló hatásától.

Nevezetes fejlődést jelöl még e műnek a stílusa. Bármennyit mond el, még többet kell elhallgatnia. Minden mondat azonfölül, amit kifejez, még nagy háttérre nyit kilátást. A tartalom kényszerű vázlatosságát a számtalan allúzió van hivatva pótolni. Mintha csak az öreg Goethe szólalt volna meg újra.

*

Befejezzük hosszúra nyúlt, mégis vázlatos megemlékezésünket. Mert Ranke teljes méltatásához még műveinek teljes ismerete sem elégséges. Azok óriási tartalmához még hozzá kell adni azt a kincset, mellyel előadásaival és gyakorlataival növelte tudományát.

Lénye, egyénisége abban állt, hogy benne a történettudós teljesen össze volt forrva a történetíróval. Úgy a tudomány, mint a művészet terén a legnagyobb föladatokat tűzte maga elé, és csak későbbi műveiben sínylette meg némileg a szellem az anyag súlyát. Módszere, melyet saját egyénisége szerint állapított meg, szinte általános érvényű lett. Kevés embernek van annyi érdeme abban, hogy minden korszak nagy problémájához: a történelmi igazsághoz, a pozitív tudáshoz közelebb juthattunk. Műveiben egyaránt megvan a kritika, az események kapcsolatába való behatolás és az előadás szépsége, előkelősége.

Még nagyobb érdeme is van annál, hogy sok új anyagot talált, sok új és igaz szempont fölállításával útját egyengette egy jövődő, valóban összefoglaló történelemnek. Senki sem járult többel a történelmi érzék fölkeltségéhez; ahhoz a meggyőződéshez, hogy a történelmi komoly és szent tárgy. Élete föladatát abban látta, hogy Európa művelt népeinek fölfedje múltját. A művelt, történelmre büszke nemzetek, köztök a magyar, hálaival adóznak szellemének, tisztelettel környezik emlékét.

Jegyzetek

1. Melanchton, Philipp (1497–1560): széleskörű klasszikus műveltségű német humanista. Luther munkatársa, az evangélikus teológia egyik megalapozója. Sikertelenül kísérelt meg közvetíteni a katolikus és az evangélikus tanok hirdetői között.
2. A sikertelen oroszországi hadjárat után Napóleon és marsalljai váltakozó sikerű harcokat vívtak Szászországban a porosz-osztrák-orosz erők ellen. A hadműveletek, kezdeti francia sikerek után, a szövetségesek 1813. október 16–19-i lipcsei győzelmével értek véget, és a franciák kiszorultak Szászországból.
3. bulletin (francia): napi értesítés.
4. Boadicea vagy Boudicca († i. sz. 62.): a britanniai icenusok királynője. Sikertelen Róma-ellenes felkelése után öngyilkos lett. — A hivatkozott beszédet l.: Tacitus: *Annales [Évkönyvek]*: XIV. k., 35.
5. Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814): német filozófus. Szubjektív idealista nézetei nagy hatást gyakoroltak a korabeli szellemi életre, elsősorban Schlegelre

- és Novalisra. — Jelentős műve: *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre [Az egyetemes tudománytan alapvetése]*. (1794.)
6. Germania docta (latin): a kiművelt Germánia, a tudós Germánia.
  7. Burschenschaft (német): Így hívták a különféle diáktársaságokat a XIX. századi német egyetemeken. Az első 1815-ben alakult meg Jénában. Hazafias szellem és a német egység iránti rokonszenv jellemezte őket.
  8. III. Frigyes Vilmos (1797–1840) királyhoz közelálló porosz államférfiak a napóleoni háborúk korában. Céljuk a francia befolyás felszámolása volt, amihez elengedhetetlennek tartottak bizonyos, felülről kezdeményezett reformokat. A közigazgatási és gazdasági modernizáció jegyében Heinrich Friedrich Karl Stein (1757–1831) állt a jobbágyfelszabadításról és a városok önkormányzatáról szóló rendeletek háttérében. Karl August Hardenberg (1750–1822) elsősorban a külpolitikára gyakorolt befolyást.
  9. Beamtenstaat (német): hivatalnokállam.
  10. Maistre, Joseph de (1754–1821): francia filozófus, a filozófiai tradicionalizmus egyik jelentős alakja. Álláspontja szerint a nemzeteknek és népeknek vissza kell térniük a középkori, keresztény államrendhez a pápaság szellemi irányításával. — Főbb művei: *Du Pape [A pápáról]*. (1819.); *Soirées de Saint-Petersbourg... [Szentpétervári esték...]*. (1821.)
  11. Haller, Karl Ludwig von (1768–1854): svájci államférfi és író. A történelem és az államtudományok tanára a berni, majd a párizsi egyetemen. A katolicizmus eltökélt támogatója volt a francia politikai életben. — Fontos műve: *Die Restauration der Staatswissenschaften... [Az államtudományok restaurációja...]*. I–VI. k. (1816–1834.)
  12. Chateaubriand, François Auguste René vicomte de (1768–1848): francia író és királypárti politikus. Műveiben a középkori kereszténység értékei mellett szállt síkra. — Fő műve: *Le génie du Christianisme [A kereszténység szelleme]*. (1802.)
  13. Thierry, Augustin (1795–1856): francia történétíró, elsősorban a francia nemzeti történelem kutatója. — Kiemelkedő műve: *Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers-état [Tanulmány a harmadik rend alakulásának és fejlődésének történetéről]*. (1853.)
  14. Müller, Johannes von (1752–1809): kezdetben liberális, majd konzervatív szellemen alkotó német történétíró és egyetemi tanár. — Fő műve: *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft [A svájci államszövetség története]*. I–V. k. (1786–1808.)
  15. Niebuhr, Barthold Georg (1776–1831): német történész, klasszika-filológus, államférfi. Kiemelkedő műve a *Römische Geschichte [Római történelem]* I–III. k. (1811–1832), amelyben, megalapozva a modern forráskritikát, a rómaiak történetét az 1. pun háborúig tárgyalta. Tevékenyen részt vett a *Corpus scriptorum historiae Byzantinae [A bizánci történelem történetíróinak gyűjteménye]* c. sorozat elindításában (1828–).

16. Vakmerő Károly (a magyar nyelvhasználatban általában Merész Károly): az önálló Burgundia utolsó hercege (1467–1477).
17. Commynes, Philippe de (1445–1509): francia államférfi és történétíró, Merész Károly, majd XI. Lajos (1461–1483) szolgálatában. *Emlékiratai [Mémoires]* a XV. század végi burgundiai és francia történelem fontos forrásai és Istvánffy Miklós számára is mintául szolgáltak.
18. Itáliai történétírók a XV–XVI. század fordulóján. – Guicciardini, Francesco (1483–1540): fő történelmi munkája a *Storia d'Italia [Itália története]* (1537–1540), amely az 1492–1534 közötti itáliai történelmet tárgyalja. Művének sikerére jellemző, hogy ötven év alatt majdnem az összes európai nyelvre lefordították. – Jovius, Paulus (Giovinio, Paolo) (1483–1552): humanista, történétíró, orvos, püspök. Vasarit ő ösztönözte híres művészéletrajz-gyűjteményének megírására. Portrégyűjteményének leírását maga adta ki *Descriptio musaei [A múzeum leírása]* (1546) címmel.
19. Don Juan d’Austria (1547–1578): V. Károly (1519–1556) természetes fia, II. Fülöp (1556–1598) féltestvére. Sikeres hadvezér és politikus, ő vezette 1571-ben a spanyolokat a lepantói csatában. 1578-ban hunyt el, máig nem tisztázott körülmények között, méregtől vagy pestisben.
20. Velence rövid napóleoni uralom után az 1815-ös bécsi kongresszus határozata alapján Lombard-Velencei Királyság néven Habsburg uralom alá került.
21. Gentz, Friedrich (1764–1832): német publicista, politikus, 1802-től osztrák szolgálatban. 1793-ban németre fordította Edmund Burke *Reflections on the Revolution in France [Töprengések a francia forradalomról]* c. művét. Önálló politikai íróként is jelentős volt.
22. Karadzic, Vuk Stefanovic (1787–1864): szerb tudós, az első szerb nyelvten (Pismenica srbskoga jezika [A szerb nyelv ABC-je]. Bécs, 1814), az első szerb szótár megalkotója, népdalok, népmesék és népi mondások gyűjtője. Az új Szerbia történetében ő volt az első irodalomkritikus, irodalomtörténész és az első etnográfus. Életműve fordulóponthoz jelentett a szerb irodalomban.
23. Ranke műveinek címeinél abban az esetben is megtartottuk a Márczali által közölt fordításokat, ha azok a (megfelelő) eredeti címeknek nem pontos fordításai.
24. Csengery Antal (1822–1880): publicista, reformpolitikus, közgazdász. 1845–48-ban a *Pesti Hírlap*, 1857–69-ben a *Budapesti Szemle* szerkesztője, 1847-től az MTA tagja.
25. municipális (latin): városi törvényhatósági, a városi önkormányzattal kapcsolatos.
26. Hengstenberg, Ernst Wilhelm (1802–1869): német protestáns teológus, a berlini egyetem tanára. Exegetikai munkásságával küzdött a teológiai racionalizmus ellen. — Fontos műve: *Christologie des Alten Testaments [Az Ótestamentum krisztológiája]*. I–III. k. (1829–1835.)
27. Waitz, Georg (1813–1886): német történétíró és szövegkritikus, a *Monumenta Germaniae Historica* c. forrásgyűjtemény (l. a 28. jegyzetet) egyik szer-

- kesztője. — Fő műve: *Deutsche Verfassungsgeschichte [Német alkotmánytörténet]*. I–VIII. k. (1844–1878.)
28. *Monumenta Germaniae Historica* (latin): Németország történelmi emlékei: a középkori német történelem forrásait megjelentető kiadványsorozat, amely 1826-ban indult. Öt (al)sorozata (latin címekkel): 1. *Scriptores [Írók]*; 2. *Leges [Törvények]*; 3. *Diplomata [Oklevelek]*; 4. *Epistolae [Levelek]*; 5. *Antiquitates [Régiségek]*. A forrásgyűjtemény kiadása napjainkban is folyik. (A kiadását megindító társaság Stein személyes ösztönzésére alakult meg 1819-ben. – L. még a 27. és 34. jegyzetet.)
29. Sybel, Heinrich von (1817–1895): német történétíró, a berlini állami levéltár igazgatója, a római porosz történelmi intézet megalapítója. — Kiemelkedő műve: *Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I. [A Német Birodalom megalapítása I. Vilmos által]*. I–VII. k. (1889–1894.)
30. congenialis(abb) (latin): itt: egyívásúbb.
31. „pour le mérite” (francia): „az érdemért”: porosz érdemrend. — „he is a good fellow” (angol): valószínűleg szójáték: a fellow (kb. „társ”) ti. Angliában valamely tudós testület teljes jogú tagja, s a fellow-k intézménye különös jelentőségű volt az oxfordi és cambridge-i egyetemeken (az utóbbinak volt tiszteletbeli doktora Ranke). Ugyanakkor a „he is a good fellow” a köznyelvben azt jelenti: „ő egy jó társ/pajtás/fej”, s így itt vsz. a két jelentés egymásba játsása történt.
32. Miksa II. (1811–1864): bajor király (1848–1864). 1859-től alkotmányos kormányt nevezett ki. Keveset foglalkozott államügyekkel, helyette inkább művészek és tudósok társaságát kereste.
33. Nitzsch, Karl Wilhelm (1818–1880): német történész. A kieli, a königsbergi, majd a berlini egyetem tanára. Az antik és a német történelemmel foglalkozott. — Jelentős műve: *Ministerialität und Bürgertum im 11. und 12. Jahrhundert [Miniszterialitás és polgárság a XI. és XII. században]*. (1859.)
34. Wattenbach, Wilhelm (1818–1897): német történész, a *Monumenta Germaniae Historica* (l. a 28. jegyzetet) kiadásának egyik vezetője. — Fő műve: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des XIII. Jahrhunderts [Németország történelmi forrásai a középkorban a XIII. század közepéig]*. I–II. k. (1858.)
35. Giesebrecht, Wilhelm (1814–1889): német történész. Az *Annales Altaenses [Altaichi évkönyvek]* összeállítója, Tours-i Gergely frank történetének németre fordítója. — Fő műve: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit [A német császárság története]*. I–V. k. (1855–1880.)
36. III. Henrik (1017–1056): német-római császár (1039–1056). A Szent István halála utáni évtizedekben megkísérelte Magyarország alávetését.
37. inter tormenta scripsi (latin): kínok között írtam.

A tanulmány szerzője

Marczali Henrik (1856 — 1940): magyar történétíró, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja (1893). Tanulmányait Budapesten és külföldön (Bécs, Párizs, Berlin) folytatta.

1878-tól a budapesti gyakorlógimnázium, 1895–1923 között a budapesti egyetem tanára volt.

Polgári liberális szemléletű, a német kritikai-filológiai iskola, a pozitivizmus és Ranke módszereit ötvöző munkássága az egyetemes és a magyar történelem számos korszakára kiterjedt. „Abban a korban, amely minden tudomány sikerét elsősorban a finom specializálásban látta, nyomatékosan hangsúlyozta a múlt életnek valóságos egységét” — írta róla Hajnal István (*Századok*, 1940: 360. l.) — Fontosabb művei: *Magyarország története II. József korában*. I–III. k. (1881–1888.); *Mária Terézia* (1891.); *Magyarország története az Árpádok korában* (1896.) (*A magyar nemzet története* 2.); *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig 1711–1815* (1898.) (*A magyar nemzet története* 7). A *Nagy Képes Világtörténet* c. sorozat szerkesztője és részben szerzője is volt (1898–1905). — *Ranke Leopold* c. írása 1895. november 25-én olvastatott fel az MTA ülésén, és a *Budapesti Szemle* 85. kötetében (1896: 46–68. l.) jelent meg.

Leopold Ranke magyar fordításban megjelent művei

Fráter György halála. [Részlet a Német történelem a reformáció korában c. mű V. kötetéből.] (Ford.: Koch Vilmos.) In: A német irodalom kincsháza. (Szerk.: Keresztury Dezső.) Bp. [1941.] 249–251. l.

A pápák története. (Ford.: Horváth Zoltán.) Bp. 1936. 741 l.

A római pápák az utolsó négy században. (Ford.: Lehr Albert, Acsády Ignác.) I–III. k. Bp. 1886–1889. 441, 503, 209 l.

Szerbia és Törökország a tizenkilencedik században. (Ford.: Mihályffy Gyula.) Nagy-Becskerek, 1890. 645 l.

Marczali szövegét némileg modernizáltuk. A közkeletű, latin vagy görög eredetű szavakat a helyesírás mai követelményeihez igazítottuk, az egybe- és különírások, valamint a betűkettőzések esetében is a ma használatos alakot adjuk az olvasás megkönnyítése érdekében (pl. *melylyel* helyett *mellyel*, *épen* helyett *éppen*). Eredeti formájukban hagytuk viszont a Marczalitól használt tulajdonneveket és megőriztük az eredeti interpunkciót. Néhány nyilvánvaló sajtóhibát javítottunk. Ahol a szerző Ranke műveire utalt, mindenhol beszúrtuk az eredeti, teljes címet. A szöveggondozást Szilágyi Márton végezte.

A jegyzeteket és a bibliográfiát készítette: Zsinka László

Lord Macaulay [1800–1859]

Right Hon. Thomas Babington Macaulay, báró Macaulay, of Rothley (Leicester grófságban), a nagy költő, szónok, történész és államférfi Zachary Macaulay Esq.-nek, a gazdag afrikai kereskedőnek, a rabszolgáság elleni küzdelem rendületlen és jeles harcosának volt a fia; nagyapja, John Macaulay A. M. tiszteletes egykor Inverary presbiteriánus lelkészeként dolgozott¹. Anyja Campbell-lány volt. Thomas Babington 1800. október 25-én született a Leicester grófsági Rothley Temple-ben, iskoláit Cambridgeben, a Trinity College-ben végezte, ahol számos magas egyetemi elismerésben részesült, többek közt elnyerte a Craven ösztöndíjat. 1822 októberétől kezdve éveken át viselte a „Fellow of Trinity College”² címet. A nagynevű Lincoln Jogászkollégiumban avatták ügyvéddé, később, 1849-ben seniora lett ennek a testületnek. Bár Macaulay betöltötte a csödbiztosi hivatalt is, karrierjét mégsem jogászi, hanem sokkal inkább írói és politikusi tevékenységének köszönhetette. Fiatalon kezdett írni. Első munkáját, Miltonról szóló remek cikkét az *Edinburgh Review* számára készítette. Az esszé azonnal felkeltette az olvasóközönség érdeklődését, és megmutatta, hogy szerzője nem közönséges tehetségű ember. Macaulay 1830-ban került be a Parlamentbe Calne választókerület képviselőjeként, és hamarosan kitüntette magát, mint a Ház rátermett és kiváló szónoki képességekkel megáldott whig-párti tagja. Lord Grey³ kormányában a Board of Control⁴ titkáráként dolgozott. Tevékenysége idején a feketék egyenjogúsága kérdésében elfoglalt haladó álláspontja dicsőséget szerzett neki magának és a kormányfőnek egyaránt. Mikor nézeteltérése támadt Lord Grey kabinetjével, benyújtotta lemondását, de ezt a miniszterelnök nem fogadta el, és határozott kívánságára Macaulay hivatalban maradt. 1832-ben tért vissza a Parlamentbe Leeds képviselőjeként. Később az Indiai Főtanács ötödik tagja lett, így otthoni hivatalát és képviselői helyét feladta. A hosszú keleti utazás unalmát egy Lord Baconról szóló remek esszé megírásával üzte el.

Indiában Macaulay elkészítette a nagy gyarmat egységes törvénykönyvét. 1839-ben tért vissza Angliába, ahol szomorú hír fogadta: nem sokkal korábban elhunyt szeretett apja. Hazaérkezése után hadügyminiszterré nevezték ki, és a következő évben Edinburgh jelöltjeként ismét parlamenti képviselővé választották. Mandátumát 1847-ben veszttette el, amikor nem volt hajlandó megszavazni a Maynoth College⁵ pénztámogatásának megvonását. Macaulay ekkor már jól ismert publicista volt. Általános elismerést váltott ki Clive-ről⁶ és Hastings-ről⁷ szóló tündöklő esszéivel. 1842-ben jelent meg verseskötete *Lays of Ancient Rome [Az ősi Róma dalai]* címmel.

Macaulay 1839 és 1841 között volt hadügyminiszter, majd 1846-tól 1848-ig a hadsereg kincstárnokának tisztét töltötte be. E hivatalból való visszavonulása után 1848-ban a Glasgow Egyetem Lord Rektorává választották. Ebben az évben ideje nagy részét szentelte a *History of England from the accession of James II [Anglia története II. Jakab trónralépte óta]* című művének, melynek első két kötete 1848 végén meg is jelent. Sikere, és az olvasók gondolkozására gyakorolt általános hatása olyan jelenvaló és közismert tény, hogy említésénél alig van szükség többre. Könyvét világszerte ismerték és olvasták. Igaz, a vélemények megoszlottak a szerző történészi pár-

tatlanságát és pontosságát illetően, de nagyszerű stílusáról és lebilincselő elbeszélőkészségéről csak egyféle ítélet volt lehetséges. Az *Anglia története* harmadik és negyedik kötete 1855-ben látott napvilágot, és az előzőkéhez hasonló sikert aratott. Macaulay néhány kijelentése mindazonáltal határozott ellenkezést váltott ki, leginkább támadása a kiváló William Penn⁸ ellen. Később a Penn ellen felhozott vádakot sokan cáfolták, köztük Paget⁹ is, egy kiváló esszében. Azonban az *Anglia története* örök időkre szóló hírnevet szerzett írójának Rapin¹⁰, Hume, Lingard¹¹ és más nagy történelemszereink sorában. Macaulay, akit 1850-ben a Royal Academy¹² ókortörténet professzorának nevezték ki, 1857. szeptember 10-én, Macaulay bárói címmel peerré¹³ emeltetett. Termékeny pályája azonban hamarosan véget ért. Szervezete, melyet a szívbetegség ismételt támadásai értek, fokozatosan megtört. Halála, mindannyiunk nagy bánatára, a múlt hónap 28-án következett be vidéki házában (Holly Lodge — Kensington), így az 1859-es év folyamán korunk, vagy talán minden idők legragyogóbb alkotói közül kettőt is elvesztettünk — magát Macaulay-t és kitűnő kortársát, Washington Irvinget¹⁴. A két esszéista – történész munkássága immáron klasszikussá vált. Lord Macaulay sohasem nősült meg.

Lord Macaulay temetését a jövő hétfőn, január 9-én egy óraker rendezik a Westminster Abbey-ben. A Törvényhozás tagjai és az irodalmi, tudományos és művészeti élet kiválóságai, akik le akarják róni kegyeletüket az elhunyt előtt, kérjük, jelezzék szándékukat Mr. C. Buxton Képviselő Úrnál, Grosvenor-crescent 7. Mivel az apátság temetésre kiválasztott részének befogadóképessége korlátozott, senki sem léphet be jegy nélkül.

Lapunk metszetet készül közölni a temetési szertartásról.¹⁵

Jegyzetek

1. A szöveg elején említett rövidített címek jelentése: Right Hon[ourable] (angol): „igen tiszteletreméltó”: többek között a bárók címe, így Macaulay-é is; Esq[uires] (angol): ekkor kb. a „Tek[intetes]” megfelelője; A[rtium] M[agister] (latin): a filozófiai tudományok doktora.
2. Fellow (angol): tag, a fellowship, a kollégiumvezetőség tagja, aki a kiemelkedő hallgatók közül kerül ki, és bizonyos évdíjat élvez.
3. Grey, Charles (II.), Howick Lord (1764–1845): angol whig politikus. Miniszterelnöksége (1830–1834) alatt fogadták el az első nagy parlamenti reformot (1832).
4. Board of Control: a kelet-indiai brit gyarmatok politikai, katonai és pénzügyei feletti legfőbb hatóság 1784 és 1858 között.
5. Maynoth College: híres írországi katolikus iskola, mely 1869-ig állami támogatásban részesült. A protestáns választók elégedetlenek voltak a katolikusokkal szemben elfogulatlan Macaulay állásfoglalásával.
6. Clive de Plassey, Robert báró (1725–1774): brit politikus, aki a Brit Kelet-Indiai Társaság szolgálatában az 1757-es plassey-i csatában legyőzte a franciák mellé álló indiai fejedelmeket, s ezzel megalapozta az indiai angol gyarmatbirodalmat. 1765-ben Kelet-India kormányzója lett. — L. még Trefort Macaulay-émlékbeszédének I. részét.

7. Hastings, Warren (1732–1818): brit politikus, aki az indiai gyarmatok első főkormányzójaként (1774–1785) hatékony gyarmati kormányzást vezetett be és előkészítette a további brit terjeszkedést Indiában. — L. még Trefort Macaulay-émlékbeszédének I. részét.
8. Penn, William (1644–1718): angol, majd amerikai politikus, aki 1681-ben Pennsylvania néven gyarmatot alapított a kvéker felekezet számára. Penn a feltétlen vallásszabadság híve volt, és sikerült félévszázados békét biztosítania a helyi indián törzsekkel. — Macaulay jellemzését Pennről l.: *Anglia története II. Jakab trónralépte óta*. I. k. Bp. 1875. 507. skk.
9. Paget, John (1811–1898): angol ügyvéd. — A cikkben említett műve: *An Inquiry into the evidence relating to the charges brought by Lord Macaulay against William Penn [Vizsgálat a Lord Macaulay által William Penn ellen emelt vádakra vonatkozó bizonyítékról]*. (1858.)
10. Rapin–Thoyras, Paul de (1661–1725): francia hugenotta. Fő műve, a whig szemléletű *Histoire de l'Angleterre [Anglia története] 1725–1732 között* jelent meg angol fordításban, hatalmas sikert aratott, és sokáig standard történeti műnek számított.
11. Lingard, John (1771–1851): angol történész, pap. Anglia történetéről írott művei tudományosan megalapozottak, mérsékelt katolikus szemléletet képviselnek. — Fő műve: *History of England from the first invasion by the Romans to the year 1688 [Anglia története a rómaiak első inváziójától 1688-ig]*. I–VIII. k. (1819–1830.)
12. Macaulayt 1858-ban az MTA is külső tagjává választotta.
13. peer (angol): főrend, az angol felsőház élethossziglani tagja.
14. Irving, Washington (1783–1859): amerikai író; legjobb alkotásai rövid lélegzetűek, amelyekben vizuális fantáziája, hibátlan formaérzéke, rendkívüli stíláriis biztonsága érvényesült. Leghíresebb műve a *Rip van Winkle* (1819–1820).
15. A (szerző feltüntetése nélkül közölt) cikk címe: *Lord Macaulay*. In: *The Illustrated London News*. 1860. január 7. 13–14. l.

*Fordította és a jegyzeteket összeállította: Szilágyi Ágnes Judit
A fordítást ellenőrizte: Juhász Nagy Ágnes*

Emlékezéséd Macaulay fölött¹

Ama korban, midőn hajfürteink ősülnek, s a férfiú az életnek nem csak örömeit, de minden szenvedését is megízlelte, — könnyen ama gyanúba esünk, hogy a múlt időt, mert ifjúságunk ideje, — magasztalni szeretjük. Én nem fogom kerülni e gyanút, s nyíltan kimondom, hogy az idő, melyet ama nemzedék, melyhez én tartozom, e honban 1840-től 1848-ig élt, szép idő volt. Nem voltak ugyan vasutaink és telegráfjaink, nem bővelkedtünk tőkepenzekben; intézményeink és törvényeink nem feleltek meg korunk igényeinek: de volt erős meggyőződésünk, hogy hazánk anyagilag, de szellemileg is virágozni fog, hogy alkotmányunk a kor uralkodó eszméivel összhangzásba hozatik. Hitünk volt az eszmék hatalmában, s tudván, hogy jog és igazság isteni eredetűek, isteni hatalmat tulajdonítottunk nekik. Ebben állott ez idő szépsége. Ez időben, mint nagy felforgatások előtt mindenkor, az irodalom nagy befolyást gyakorolt a szellemekre. Az emberek olvasnak és tanulnak, — mert ki eszméket szellemi fegyverekkel akar érvényesíteni — az csak a tudás forrásából meríthet a munkához erőt.

Egy kitűnő könyv megjelenése ilyenkor valódi esemény. S így, midőn 1845 nyarán Macaulay dolgozatait, melyeknek egy részét az edinburghi *Review*ből ismertem már, összegyűjtve először vettem, nem írhatom le ama benyomást, melyet reám tettek. Az eszme gazdagság és fényes előadás, az élénk színezet az emberek jellemzésében és a tárgyak leírásában, az erős ész s egészséges érzület, mely ez iratokat áthatja, s mi még több, s mi a könyvnek varázserőt kölcsönöz, a hatalmas egyéniség, melynek természetszerű kifolyása a mű, mely tehát az egyéniség jellemét magán viseli, annyira elragadtak, hogy sokáig nem tudtam más olvasmányhoz nyúlni. S nem én valék az egyetlen, kire Macaulay dolgozatai ily mélyen hatottak. Mily mesés hatást szült volna e szerző nagy történelmi műve, ha amaz időben jelenik meg! E mű, mellyel valamint én, úgy honfitársaim is csak 1849 s 50-ben ismerkedhettek meg, részben magyar nyelvre is, még pedig kitűnően lefordítatván, Macaulay nevét honunkban szélesebb körben ismertté s tiszteltté tevé.

Ha a nézetek, melyeket magunknak a jelenről alkotni szoktunk, nem optikus csalódások, hinnünk lehet: hogy hazánk történetében amaz időszak, midőn sok szenvedések közt Macaulay nagy történelmi műve élvezetéhez, mint enyhítő balsamhoz, jutottunk — 1858-ban némiképp nyugvó ponthoz ért, s 1859-cel történelmünkben új fejezet kezdődik. E bevégzett időszak egyik mozzanata, a magyar akadémia új élete, s oda sorozandók az 1858-diki választások is. A t. akadémia a külföld első nagyságait tagjai közé sorozta, s őket ekkép megtisztelvén, megtisztelte magát és nemzetünket is. De mily nagy nevek hiányoznak, már az akkor megválasztottak közül, — Humboldt, Tocqueville, Macaulay nem tagtársaink többé!

Engedje meg a t. akadémia, hogy valamint minapában a tisztelet és kegyelet érzelmait egy nagy halott fölött önök előtt itt kifejeznem szabad volt, most egy másik nagy halott, Macaulay emlékének hódolhassak. Kiben nincs tisztelet a halottak iránt, az nem fogja tisztelni az élőket sem. E szép és szokásos tisztelet — az emberi kedély

legnemesebb nyilvánulásai egyike. Ily szokásokat fenntartani s ápolni akadémiánknak is kötelessége, mert nálunk jobban senki sem tudhatja, mily szerepet játszik a kedély a népek életében. A kedély magasabb tulajdonai nélkül — megengedem, hogy el lehet érni a polgárosodás ama nemét, melyet felsőbb állatiaságnak nevezhetni, s melyben az ember bizonyos anyagi jólétet élvezhet, csöndes házi életet élhet; de ahol e tulajdonok hiányzanak, ott az emberi szellem legszebb virágait soha sem nyitandja meg; ott nem fognak nagy költők elragadó dalokat zengeni, művészek halhatatlan műveket alkotni, nem fog ott a hazaszeretet hős tettekre buzdítani, s a szabadság nagy jellemeket szülni.

De miért én vállalkoztam ismét? hogy e nagy férfiú emlékét felújítsam, én, ki történetíró nem vagyok, bár egyszer e pályára lépni szintén készültem. De Macaulay, uraim, nemcsak történetíró, ő főleg irodalmi államférfiú, oly szerep, mely csak szabad s a műveltség magas fokát elért népeknél található, s a történetírás ama szaka is, melyet ő oly fényes sikerrel művelt — az államtudományokhoz is tartozik; mert habár nemzete újabb történetét nagy képekben tünteti elénk, csatákat számunkra oly elevenen fest, mintha csak közellevő magaslatokról néznők: Macaulay főleg államférfiú, ki megtanít bennünket, mikép kell az államban a katasztrófákat kerülni, mikép kell azok közepett, ha végzetszerűen egyszer beállottak, az államot vezetni; mikép azok után az államot szervezni, s megóvni a forradalom rossz és messze terjedő következéseitől. És van-e az államtudománynak fontosabb feladata?

Macaulay, e század legfényesebb, legtermékenyebb tehetségeinek egyike, hazájára, s ez által a világra nagyszerű hatással volt, még pedig három külön irányban: mint irodalmi ember, mint szónok és államférfi, végre mint történetíró.

Macaulay versek és prózai dolgozatok által korán szerzett magának nevet. 1825-ben 25 éves korában az edinburghi *Review*-ban Miltonról írott cikkével lépett föl, s több mint 20 éven át, időről-időre e folyóiratban a legbecselesebb dolgozatokat bocsátotta közre.

E cikkek valódi irodalmi kincset képeznek tartalom és irály tekintetében, s általok Macaulay nemzete műveltségére, s különösen gondolkozása és érzése módjára nagy befolyást gyakorolt.

Macaulay e cikkekben mindig angol és whig maradott, s ez dolgozatainak éppen különös zamatot ad. De azért ő a világot a legtágabb szempontból — elfogultság nélkül tudja tekinteni; ítéleteiben mindig mértéket tart, anélkül, hogy megrendíthetlen szeretetét a szabadság iránt csak egyszer is háttérbe szorítaná. Rövid szemle e cikkek fölött legjobban fogja őt ez irányban jellemezni.

Kezdjük a Macchiavelliről írt cikket. „Kétlem, — mondja Macaulay — hogy volna egy név az irodalmi történetben oly általánosan gyűlölt, mint ama férfiú neve, kinek jellemét, munkáit fejtegetni — szándékom. Ama szavakból, melyekkel közönségesen jellemezni szokták, azt kellene következtetnünk, hogy ő a gonosz elem megtestesülése, feltalálója a nagyravágyásnak, a bosszúnak, az esküszegésnek, hogy előtte soha sem élt zsarnok, sem képmutató, sem áruló. Bölcs emberek azonban mindig gyanakodva néznek a sokaság ördögeire és angyalaira.” Ami e nevezetes férfiú jellemében s iraitában oly rejtélyesnek látszik, annak magyarázatát Macaulay az erkölcsi fogalmakban találja, melyek Macchiavelli kortársai közt divatoztak. Nagy avatottsággal festi Olaszország állapotát a XV. században, ama melegséggel, mely neki sajátja, s mellyel nagy

szellemek tekintik amaz országot, mely nemcsak a derűs égbolt s a citromok hazája, hanem bölcsője az új műveltségnek, s melynek népe szabadságot élvezett már, midőn Német- és Franciaországban még szolga népek mívelték a földet. De mint sok természeti testben, úgy az olasz államokban is időelőtti aggság volt következménye az időelőtti érettségnek. A hadi szellem megszűnt éppen, mikor a havasokon túl még félbarbárságba merült nemzetek nagy katonai vitézség által tündököltek, melyek Olaszországot kalandjaik s rablásaik színhelyének választák, s ama nyomorba süllyeszték e klasszikus földet, melynek a mai olaszok az egész művelt világ szimpátiái mellett, véget vetni törekednek, de véget vetni nem tudnak, mert hadi készültségekben nem bízhatnak. E tünemény egy nagy tanulságot rejt az európai nemzetek számára. Ily viszonyok közt fejlődött ki ama sajátos erkölcsstan, mely Macchiavelli *Il Principe*-jében [A fejedelem] van formulázva, e viszonyok közt fejlődtek ama finom és szellemes olasz államférfiak, kiket Macaulay oly kitűnően tud jellemezni, azt mondván a többi közt: hogy még a veszélyek, melyeket majdnem kislelkű óvatossággal kerültek, sem zavarták meg soha felfogásukat, nem zsidbasztották meg tehetségüket, s nem sajtoltak ki sima nyelvökből, áthathatlan tekintetökből egyetlen titkot sem.

*Burleigh*² s korszakáról [Burleigh and his times], nemkülönb *lord Bacon*-ról írt dolgozataiban Macaulay jellemzi a XVI. és XVII. századbéli angol államférfiakat, kiknek erkölcsisége oly színben tűnik föl, mely a legszigorúbb bírakat is némi engedékenység- és elnézésre fogja hangolni az olasz államférfiak iránt. Burleigh, Erzsébetnek negyven évig hivatalban levő minisztere, Macaulay szerint: nagy figyelmet fordított az állam érdekeire, de nagy figyelmet fordított egyszersmind családja érdekeire is. Barátit nem hagyta el soha, míg nem volt alkalmatlan velők tartani; jeles protestáns volt akkor, mikor nem igen előnyös volt pápistának lenni; mértékletességet ajánlott úrnőjének, ha azt kegyelme kockáztatása nélkül tehetné; kínpadra senkit sem vitetett, kitől valami hasznos vallomást nem várt, kívánataiban oly mértékletes volt, hogy halála után csak háromszáz jószágot hagyott hátra; baráti azt szokták volt róla mérséklően mondani, hogy többet is hagyhatott volna. — Elszomorodott szívvel olvassuk Bacon életrajzát, az emberi gyarlóságok e gyászos illusztrációját; alig tudjuk felfogni, mikép férhetett meg oly hatalmas ész mellett, mely művei által az emberiség jóltevőjévé vált, oly alávaló kedély. — Igen jelentékenyek Macaulaynak az angol forradalomra vonatkozó munkái, melyek az angol közönség nézeteiben szinte forradalmat szültek. Nem különben nevezetesek Lord Clive³- és Warren Hastingsról⁴ szóló cikkei. Lord Clive és Warren Hastings ama hősök közül valók, kik az angol uralmat Indiában megalapították, s kisebb készüléttel csodálatosb dolgokat vittek véghez, mint Cortes és Pizzaro Amerikában. E cikkek valódi eposzok; s azután írtak, miután Macaulay több évet Indiában töltött. S vajon nem nagyobb mértékben hatnak-e fantáziánkra ez eposzok hőseihez hasonló jellemek, mint a Szajna-parti regénygyárakban készült álalakok? Clive egy szegény család gyermeke, ki mindenkinek alkalmatlan, kit Indiába küldenek, hogy keressen magának kenyeret — vagy vesszen el a madrasi klímában; ki egy pár évig Indiában mint kereskedelmi írnok nyomorral küszködik, s magát két ízben meg akarja ölni; ki a veszély percében katona lesz, s bámulatosb dolgokat visz véghez a mese hőseinél, mint nagy férfiú s nagy úr roppant kincsekkel tér vissza, s kimerítve minden élvezeteket, s üldöztetve ellenségei által, mint a vad az erdőben, önkezével vet véget életének 49 éves korában. Míg Clive a dicsőség

tetőpontján áll, készül ugyanazon szerepre a tisztviselők alsó szférájában egy más férfiú: Warren Hastings, ki szintén ragyogni fog, ki nagy erények mellett nagy bűnöket fog elkövetni, s alkalmat ad ama nagyszerű állampőrre, melynek mását a parlamenti történetben nem találni. E két dolgozat a legérdekesebb olvasmányokhoz számítandó az angol irodalomban. Nem hiszem általában, hogy volna más író, ki az angol állami s társadalmi életbe oly mélyen behatott, s azt, mit maga látott, másokkal úgy megérthette volna, mint Macaulay.

II.

De Macaulay minden téren kitűnt, amelyre lépett.

Ő kitűnő államférfiú s nagy szónok egyaránt. A szabad államoknak természetökben van, hogy kitűnő államférfiakat s nagy szónokokat szülnek. Mint nyilvános szónok 1824-ben, egy nagy meetingben⁵ lépett föl először, a rabszolgaság eltörlése mellett tartván beszédet, s így ő is egyik tényező volt Anglia e dicső tettében, melyhez nincs fogható más, csak az úrbéli viszonyoknak a magyar nemesség által való rögtöni megszüntetése. E föllépése s az ügyvédi pályán tanúsított szónoki tehetsége, felé irányozta a whig-párt figyelmét, mely a nagy talentumokat mindig magához tudta vonni, s melynek a reform-mozgalmak közt új erőkre volt szüksége. 1830-ban Lord Lansdowne közbenjárása mellett egy rotten boroughban⁶ megválasztották a parlamentbe, hol, mint mindenütt, babérokat aratott. Valahányszor felszólalt, megtelt a ház, oly kitűntetés, melyben az angol parlamentben nem minden szónok részesül. De bírt is Macaulay mindazon külső és belső tulajdonnal, melyek a nagy szónokot teszik: nagy impozáns alak, szellemes tekintet, jó hang, eszme- és ismeret-gazdagság, elmés-ség, ahol kellett, finom ironia, erős dialektika. Macaulay azonban ritkán szólalt fel. Bölcs szokás az angol parlamentben, hogy aki nem miniszterelnök vagy ellenzék vezére, nem szokott gyakran szólani. Fiatal emberek évekig ülnek a parlamentben, mielőtt felszólalnak, s a választók is nagyon természetesnek találják, ha képviselőik hallgatva jól szavaznak; s van nem egy tekintélyes parlamenti tag, kinek tehetségein és tudományán senki sem kételkedik, s ki sohasem szól, ellenben szorgalmasan dolgozik a bizottságokban. Macaulay maga adta ki beszédei gyűjteményét, melyeket legnagyobb részt a parlamentben tartott. — A parlamenti reform ügyében hat beszédet mondott, egyszerű praktikus beszédek erős dialektikával a toryk ellenében⁷. Egyik beszédében így szól a többek közt: „Őnök mindig emlegetik őseink bölcsességét; ők valóban legalább egy tekintetben bölcsőbbek voltak, mint mi. Ők saját koruk számára alkottak törvényeket. Ők csak amaz Angliát tekintették, mely szemök előtt volt. Nem tartották szükségesnek Yorknak még egyszer annyi képviselőt adni, mint Londonnak, azért, mert York Constantin Chlorus⁸ idejében Britannia fővárosa volt. Valóban bámultak volna, ha előre láthatják, hogy egy város, melynek népessége több 100.000 embernél, képviselőt nélkül maradhat, csak azért, mert oly területen áll, hol a XIII. században csak néhány kunyhó állott. Ők oly képviselői rendszert alkottak, amely nem volt ugyan hibák és hiányok nélkül, de amely az akkori Anglia állapotának megfelelt. Angliában azóta nagy forradalom ment véghez. A régi korporációk jellege megváltozott. A tulajdonnak más nevei támadtak. A társadalomnak más osztályai emelkedtek jelentőségre. Városok falvakká süllyedtek, falvak meg városokká lettek,

melyek ma nagyobbak, mint London volt a Plantagenetek korában. A társadalom természetes növekedése haladott, s a mesterséges államszerkezet nem változott. A képvisélet régi formája megmaradt, s éppen mivel a forma megmaradt, a szellem eltávozott. Beállott tehát a nyomás, majdnem a felpattanásig, s a társadalom úgy találta magát a régi intézmények közt, mint az új bor régi palackokban. Idején van, hogy férfias, illő s ésszerű tiszteletet tanúsítsunk elődeink iránt, nem ahhoz ragaszkodván elfogultan, mit ők hajdan tettek, hanem ahhoz szabván magunkat, mit a miinkhez hasonló körülmények közt tettek volna.”

„Több tagja a háznak a másik oldalon azt veti a javasolt reform ellen, hogy az eddigi rendszernek jó hatása volt. Mondják: mily nagy a mi hazánk, mennyire kiténik jólétben s tudományban, művészetben és fegyverhatalomban. Hihető-e, hogy azzá válhattunk volna, ami vagyunk, rossz kormány alatt? S ha kormányzatunk jó, minek változtassunk rajta? Távol legyen tőlem mindezt tagadni; de vegyük eszünkbe, hogy kormány és társadalom folyton egymásra hatnak. Némelykor a kormány előzi meg a társadalmat, és siettetni előre. Máskor meg a társadalom sürgeti a kormányt, hogy siessen előre. Ha a kormány bölcs, enged ez igazságos és természetes követelésnek. A forradalmak főoka abban rejlik, hogy a nemzetek haladnak, s az alkotmányok megállanak. Angliának különös szerencséje, hogy sok nemzedéken át az alkotmány a nemzettel együtt haladt, s történetünk a korszerű reformok egymásutánjának története.”

Macaulay parlamenti életének második szakából, miután Indiából visszatért, s 1839-ben Edinburghban parlamenti tagnak választatott, igen jeles szónoklatokat említhetünk. Így 1842. máj. 3-dikán a chartisták petíciója ellen. — Macaulay, ki az angol reformerek közt első sorban áll, ki nem vonakodik semmiféle előítélettel s igazságtalansággal szembeszállni, akár az egyház, akár az arisztokrácia, az angol államélet e két nagy faktora van érdekelve, ki meggyőződését mindig követte, bár tudta, hogy parlamenti állását s a választók kegyét veti kockára, mint 1847-ben, midőn a népnevelés tárgyában tartott beszéde miatt a legközelebbi választásnál a parlamentből egy időre kimaradt, — a chartistáknak sem vonakodott, igen jeles beszédben, az egész igazságot megmondani. Mert Macaulay jellemében az erkölcsi bátorság egyik kitűnő vonás; e becses tulajdon, mely nem minden politikusnak sajátja. Mintája a parlamenti szónoklatnak, Lord Ellenborough⁹ indiai adminisztrációja ellen 1843. március 9-dikén tartott beszéde, mely elmésség s finom ironia által is tündöklök. Igen szép, s szónoki lelkesedéstől áthatott az a beszéd is, melyet Glasgowban mondott, midőn az egyetem lord rectorának választatott. Hanem most búcsút kell vennünk a szónoktól; előttünk van még Macaulay a történetíró.

III.

„A történelem a maga ideális tökéletességében, — mondja Macaulay Hallam¹⁰ munkájáról írt cikkében — a költészet s a bölcsészet vegyülete. Általános igazságokat nyújt a szellemnek, egyes jellemek és események rajza által. Nem tudjuk azonban, hogy e két külön elem valaha tökéletesen összeolvadt volna, sőt végre egészen elvált egymástól, s a történetírásnak két külön neme fejlődött, melyek egyikét a földabroszhoz, másikat a festett tájképhez hasonlíthatni. A képen nem látjuk a tárgyak nagyságát s távolságát, a

földabrosz megismertet bennünket a tárgy mértékei- s helyzetével, de nem adja meg a tárgy képét.”

Macaulay, mint történétíró, a két elemet egyesíté, s nagyobb sikerrel, mint bármely más történétíró. Nagy munkájának címe: *Anglia története II. Jakab trónralépte óta.* [*History of England from the accession of James II.*] De mielőtt munkája a kijelölt korszakhoz ér, nagy vonásokban mesterileg ecseteli Anglia történetét a normann hódítástól kezdve. Látjuk, mint keletkezik a sokféle nemzetközösségből egy új, az angol nemzet; látjuk fejlődni a feudális monarchiát külön rendekkel, melyek azonban közelebb állnak egymáshoz, mint más feudális monarchiákban, mert a szabadság eszméje mint közvetítő áll közöttük; látjuk a reformációt szintén sajátos angol formában életbe lépni; eljutunk végre ama nagy harcokhoz, melyeket a kontinentális fejedelmek példájára, az abszolútizmusra törekvő angol királyok idéznek elő. Károly tíz évig parlament nélkül kormányoz; az adót, melyet a törvényhozás nem szavazott meg, különféle címek alatt szedi; s börtönbe veteti az ellenszegülőket. Már majdnem be van fejezve a mű, ura a három nemzetnek, egyiket felhasználja a másik ellen, egyik a másikat fogja fékezni. De az események hatalma s az angol nemzet ragaszkodása százados törvényei- s intézményeihez nagyobb a király hatalmánál, s neki 1640-ben parlamentet kell összehívni, melynek neve is gyűlöletes előtte. Az angol nemzet örömittas, ki akar békülni a királlyal, küld tekintélyes, józan, békés hajlamú férfiakat képviselőkül, akik mielőbb meg akarják az adót a királynak szavazni, csak a király orvosolja a sérelmeket; ő azonban ez eljárásban csak jogainak új sértését látja, rögtön feloszlatja a parlamentet, hiszen tíz évig kormányzott anélkül, miért ne tudna tovább is úgy kormányozni! De a skótok elleni hadjáratban látván, hogy seregére nem támaszkodhatik, néhány hónap múlva ismét kénytelen a parlamentet egybehívni. A parlament azonban nem bízhatik többé a királyban, követel, s igen bölcsen, új biztosítékokat, melyek a király felfogása szerint zendüléshez vezetnek. A parlament ily királlyal szemközt nem engedhet, s bekövetkezik a polgárháború, s a király kivégeztése, mely ugyan nem a parlament, hanem Cromwell és katonái műve volt, s mely főleg azért következett be, mert Cromwell a király sajátkezű leveleiből meggyőződött, hogy ha Károly életben marad, s valaha hatalomhoz jut, szavát, — mely szerint neki, Cromwellnek, a kötelet szánta — be fogja váltani. Cromwell, e visszataszító egyéniség, vegyülete a nagy államférfiúnak s a puritán prédikátornak, nem csak otthon a pártokat tudta fékezni, hanem Anglia tekintélyét a külhatalmak előtt is emelni. Jól tudta ő azt, hogy Angliában a diktatúra nem tartható fenn, kívánta helyreállítani az alkotmányt, de rajta is valósult, s valósulni fog minden merényhősön¹¹ az az igazság, hogy akik a szabadságot megbuktatják, azok vissza többé nem állíthatják. Cromwell nem alapított dinasztíát, valamint Bonaparte Napoleon sem alapíthatott; a Stuartok visszajövének. II. Károly halálával, ki talán a legkönnyelműbb s legelvtelenebb király volt, ki valaha uralkodott, kezdődik ama kor, melynek történetét részletesen megírta Macaulay. II. Károly halálának leírása a legélénkebb történelmi képek egyike. A királyi palota tömve van udvaroncokkal; Jakab, mint leendő király, rendelkezik, Károly haldoklik; az anglikán püspökök előkészítik őt a hosszú útra, az örök bíró előtti megjelenésre; míg a francia követ katolikus gyóntató atyát kerestet, mert a király az anglikán reformált egyház feje, ki egész uralkodása alatt jó reformátusnak tartatott, nemcsak befejezni akarja életét, hanem úgy is töltötte, mint a római egyház híve. Sírba

szállt az erkölcsstelen, könnyelmű, de szellemes és jóindulatú király; utódja egy korlátolt eszű, makacs fejedelem lőn, kinek szíve nem ismerte a szeretet sugalmát, — a legrosszabb fajta zsarnok, ki országa ellenségének, XIV. Lajosnak zsoldjába szegődik, kinek uralma alatt oly kegyetlenségek követték el, minőket csak a spanyol inkvizíció történelmében találhatni. Mesterileg írja le Macaulay ama hosszú szabadsági pört, mely a király futásával s a Stuartok száműzetésével végződik. A monarchikus érzelmek, főleg a tory-pártban oly erősek, hogy a királynak, bár senkit sem tudott kímélni, senki jogait tisztelni, számtalan barátja van, kik őt megmenteni, Angliát egy új forradalomtól megóvni, s a Stuartoknak a trónt megtartani akarják. A külhatalmak is törekednek rá ez irányban hatni; de ő végzetszerűen leghívebb embereit eltaszítja magától: Angliának katolikus országnak, az angol királynak abszolút királynak kell lenni. Végre is elérte, amin dolgozott: Anglia nem lett ugyan katolikus, s királya nem lett abszolút uralkodó, de őt katonái, udvaroncai, végre saját gyermekei is elhagyták, ő megszűnik király lenni, s idegen földön hal meg.

Ímé egy új alak lép előtérbe, az angol államéletben, Macaulay kedvence s hőse, Orániai Vilmos, ki az angol whig-párttal ama nehéz feladatot oldotta meg, hogy rögtön véget vetett az új forradalomnak, s bölcsessége által ez alapon az alkotmányos monarchiát konszolidálta, mi nemcsak az angol nemzetet, nemcsak őt tette naggyá és hatalmassá, hanem mi az egész emberi nemre a legnagyobb jótétemény, mert ez mentette meg a szabadságot Európában.

De Vilmos még más célt is tűzött életének, s ezt is szerencsés volt elérni. Hatalmas Franciaország, s benne hatalmas abszolút uralkodó, minden tekintély megtestesítése — *l'état c'est moi*¹² —, ez volt XIV. Lajos politikája. Ily politika nem idegenkedik semminemű eszköztől, mely céljait előmozdítja; bigott katolicizmusa otthon tüzzel-vassal üldözi a hugenottákat, külföldön meg protestánsokkal szövetezik; otthon valódi római imperátor, s külföldön azokkal lép egyezésre, kik a legitim uralkodók ellen fegyvert fognak, természetesen a döntő percben sorsukra hagyandó őket. Franciaország szupremáciáját¹³ megtörni, ez vala Vilmos külpolitikájának feladata, s ez is sikerült neki. Macaulay történetét, mely e politikának története, a ryswiki békekötésig befejezte és kiadta.

Halála után testvére még egy kötetet bocsátott közre, mely az 1701. eseményekről szól, s mely egészen sajtó alá kész volt. A sors nem engedte, hogy Macaulay, hőse — Orániai Vilmos — haláláig folytathassa, s azzal befejezhesse művét. E munkával elfoglalva, 1859. december 28-dikán szívbaj következtében, hirtelen kimúlt az élők sorából, 58 éves korában.

Macaulay 1800-ban Rothley Temple-ban, Leicestershire-ben született. Nagyatyja presbiteriánus lelkész volt Inveraryben, apja mint kereskedő jött Angliába, munkássága, de még inkább becsületessége által állást s vagyont szerze magának. Sierra Leona angol gyarmat kormányzójává neveztetvén ki, Wilberforce-cal¹⁴ közreműködött a rabszolgakereskedés s a rabszolgaság megszüntetésén. Az ifjú Macaulay Cambridgeban végezte tanulmányait; korán föllépett mint író, de nem foglalkozott kizárólag az irodalommal, mert ügyvéd is volt. Nagy tehetségei korán felnyiták előtte a parlament ajtait, s ott 1830–1833-ig ült. Ezen évben Indiába küldték, a hindu törvények kodifikációja végett. 1839-ben újra megválasztá a parlamentbe Edinburgh városa, s később a minisztériumba lépett. 1857-ben peerségre¹⁵ emelték, de gyöngéledő egész-

sége s irodalmi foglalatosságai által tartóztatva, a felsőházban Macaulay nem hallatá hangját soha. Macaulay pályája jellemző az angol társadalmi és állami viszonyokra. Ő, ki egy könyvárus s egy presbiteriánus pap unokája, mint lord Macaulay fekszik a westminsteri templomban. — Hol az érdem s a fényes tehetség úgy tiszteltetik, s hol az arisztokrácia kis körre szorítkozva, az ország legnagyobb illusztrációit¹⁶ kebelébe vonja, s új erők által új életet nyerve, nemcsak a szabadságot védi, hanem minden szép és nemes vállalatnak élén áll, ott az arisztokráciának van jövője, mert az ilyen arisztokráciát a demokrácia is tiszteli.

Macaulay halála nemcsak Angliában, de az egész civilizált világon mély részvétet keltett. A népek ösztönileg érzék, hogy nem mindennapi író múlt ki a világból, ki csak kortársait mulattatá, s azok figyelmét is csak futólag igényli vala, hanem az irodalmi fejedelmek egyike, kinek munkáit olvasni fogják, míg csak az olvasás a civilizált emberek életszokásaihoz fog tartozni, s kiben fényes tehetségek mellett, fényes polgári erények is éltek, melyeket, mert, fájdalom, szintén nem mindennapiak, épp úgy tisztelni kell, mint a legfényesebb szellemi tehetségeket. Londonnak vannak nagybecsű s világhírű gyűjteményei, vannak óriási raktárai s kikötője, mely első a világon, de mitsem lehet annyira irigyleni tőle, mint a westminsteri apátságot, hol annyi férfi tetemei nyugszanak, kik arra érdemesíték magokat, hogy hazájok emléket állítson nekik. Hol annyi nagy férfi volt, ott jelenleg is, ott ezután is még sok jeles férfinak kell lenni. S óhajtsuk, hogy legyen; mert kell, hogy az európai szabadságnak, s a vele szoros kapcsolatban álló keresztény civilizációnak egy erős védbástyája legyen, s ez még sokáig nem lehet más, mint — Anglia.

Jegyzetek

1. Trefort az MTA 1862. március 3-i ülésén olvasta fel beszédét.
2. Cecil, William, Burleigh (Burghley) Lord (1520–1598): angol politikus, akit I. Erzsébet királynő (1558–1603) 1558-ban államtitkárrá, 1572-ben kincstárnokká nevezett ki, s aki nagy befolyást gyakorolt Erzsébet uralkodására.
3. Clive de Plassey, Robert, báró (1725–1774): brit politikus, aki a Brit Kelet-Indiai Társaság szolgálatában az 1757-es plassey-i csatában legyőzte a franciák mellé álló indiai fejedelmeket, s ezzel megalapozta az indiai angol gyarmatbirodalmat. 1765-ben Kelet-India kormányzója lett.
4. Hastings, Warren (1732–1818): brit politikus, aki az indiai gyarmatok első főkormányzójaként (1774–1785) hatékony gyarmati kormányzást vezetett be, és előkészítette a további brit terjeszkedést Indiában.
5. meeting (angol): népgyűlés.
6. rotten borough (angol): „rohadt kerület”: Angliában a XVIII-XIX. században elnéptelenedett választókerületek neve.
7. 1832 előtt a whigek követelték a feudális időkből visszamaradt azon választókerületi beosztás felülvizsgálatát, amely részben kísértetvárosokat, valaha lakott területeket juttatott mandátumhoz, az újonnan keletkezett nagy iparvárosokat viszont képviselő nélkül hagyta. Az 1832-es választójogi reform-törvény újra rendezte a választókerületeket és megháromszorozta a választók számát. —

- Trefort Macaulay 2 beszédéből emelt ki részleteket: az első részlet az 1831. március 2-án az alsóházban tartott beszédéből, a következő bekezdésnyi az 1831. július 5-én ugyanott tartott beszédéből származik.
8. Constantinus I. (Chlorus [latin]: sápadt) (264 k.–306): 293-tól Britannia és Gallia provinciák ura, 305–306-ban római császár.
  9. Ellenborough, Edward Law, Lord (1790–1871): angol tory politikus, 1842–1844 között Kelet-India kormányzója. Uralma idején az angolok sikeresen háborúztak az afgánokkal, azonban Ellenborough egy szerencsétlen proklamációja olyan visszatetszést keltett a parlamentben, hogy a kormány 1844-ben visszahívta.
  10. Hallam, Henri (1777–1859): angol történész és jogtudományi író, az *Edinburgh Review* munkatársa, később a British Museum gondnoka. — Fő műve: *Constitutional History of England from the Accession of Henri VII. to the Death of George II. [Anglia alkotmányának története VII. Henrik trónralépésétől II. György haláláig]*. I–II. k. (1827.) — Macaulay idézete valószínűleg erre a műre utal.
  11. merényhős: a *merény* főnévbe itt valószínűleg mindkét alábbi jelentés be van sűrítve: „jelenti az akaratnak elszántságát, melynél fogva valamit nagy akadályok és nehézségek dacára tenni bátorodik, nevezetesen, midőn valamire vállalkozik... Használtatik rossz értelemben is, különösen a latin *attentatum* [támadás; merénylet] szónak megfelelőleg.” (Czuczor Gergely — Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. IV. k. Pest, 1862. 487. h.)
  12. „L'état c'est moi” (francia): „Az állam én vagyok”: XIV. Lajos francia királynak (1643–1715) tulajdonított híres mondás, amellyel állítólag 1655-ben a párizsi parlamentet ejtette bámulatba.
  13. szupremácia (latin): itt: vezető szerep, főhatalom.
  14. Wilberforce, William (1759–1833): angol emberbarát, független parlamenti képviselő. 1787-ben kezdte meg küzdelmét a rabszolgakereskedés eltörlése érdekében. 1825-ben, amikor Wilberforce kénytelen volt visszavonulni a parlamenti tevékenységtől, az angol parlament saját birodalma területén eltörölte a rabszolgakereskedést.
  15. peer (angol): főrend, az angol felsőház élethossziglani tagja.
  16. illusztráció (latin): itt: híresség, kiválóság.

A tanulmány szerzője

Trefort Ágoston (1817–1888): magyar politikus, publicista, 1841-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1885-től elnöke. Az 1848 előtti reformellenzékben a centralistákhoz tartozott. 1848-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi államtitkár volt. A kiegyezés idején a Deák-párt tagja. 1872–1888 között vallás- és közoktatásügyi miniszterként sokat tett a közép- és felsőfokú oktatás fejlesztéséért. Tevékenykedett a hazai műemlékvédelem, a Zeneművészeti Főiskola és a rabbiképző felállításáért is. — E műve megjelent: Trefort Ágoston: *Emlékbeszéd és tanulmányok*. Bp. 1881. 63–84. l.

Thomas Babington Macaulay
magyar fordításban megjelent művei

- Anglia [sic!] története II. Jakab trónralépte óta. (Magyarul kiad.: Csengery Antal.) I–II. k. Pest, 1853. 562, 536 l.–2. kiad.: (Ford. Csengery Antal, Zichy Antal.) I–VI. k. Bp. 1875–1877. 662, 640, 548, 546, 616, 328+XLIV l.
- Az angol restauratio vígjátékairól. (Ford.: Wirtzfeld Béla.) Bp. 1903. 89 l.
- Barère Bertrand. (Ford.: Angyal Dávid.) Bp. 1879. 134 l. — 2. kiad.: 1895.
- Beszéde a zsidók egyenjogúsításáról. (Ford., az előszót írta: Fischer Lajos.) Kolozsvár, 1861. V, 15 l.
- Byron. (Ford.: B. P.) Bp. 1877. 53 l. — További kiadások: 1895., 1901., 1918.
- Esszék. [Milton, Machiavelli, Byron, Samuel Johnson, Hampden, Nagy Frigyes.] (Vál., bev.: Sükösd Mihály. Ford.: Raáb György, Sükösd Mihály, Szigeti József.) Bp. 1961. XXI, 337 l.
- Gladstone az egyház és az állam viszonyáról. (Ford.: Tankó Béla.) Bp. 1911. 57 l.
- Goldsmith Olivér. — Bunyan János. (Ford.: Aszalay Gyula.) Bp. 1905. 77 l.
- Irodalmi és történelmi tanulmányok. I–IV. k. Bp. 1923–1926.
- I. Írók. [Milton, Byron, Johnson, Goldshmidt Oliver.] (Ford.: Salgó Ernő.) Bp. 1923. XVI, 218 l.
- II. Tudósok. [Machiavelli, Bacon, Ranke.] (Ford.: Salgó Ernő.) Bp. 1923. 328 l.
- III. Államalkotók. [Hastings, Nagy Frigyes.] (Ford.: Salgó Ernő, Szász Károly.) Bp. 1926. 288 l.
- IV. Államférfiak. [Pitt, Hampden, Clive.] (Ford.: Szász Károly.) Bp. 1925. 406 l. — 2. kiad.: 1927
- Jakobita sírfelirata. [Vers.] (Ford.: Kiss Zsuzsa.) In: Klasszikus angol költők. II. k. (Vál.: Szenczi Miklós és mások.) Bp. 1986. 258 l.
- Johnson Sámuel. (Ford.: Aszalay Gyula.) Bp. 1897. 59 l.
- Két politikai életrajz. [Hampden János, Pitt Chatham gróf.] (Ford.: Szász Károly.) Pest, 1866. 330 l. — 2. kiad.: Bp.–Bécs, 1886.
- Lord Bacon. (Ford.: B. P.) Bp. 1876. 185 l. — 2. kiad.: 1907/8. 192 l.
- Lord Clive. — Warren Hastings. Az angol Keletindia meghódításának története. (Ford.: Szász Károly.) Pest–Bécs, 1866. 336 l. — 2. kiad.: 1886.
- Machiavelli. (Ford.: B. P.) Bp. 1875. 63 l. — További kiadások: 1898., 1917., 1928., 1991. (Bev.: Sükösd Mihály. Ford.: Raáb György.) 72 l.
- Milton. (Ford.: B. P.) Bp. 1876. 77 l. — További kiadások: 1894., 1903.
- Nagy Frigyes. (Ford.: Szentkirályi Móric.) Bp. 1881. 128 l. — További kiadások: 1911., 1944. 200 l.
- A pápaság. (Ford.: B. P.) Bp. 1880. 63 l.–2. kiad.: 1904.
- A' tudományok' becse. (Ford.: Ugod.) In: Athenaeum, 1840. I. félév, 20. sz. 305–308. h.
- William Pitt. (Ford.: Kállay Béni.) Bp. 1914. 104 l.
- A zsidók hátrányai a polgári életben. (Ford.: Horkay Hörcher Ferenc.) In: Az angol-szász liberalizmus klasszikusai. I. k. (Szerk.: Ludassy Mária.) Bp. 1991. 83–98. l.
- Trefort szövegét azonos elvek alapján modernizáltuk, mint Marczali Ranke-életrajzát, bővebben lásd ott. A szöveggondozást Szilágyi Márton végezte.

A jegyzeteket összeállította: Vörös Boldizsár
A bibliográfiát összeállította: Szilágyi Ágnes Judit

Jacob Burckhardt 1818–1897

Jacob Christoph Burckhardt 1818. május 25-én született Bázelen, Jacob Burckhardt, a bázeli templom főesperese, majd antistes¹-e és egy városi tanácsos leánya, Susanna Maria Schorndorff negyedik gyermekeként. A halál is Bázelen érte 1897. augusztus 8-án. Így tehát élete felöleli csaknem az egész XIX. századot, a francia forradalom és a napóleoni háborúk korától egészen a felhőréteggig — melyen Burckhardt csaknem keresztüllátott —, amely mögött a XX. század viharai készülődtek. Jacob Burckhardt három évvel fiatalabb, mint Bismarck, ugyanabban az esztendőben és hónapban született, mint Karl Marx; születése után egy évvel hívta életre, erőteljes svájci biztatásra, von Stein birodalmi báró a *Monumenta Germaniae Historicá*t [*Németország történelmi emlékei*]²: azt a német tudós történetírást újból megalapozó középkori forrásgyűjteményt, amely, máig befejezetlenül, a főleg Theodor Mommsen³ által összeállított antik feliratgyűjteményekkel együtt a történettudomány területén megalapozta a szervezett tudományosságnak azt az üzemét, amely Burckhardt számára — saját természetének érlelődése során — egyre idegenebbé vált.

A bázeli Jacob Burckhardt azon tudós írók közé tartozik, akik nagymértékben hozzájárultak a német nyelv érvényre juttatásához a művelt világban. Hogy jelenleg egy mindmáig működő német irodalom létezik, amely nehezen követhető gondolatvezetése és gondolatformálása ellenére is része a világirodalomnak, az a XIX. században, a klasszika költészetét és a kanti és hegeli filozófiát követő időszakban a német történészek érdeme is, Niebuhrtól⁴ egészen Treitschkéig⁵. Elég erejük volt ahhoz, hogy a fejlődést, melynek során a történeti irodalom tudományos történetírássá, történettudománnyá mint szakmává vált, az irodalmi műalkotás formájával kössék össze. A német történészeknek azonban megvan minden alapjuk arra, hogy a svájci Jacob Burckhardtot a német tudományos, történeti próza klasszikusaként tiszteljék, és hálás szívvel a magukéi közé sorolják. Burckhardt *Constantinus*-ával ott áll Droysen⁶ *Alexander*-e mellett, *Renaissance* [*A reneszánsz*] c. munkájával Ranke⁷ *Geschichte der Päpste* [*A pápák története*], görög kultúrtörténetével pedig Mommsen *Römische Geschichte* [*Római történelem*] c. műve mellett.

*

Egyedülálló, csak rá jellemző az, ahogyan művei életében elhelyezkednek. Burckhardt három, kiadásra szánt és még életében megjelent egy-egy kötetes fő műve élete majd nyolcvan esztendején belül az 1853-tól 1860-ig terjedő hét évben született, azaz harmincöt évestől negyvenkét éves koráig.

1837 júliusában látta először a tizenkilenc éves ifjú Felső-Itáliát, 1838 és 1839 késő nyarán délebbre is eljutott. Itália jelentette számára — főleg 1846 tavaszától

kezdődően — a menekülés célját, a menekülését a kor államától és politikájától, — a modern nagybirodalom és a feltörekvő tömegek nyomorúságától, amit először 1843-ban Párizsban tapasztalt és foglalt versbe; de Itália az egyetemes történelem kapuja is volt számára, miután az 1846-os *Neujahrsblatt* hasábjain *Die Alemannen und das Christentum [Az alemannok és a kereszténység]* c. írásával mintegy elbúcsúzott a svájci és német kora középkori témáktól, amelyek tudományos pályafutása kezdetét jelentették. Az apró államokra szakadozott, veszélyes utakon és törékeny hintókon bejárható, még Stendhal szemével és Goethe rajzceruzájával megismerhető festői Itáliában, a Rómában töltött 1846., 1847., 1848. és 1853/54. évek után született meg a *Cicerone. Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens [Cicerone. Kalauz Itália műemlékeinek élvezetéhez]*⁸, amely az ékesszóló olasz útikönyvek között a legéke-
sebben szóló. Szerzője egyben természetesen a tudományos, mai értelemben vett művészettörténet megalapozója volt, amelyet nagyszámú ilyen témájú írással gazdagított is. A művészettörténész azonban a *Cicerone*-ban is úgy szól hozzánk, mint egyetemes történész. Körvonalazódik nagy témája: a megszenvedett modernitásban a régi időkkel való találkozást keresni, azokkal az időkkel, melyek a jelentől ugyan gyökeresen különböznek, de amelyeket mégis, történelmi távlatban szemlélve mintegy a jelennel összecsengőnek, magasabb értelemben egyidejűnek fogunk fel. Ez a kora ifjúságától haláláig fenntartott nézet, miszerint a történelmi kontinuitás a történelmi tudat kontinuitásával azonos, kicseng a legpontosabb, baedeker-szerűen⁹ tökéletes megfogalmazásából is: „IV. Ince¹⁰ síremlékszobrára (nápolyi) dóm bal oldali kereszt-hajójában rendkívül kifejező, impozáns és finom paparcával, jóval a halála (1254) után, valamikor a XV. század elején készült.” A könyv történelmi sarokpilléreit a Paestum¹¹ templomairól szóló kezdő rész és a Michelangelóról szóló mondatok alkotják: „Egy háromlépcsős alapzatról emelkedik a sík terület fölé Isten háza. Ezek azonban nem emberi lépésekhez szabott lépcsőfokok... Odaállíthattak volna vastag pilléreket vagy hengeres oszlopokat is, ám a görögök nem a tömeggel, hanem tökéletes formakezeléssel igyekeztek hatást gyakorolni. Dór rendje pedig az emberi formaérzék egyik csúcsteljesítménye.” És: „(Michelangelo) sorsdöntő szerepet játszott a művészetben, műveiben és sikerükben nyíltan kimondott, lényeges közlések rejlenek a modern szellem lényegéről. A legutóbbi három évszázad kézjegye, a szubjektivitás, itt az abszolút korlátlan teremtőtevékenység alakjában jelent meg.” Nemcsak a „modernség” szubjektív, mítosz nélküli, és a régivel ellentétben nem lassan kierlelt stílusban megjelenő lényegét előlegezi itt meg, hanem ezek a Michelangelóról 1855-ben publikált mondatok magukban foglalják a már érett Burckhardt egyre nyomatékosabban átgondolt problémáját jelenről és történelemről, a régmúlt kor távolságáról és jelenidejűvé tételéről. Mert amennyire Michelangelo Burckhardt szerint elővételezi a modernet, ugyanúgy Burckhardtnak a *Weltgeschichtliche Betrachtungen*-ben [*Világtörténelmi elmékedések*] a történelmi nagyságról leírt gondolatai elválasztják őt „parányiságunktól” és a nagyok közé helyezik: „De az óriási alkotóerő... maga is örök értéket ad legkeresettebb és legvalóságosabb alkotásainak.”

Két évvel a *Cicerone* megjelenése előtt, 1853-ban, és öt évvel később, 1860-ban, mintegy azt kísérendő, előkészítendő és magyarázandó, elkészülnek a *Die Zeit Constantin's des Grossen [Nagy Constantinus kora]* és a *Die Kultur der Renaissance in Italien [A reneszánsz Itáliában]*. Burckhardt a történelem azon korszakait szerette

legjobban, amelyek „lovaglólülésben” lebegnek „két korszak mezsgyéjén”. Constantinus az antik pogány korszakot és a keresztény középkort választja el. Nem Gibbon¹² klasszicista-melankolikus modorában választotta témájául a „római birodalom hanyatlását és bukását”, hanem a Régi bukásában az Új megjelenését vázolta. Hatalmas forrásanyaggal rendelkezve, a *Historia Augusta [Felséges történet]*¹³ elbeszéléseire támaszkodva, (amelyeket készségesebben követett, mint ahogy azt az újabb kutatás megengedné), a feliratok tudományos értékelésével, és a görög és latin egyházi írók biztos ismerőjeként jellemzi a „harmadik századi hatalmi viszonyokat”, Septimius Severustól Diocletianusig mutatja be változásait és elpusztíthatatlanságukat, „az antik élet kifáradását” vallási és kulturális téren; a könyvben Constantinus csak későn lép fel, mint a keresztényüldözések megszűntetője, mint a diocletianusi adoptációs rendszer¹⁴ befejezője és elpusztítója, Konstantinápoly alapítója, s itt, mintegy „Rómában, Athénben, Jeruzsálemben” egyszerre a Régi Világ legyőzője és megőrzője. Itt nincs Constantinus-életrajz, és bármennyire tartja is még magát Burckhardt e könyvében a később lenézett időrendi adatokhoz, államügyekhez és csatákhoz, tulajdonképpen nincs történeti elbeszélés sem, hanem egy egyéniségként kezelt kor jellemzése: „kultúrtörténet”. Az „állam”-ot már háttérbe szorítja a két másik potencia¹⁵: a „vallás” és a „kultúra”, — amelyeket később a *Weltgeschichtliche Betrachtungen*-ben már programszerűen vezetett be. Amilyen világosan mutatja be egészében a hanyatlást, olyan határozottan utasít rendre bennünket, „későn születettek”-et, akik a „hanyatlás” időszakaival szemben talán hirtelen ítélkezünk: „Egy pillantás a késő-római retorika megmentett könyveire elég ahhoz, hogy mély megszegyenülés töltsön el bennünket”. A *Constantinus* még a politikai történelem egy darabja, a hazudozó Eusebios¹⁶ iránti folyton megújuló megvetéssel állítja fel a „bíboröltözötű egoista” kolosszális szobrát, egy olyan mennybolt alatt, amelyen nem tűnnek fel keresztiek¹⁷, és amelyből nem beszélnek az angyalok. De hamarosan elterelődik a figyelem és a rokonszenv az udvarról és a katonai táborról; ezek inkább a remetét követik a sivatagba, és — még mindig — a filozófusokat a peribolosba¹⁸. A remetét és a gondolkodókat egy romlott kor kergeti a kísértések démonaival vívott harc magányába, és a melankolikus tanítási tradíció oszlopcsamokaiba. Amazoknál közelebb állanak a késői együttérző történészhez emezek: az alapjában véve pogány hitű, utolsó előkelők és utolsó tudósok.

Mint a Nagy Constantinus korának gondolata, ugyanúgy *A reneszánsz Itáliában* terve is mélyen Burckhardt ifjúságában gyökerezik. A „nagy tanító”: Ranke, az ő *pápatörténetével*, — amit Burckhardt saját bevallása szerint „részben kívülről tudott” — adta az első ösztönzést, a maradandó szemléletet pedig húszéves korától kezdve az itáliai utazások nyújtották. 1843-ban Murillónak a Louvre-ban kiállított képei¹⁹ nézőjüket — a spanyol ellenreformáció iránti megértéstől, amit Ranke ültetett el benne, s ifjúkori terveitől, melyek a svájci ellenreformáció történetére irányultak — az itáliai reneszánsz felé ragadták.

A polgári királyság irritáló Párizsában a huszonöt éves Burckhardt figyelme — akárcsak később, már jóval idősebben, egyszerre menekülve korától és értelmezve azt — a középkorból az újkorba átvezető időszak felé fordul, a felé a kor felé, amely tehát „lovaglólülésben” „lebeg a korszakok fölött”, akárcsak Nagy Constantinus kora. A mű, Burckhardt negyvenkét éves korában, már birtokában van a szemlélet ragyogásának, a mindig rajzoló emberi szem kontúrélességének: egy új felismerés megfo-

galmazásának minden örömeiben benne rejlő rezignált bölcsesség csillogásának. Az újonnan felfedezett múlt a jelen fényében áll. A *mai* modernitás „kicsiségét”, mint sejthető utolsó konzekvenciát a kezdetektől vezeti le és ítéli el: azoktól a kezdetektől, amelyeket a „Régiivel”, vagyis a középkorral, és a „Régiekkel”, vagyis a görögökkel és rómaiakkal még közös erő kötött össze, „lovaglólásban a korszakok felett”. Itt az elvilágiasodott, racionális, kegyetlen „állam mint művészi alkotás”²⁰, II. Frigyes Szicíliaiban gyakorolt zsarnokságától kezdve Machiavelli *Principe*-jéig [*A fejedelem*] „az állami mindenhatóság valóban modern fikciójának” vonásaival jelenik meg; a második fejezet „az egyén kialakulását” mutatja be. A „hatalmas gonosztevő” mellett megjelenik a „politikailag közömbös magánember”; az „új hírnév” és az „új gúny és élc” előtt a személyiség tökéletesedése: az uomo universale, Burckhardt stílusában központi figuraként Leon Battista Albertivel²¹. Az olvasó mindig feszülten figyel, amikor Burckhardt a múltat jelenné formálja, és egyben a jelennek is történelmi jelentőséget ad, — ahogyan ezt majd a *Weltgeschichtliche Betrachtungen*-ben megfogalmazza, „minden szellemnek van történelmi oldala”, és minden történelminek van szellemi vonatkozása, tudniillik részesedése a szellemiben, ami „változékony”, de nem „múlandó”.

Bármilyen híresek könyvének „a világ és az emberek felfedezéséről” szóló, vagy „a társas élet és az ünnepek” című fejezetei Burckhardt tudományos törekvései és tudós fáradozása szempontjából, „kísérletének” középpontjában mégis a harmadik fejezet állt „az ókor új életre ébresztéséről”. A reneszánsztól kezdődően, és még 1859-ben is, Georg Voigt²² „a klasszikus ókor feltámasztását” a korszak számára lényeges teendőnek tekintette. Burckhardt ezt a humanista szemléletet történelmivé változtatja könyvének egyik főmondata által: „hogy nem egymaga (az antik világ hatása), hanem a vele párhuzamosan élő olasz népi szellemmel való szoros szövetsége hódította meg a nyugati világot”.

A könyvet, amellyel három tudós reneszánsz-kutató nemzedéknek kellett mindig újból elmélyülten foglalkoznia, az író csupán „kísérletnek” tekintette, nem támasztva tulajdonképpen tudományos igényeket. Amit Lord Acton²³ Burckhardt reneszánsz-könyvéről mondott, egész tudományos természetére érvényes lehet: „az irodalom legmélyebben szántó és legfinomabb kultúrtörténeti műve, de érdeme nem annyira az új kutatásokban rejlik, hanem sokkal inkább az eredetiségben, amellyel a szerző ismert műveket felhasznál”. A tökéletességgel kapcsolatos elvárásokat Burckhardt olyan valóságokkal söpörte félre, amilyenek más műveiben is visszatérnek: „Eme szórványos jegyzetek, melyek az olaszoknak a természettudományhoz való viszonyára ... vonatkoznak, csak arra valók, hogy megmutassák, hogy a szerző jól tudja, mekkora a hézag művének ezen a helyén.”

*

Itt az ideje, hogy visszatekintsünk arra az életútra, amelyen Jacob Burckhardt 1860-as „kísérletének” magaslatára jutott.

Édesanyja korai halála után is a szülői házban, testvéreinek szerető védelme mellett, némi koravénsséggel vegyítve, goethei hirtelenséggel és sokoldalúsággal bontakozott ki a fiatal szellem; és bármilyen virágot hajt is, a történelmi emlékezés színesíti azokat.

A tízéves fiú Wurstisen *Basler Chronik- [Bázeli Krónika]*-jának egyik sérült példányából könyvcímrajzokat, portrékat vághat ki, és régiségek képeit; az általa készített bábszínházi díszletek egy középkori Habsburg-dráma és egy fejedelmi reneszánsz díszkert képeit mutatják, és a tizenötéves Giacomo Burcardo „Composizioni”-i²⁴ között a főmű egy XVI. Lajos tiszteletére írt gyászzene.

Egy életre szóló hálára kötelezi azután a szeretetreméltó, a történelemhez forduló, liberális katolikus teológiaprofesszor, a Freiburg in Breisgau-i történész, Heinrich Schreiber barátilag irányító vonzódása. Ő vezérli az 1839-ben írt, majd 1843-ban kinyomtatott *Basler Münsterwerk [A bázeli székesegyház]* fiatal szerzőjét a freiburgi székesegyházba.

A lelkész apától származó ifjú 1836 áprilisában megkezdett tanulmányait 1837 tavaszán a bázeli Teológiai Kar hallgatói között folytatja. Hagenbach²⁵ egyháztörténeti előadásáig nyúlik vissza a *Constantinus* néhány motívuma; a jelentősebb De Wette-től²⁶ és szövegmagyarázataiból ismerte meg az egyetemi hallgató az Ótestamentumot. A *Weltgeschichtliche Betrachtungen* c. műben a költészet csúcspontját — az általános emberi összesűrítt kifejezése — „az ihlet összehasonlíthatatlan kiáradásában: *Ésaiás* 60.” látja. És mégis De Wette történelmi irányultságú teológiája volt elsősorban az, amely a kétségek között őrlődő Burckhardtot válságba sodorta. „Eddigi életfilozófiájának romjai között söprögetve” a fiatal Burckhardt legújabb „fő szaktárgyában” találja meg a „gyógyírt”.

Most már messzire vezet az út. Burckhardt 1839 szeptemberében Berlinbe utazott: a humboldti újhumanizmus még nem is harmincéves, Hegel visszfényétől átítatott és friss tehetségektől sugárzó egyetemére²⁷. Hogy mit jelenthetett Burckhardt számára Berlin, azt azon történészek nevei mutatják meg, akiknek Heinrich Schreiber ajánlóleveleit átnyújthatta: az abban az időben negyvenkét éves Leopold Ranke, aki éppen akkor fejezte be *A pápák története* c. művének utolsó kötetét és a *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation [Német történelem a reformáció korában]* első kötetét; a harmincegy éves Johann Gustav Droysen, aki *Alexander* c. művével vált híressé; az idősebb, akkor 54 éves August Boeckh²⁸, aki a filológusok hatására történelmi-realista irányban, a *Staatshaushaltung der Athener [Az athéni államháztartás]* befejezésén dolgozott; majd később, 1841-ben, az a Jacob Grimm²⁹ hagyott Tacitus *Germaniá*-járól tartott előadásaival felejthetetlen nyomokat a már érett hallgatóban, aki, Göttingenből való elűzetése után négy évvel, éppen akkor talált Berlinben új akadémiai otthonra.

Nem a történelem, hanem a művészettörténet, nem Ranke, hanem Franz Kugler³⁰ és építészettörténete vonzza magához először a bázeli fiatalembert. Először hazai barátok körében, még fiatalos honvágygal a lelkében alakítja ki magában azt az elítélő véleményt Berlinről és a „nyomorúságos” környékről, amely arra készíti, hogy a déli tájon kifinomult szemét továbbra is becsukja a Schlüterek³¹ és Schinkelek³² városát látva. A „borzadálynak” érzett, szélmalomokkal tarkított vidéket csúfnak tartja, és később csak a Kugler mesterrel folytatott művészeti és történelmi beszélgetések kiindulópontjaként használja; idős korában az időközben birodalmi fővárossá vált Berlin elleni hangulata általában a modern nagyvárosiasság megvetésével töltődik fel. Azt mondják, Richard Wagner tartozik „tulajdonképpen” Berlinhez. A huszonkét éves fiatalember Boeckhnél kapja első benyomásait a „kultúrtörténet” fogalmáról, és abban

az időben ismeri meg az 1848 előtti Németországot, amikor Németországnak leginkább kellene tetszenie egy szabadságszerető szellemű és konzervatív hangot svájci embernek: a romantikából a fiatal Németországba való átmenet idején. Mint Goethének Strassburg után, az ifjúnak a gótika bázeli és freiburgi élménye után következett „a német tudás és művészet” második felfedezéseként egy romantikus utazás a Harzban, amely 1840 júliusában a romantikára már nyitott ifjú műbarátot a hildesheimi dóm kapuja elé vezetett. Ezt 1841 tavaszán kocsin és gyalog Berlinből Bonnba tett utazások követik. A svájci fiatalemberben fényes lánggal ég a német-romantikus barátság: az ő Friedrich Tschudijának³³ karja „meghittén nyugszik vállain”, a „történelmi ünneplés” a múlt és a jelen egysége felett érzett igazi romantikus elfogódottsággal visszhangozza azon Luther-dalt, amellyel az eislebeni éjjeliór az évszázadokon át zeng³⁴. Miután Bonnban egy nyáron át élvezti a romantikus rajnai hangulatot, versbe foglalja és ceruzával tárgyasítja az építészettörténet számára — a mai német megindultsággal olvassa a pontosan száz évvel később rommá lett St. Maria im Capitol³⁵ templomról ceruzával írt rejtjeleket —, a Maikäferbundban³⁶ és a költői ihletettséggel, politikai célokért küzdő, az egyházi kötöttségtől bátran megszabaduló Gottfried és Johanna Kinkel házaspár³⁷ iránti szeretetben éli meg a fiatal Burckhardt azt a romantikát, amely a költészet, tudomány, filozófia és a politika egységét jelenti. Egy hollandiai utazást a *Wegweiser durch die belgischen Kunstschatze* -nek [Útmutató a belga műkincsekhez], a „belga Cicerone”-nek szentel. 1842–43 telén, Berlinben a Ranke-szemináriumon keletkeznek a Martell Károlyról és a kölni Konrad von Hochstaden érsekről³⁸ készült munkák, amelyek lehetővé tették a bázeli fakultás számára, hogy a távollevő fiatal tudóst 1843 nyarán tett párizsi utazása előtt ledoktoráltathassák. Nemsokára, a Franciaország helyzetéről az armagnacok küzdelme idején (1444)³⁹ és a veltlini gyilkosság (1620)⁴⁰ témakörében tartott előadásával sikerül megszereznie a habilitációt⁴¹. A „venia legendi”⁴² semmi esetre sem volt képes arra, hogy szerzőjének megélhetést nyújtson egy olyan időben és egy olyan egyetemen, ahol a hallgatók között nem volt történelem-szakos. A kenyeret, de a belső elhivatottság érzését is, „polgári kötelességét” — miközben szerzője volt számos művészettörténeti cikknek a *Brockhaus Lexikon* számára —, elsősorban újságíróként kereste meg azután, Andreas Heusler tanácsnok segítőként a bázeli konzervatív újságnál. Burckhardt már ekkor „konzervatív” minősítette magát, főképpen a nyugtalan német barátokkal szemben; természetesen velük tudott „liberális” is lenni, amikor a szabadság hiányáról, rendőrállamról, szellemi és egyházi elnyomásról volt szó. Konzervativizmusa svájci, s még inkább bázeli jellegű. Tudott konzervatív lenni anélkül, hogy monarchistának kellett volna lennie, mint porosz barátainak, és anélkül, hogy udvari embernek kellett volna lennie, mint Rankénak. De tudott a porosz barátoknak is írni. Azok egy nagy állam védőszárnyai alatt küzdöttek a szabadságért, ő azonban a nép fiainak „üres és ittasságot tükröző szemei közé nézett”. Így fogta el a szabadság hagyományával védett bázeli és svájci embert a rettegés a „servilis”-ektől⁴³, a „liberális” filiszterektől, a „párizsi radikálisok”-tól, a berlini „szabadok”-tól⁴⁴ és a „Festbrüllerek”-től, amely rettegést a svájci lövészünnepség sátrában élte át⁴⁵. 1845 végén megvált a bázeli újságtól, majd nem sokkal később a kölni újságnál végzett munkájától és a politikától is. A „politikamentességre” vonatkozó döntését nem „önző epikureizmusból” hozta meg, mint azt 1848-ban barátjának, Hermann Schauenburgnak látta szükségesnek

megírni, hanem „természetén alapuló szükségszerűségből”; mindezt olyan időben, amelyre egy Rankétól eredő, de Ranke univerzális történelmétől eltávolodó politikai és egyben magát nemzeti irányba beállító német történetírás volt jellemző. A döntést a német liberális, nemzeti, politikai történettudomány ellenében, de a tulajdonképpeni tudományos szakma ellenében is hozta meg. A tudás iránti tiszteletét saját „tudománytalanságának” ironikus bizonygatásába csomagolta, abban a gondban, hogy a „viri eruditissimi”⁴⁶, a főtudósok, olyan trónust tulajdonítanak maguknak, amelyről az évszázad veszélyei: az igénytelenség és az elbizakodottság, az értékestől külön nem választott semmiségek kutatása, szűk szakszerű tevékenység és a törtető sietség uralkodhatnak. És a saját politikai tevékenysége, valamint a történelem politikai célokra való kisajátítása ellen hozott döntés egyben döntés volt a kultúrtörténet mellett és a tények kronológiai rendben történő előadásával szemben: a „*Viri eruditissimi*” füzetében leírt elfuserált csaták” ellen, ahogy Burckhardt egyszer harapósan mondja. A végletek — Burckhardt és Treitschke — helyett azonban a valódi vita csak Burckhardt részéről Ranke irányában ment végbe — már amennyiben a „remete” (már a huszonnyolc éves ifjú zárkózottnak és ironikusnak nevezi magát) gondolkodása és a minden „politikamentesség” jelszava alatt forrongó politikai szenvedélye egyáltalán még összeütközéseket keresett.

Már a fiatal egyetemi hallgató tiszteletében is megvan a kritikai vonás, amelyből csak a fiatalos kicsengéseket kell kivonni ahhoz, hogy Burckhardt Rankével szembeni maradandó hangulatát és hozzá való viszonyulását megértsük. Már az egyetemi hallgató is szívesen hallgat beszámolót a „*Satyricus*”⁴⁷ jellemének gyengeségeiről, főleg egy számára emlékezetes látogatás alkalmával — Bettina von Arnimtól⁴⁸. Ranke ragyogó előadása számára arra valónak tűnik, hogy az ilyen gyengeségeket áthidalja; előadásjegyzeteiben szereplő csipős megjegyzések (például a Ranke által a népi erők és a restaurációs erők forradalomellenes politikájának egy kalap alá vétele útján alkotott „hítségő dicshimnuszról”), még ki nem forrott formában mutatják Burckhardt soha nem pihenő éberségét a siker-előtti minden vélt vagy valós meghunyászkodással szemben. Ma jobban ismerjük Rankét, mint ahogy — már temperamentuma alapján is — az idős vagy a fiatal Burckhardt ismerhette; miután nem kötődünk ahhoz a pillanathoz, amely egy Burckhardtot is foglyul ejtett, a különbséget a legrövidebben két olyan egymással összeegyeztethetetlennek tűnő szóval fogalmazhatjuk meg, mint a „szépség” és a „forradalom”. Bizonyosan leegyszerűsítve azt is mondhatnánk: Ranke, a „nagyhatalmak” történésze a szépséget a történelemben keresi, Burckhardt, a „kultúrtörténész” pedig a történelmen kívül és a történelem ellenére találja meg azt. Látjuk, miként szökteti a jelent a múltba, s látjuk őt a szépséghez, a művészethez szökni. Találkozunk vele Berlinből szökve, sőt, Bázeltől Rómába, és ugyanez az út lesz az, amelyen haladva végül is 1886-ban a hatvanhat éves tudós lemond a történelmi előadásról a kizárólagosan megtartott művészettörténeti kollégiumok kedvéért. De mindez nem a történelemből való menekülés. A Szépséget, legyen az éppen a borzalmak medúzaarcában, Burckhardt az államban is képes volt megtalálni, Periklésben, Alkibiadésben⁴⁹, a „hatalmas gonosztevők” „naiságában” is. Burckhardt újra és újra visszatalált a művészettörténetből a történelembé vezető útra: a késő-antik művészettől Constantinushoz, Murillótól, mint láttuk, a reneszánszhoz, és „az állam mint művészi alkotás”-hoz. Az itáliai reneszánsz építőművészetről írt, első ízben 1867-

ben megjelent könyv is azt a programot testesíti meg, amelyet Burckhardt a zürichi professzori állás megpályázásakor vallott a művészettörténet és a kultúrtörténet legbensőségesebb összekapcsolódásáról: „A középkor a maga valóságos politikai életével a megjelenési formát (a közéleokra szánt palotákét) nagyjából már rögzítette.” A Rankétól való elválás ott megy végbe, ahol az esztétikai igény a történelmi világ harmóniáját keresi. Ranke a harmóniát magában az állami létben találja meg: államok és népek az ő számára „Isten gondolatai” (és a diák Burckhardt a szó nagyságától lehangolva írja be ezt jegyzetfüzetébe), a „nagy hatalmak” a maguk „génuszának” köszönhetik az egyensúly harmóniáját, a kiegyenlítést egy spanyol Fülöp, egy francia Lajos király uralkodói hatalmával szemben.

A kiegyenlítetttség ezen szépségében, az egyensúly ezen génuszában, az államban és a népben, mint Isten gondolataiban Burckhardt nem tudott hinni. Úgy vélte, Ranke nem látja azt, amit ő mindenestre tisztábban lát: az emberáldozatok nyomorúságát, jajkiáltását, amely a győzelem és a győztes „boldogságának” ára. Burckhardt, a szenvedélyes művészetkutató azonban, aki mindig a szépséghez vezető úton jár, a képek jó ismerője, aki idősebb korában az estéket a zongora előtt tölti, nem hisz abban, amiben a „nagy tanító”: a történelem harmóniába hozhatóságában, mivel Rankénél több, mint húsz évvel fiatalabban más fogalma van a forradalomról. Ranke kilencven évig bizonyos fokig a bázeli porosz-francia béke⁵⁰ élvezője volt, amely béke megkötésének évében, 1795-ben született, történetírásának ereje az 1815-ös békeművön alapuló „alkyoni napokból”⁵¹ fakadt; Burckhardt ezeket a „látszólag nyugodt évtizedeket” fáradhatatlanul egy világméretű dráma „egyszerű közjátékaként” fogta fel. Amikor Ranke, Bismarck konzervatív fordulatának hatására, nyolcvanhárom évesen belefogott világtörténetének megírásába, Burckhardt már régóta látta, hogy egy folytonos forradalom korában él. Előadásainak *Historische Fragmente [Történelmi töredékek]* címmel nemrégiben kinyomtatott darabjai, amelyek a történelmi bölcsesség ívét a régi Egyiptomtól I. Napóleonig feszítik, megmutatják nekünk, miként tért vissza újra és újra, mint egyetemi oktató, a válságok, a felgyorsított folyamatok tárgyalásához, és már a fiatal ember szemében a Nagy Francia Forradalom a régi társadalommal „tabula rasa”-t csinált, sőt mindörökre eljátszotta egy valós társadalmi organizmus lehetőségét, és ugyanez a helyzet még 1871-ben is; Rousseau-nak az ember természetes jóságáról vallott eszméjéből eljutottak a haladás eszméjéig, „a tekintély fogalmának teljes felbomlása mellett”. A régi rendi társadalomnak a felbomlása az, amely Burckhardt „malizmusát”⁵² indokolja a „Modernnel” szemben: bizalmatlanságát a fejlődésbe vetett hittel, a tömegek formálásával és boldogságával szemben. Míg Ranke számára a forradalom a nagy hatalmak 1815-ben helyreállított egyensúlyának az európai génusz által való megzavarását jelentette, addig Burckhardt rémképek között élt, amelyek a forradalom legyőzőit ugyanolyan szörnyűségnek ábrázolták, mint magát a forradalmat; Louis Napoleon kortársaként, az 1851-es államcsíny, a három háború (1864, 1866, 1870) kortársaként, — melyeket Bismarck, véleménye szerint, „belső okokból”, és a „ha én nem teszem meg, megteszi más” fatalista elhatározásával vezetett —, Burckhardt prófétai fülei hallják a dobszót, amely a tekintélyelvű, vagy az ő számára inkább militaristának tűnő rendet hirdeti, azt a rendet, amely a Ranke által még nem érzékelt szociális nyugtalanságot hivatott lecsendesíteni, és amely „a jogállam elkerülhetetlen pusztulását jelenti, ha az a létszám ... vonzásának

enged” — víziói ezek egy évtizedeken át fékentartott világvége-hangulatnak, mintha mindaz, ami az időt és az ő idejét kitöltötte, a nap mint nap várt apokaliptikus lovasok támadásainak erejéből hirtelen véget érhetne, ahogy ezt főleg a krími háború éveiben leveleiben írta.

A próféta Burckhardt azonban mindig megmarad történésznek, és még a rettenetes jövőt sem feketíti be teljesen. Az ún. „laudatores temporis acti”, azaz a régi szép idők dicsérői, éppúgy, mint a középkor romantikus rajongói kénytelenek voltak azt hallani, hogy azokban az időkben nemcsak, hogy nem élhettek, de nem is kívántak volna élni, a haladás optimista híveinek viszont — a saját századukban — emlékezniük kellett az elmúlt korokra, még a középkorra is, habár megérteni egyiket sem tudták, mivel azok az idők nem „ügyet” jelentettek, hanem „jelenlétet”. Úgy van tehát, ahogy Burckhardt 1889-ben megírta „gondolatait a terribles simplificateurs-ról”⁵³, akik el-árasztják majd a mi vén Európánkat és ez nem kellemes”; ennek ellenére felrajzolja „a nagy újítás »fényoldalait« is: hogyan jön el minden törtetésre a sápadt halálfélelem, mert ismét csak odafönt lesz az igazi hatalom, és a «pofa be» általános parancs lesz”. Amit a lefolyt történelemben nagyra tart, a „kockázatos korokat” előrevetíti a jövőbe; de természetesen ez még így is ijesztő képet mutat, és a történelmi felismerés, akár a múltba, akár a jövőbe vetítve, csak erősítheti az elégedetlenséget a jelenlévő „kellemes évszázaddal” szemben. A „malizmus” ezen szelleme — ismét Burckhardt stílusában fogalmazva — korán teljes volt; egy olyan érzékeny szellem, mint Burckhardt, akinek gondolatai mindig erőteljes hangulati tónusban fejeződnek ki, nem volt alkalmas arra, hogy a leveleiben és műveiben mégiscsak megtalálható barátságosabb ítéleteket évszázadáról sokáig hangoztassa. A művészettörténész Burckhardt örülhetett az új lehetőségeknek, melyeket az új fényképészet nyújtott a műalkotások reprodukálására, s bőven ki is használta ezeket; 1848-ban elkészítette egy tudományos-ismeretterjesztő könyvsorozat tervét; a muzsikusként nemcsak csodálkozni akart, hanem élvezni is az új olcsóságot, amely lehetővé tette, hogy a Peters Kiadó által kiadott klasszikus zeneművek eljussanak a polgári otthonokba; a történész Burckhardt századának — a műveltség általános elterjedése folytán, s annak folytán, hogy ez a század távolságot tart a múlt vallási meggyőződéseivel szemben —, különleges hivatottságot tulajdonított a történelem tanulmányozására. De mindez nem más, mint realiztikus elismerése olyan előnyöknek, amelyek a legkeserűbb veszteségek árán voltak megszerezhetők: a műveltség ellaposodása árán, a szellemi spontaneitásnak Németországra főleg 1871 után jellemző csökkenése árán, valamint azon az áron, hogy a modern nagyrállam igényt tartott a kényszer alkalmazására.

*

Miután a *Constantinus* és a *Cicerone* frójának szülővárosa nem az őt megillető állást kínálta fel, 1855 őszén Burckhardt elfogadta a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule meghívását egy művészettörténész-professzori katedrára, s mind leveleiben, mind visszaemlékezéseiben „rehabilitációnak” fogta fel, amikor 1858 tavaszán a történelem rendes professzoraként tért vissza Bázalbe. Ezután Bázalben a történelemtől, a jelentőtől és a jövőtől páratlan módon felzaklatott férfi negyvenegy éves korától nyolcvan éves koráig külső körülményeit tekintve nyugalomban élt. Burckhardt a

meghívásokat elutasította vagy tudomást sem vett róluk, így a karlsruheiről, a tübingeniről, végül 1872-ben a berliniről, ahol Ranke örökébe lépett volna. Rokonai és néhány ismerőse társaságában, a badeni kirándulásokon, majd később melankolikusan a határ mentén magányosan sétálva, az esti sörözés és borozás közben folytatott „komoly beszélgetéseken”, s a kiválasztott tanítványokhoz — mint öregkorában a szeretett Wölfflinhez⁵⁴ — fűződő gondoskodó kapcsolata során őrizte meg önmagát a szellemi összpontosításra: Albert Brennerhez írott leveleiben (1855–56) meglepő az a komolyság, amellyel a professzor saját ifjúságáról, de mind az irodalmi német, mind a bázeli nyelven írt verseiről (*E Hämpfeli Lieder [Egy maréknyi dal]*. 1853.) is megemlékezve, nemcsak a tudomány, hanem a költészet terén is magára veszi akadémiai védelem gondjait. Kollégákról tisztelettel beszélt, különösen a zsenialitásában látnokian elismert, ám a nyilvánosság előtt távol tartott Friedrich Nietzsche⁵⁵ de érintkezést inkább az egyszerű emberekkel keresett. Akármennyire zárkózottan élt, mégis hatást gyakorolt a társaságra, vagy azt mondhatnánk, hogy ő teremtette meg ezt a társaságot előadásainak hosszú sorával, amelyek közül az elsőt 1844-ben, s az utolsót 1892-ben tartotta — egy fél évszázadon át egy félelmet ébresztő tekintély chiffre-jeként⁵⁶ a vele élő és a később született polgártársak között. A korszak nagyszabású értekezései — mint az 1859-ben elhangzott beszéde Schillerről — váltakoznak a görög írók olvasásának gyümölcszeivel és a már szinte kényelmesen megfestett korrajzokkal, mint amilyen a Madame de Sévigné leveleiről⁵⁷ tartott előadás, amely összefogja és újra kiárasztja a francia Ancien Régime egész illatát. Még ha a fiatal Burckhardt kritikusan el is tudta magát határolni az ő Bazelétől, a polgári kötelességét tiszteletben tartó „előadó” mégis itt élvezte legelőször, amit a nyilvános szellemi versengés „nagy forgószínpadain”, Athénben és Firenzében is becsült: az európai művelt világot tömörítő közönséget. Paul Heyse⁵⁸ mellett, aki Franz Kugler berlini házában történt találkozásuk (1847) óta idős koráig kötődött hozzá, igaz barátot talált a badeni közigazgatási tisztviselő, Friedrich von Preen személyében. Az 1864-től 1893-ig Bruchsalba küldött levelek azokban az években követték egymást sűrűbben, amikor Burckhardt 1868 őszétől kezdve többször tartott kollégiumot és előadásokat, amelyeket hagyatékából már csak unokaöccse, Jacob Oeri adott ki 1905-ben *Weltgeschichtliche Betrachtungen* címmel. Ennek tartalmát röviden visszaadni teljességgel lehetetlen, főként a jegyzetét, amely — egy Hegel-vel vívott csendes harcban — megvallva a szerző ellenszenvét a történelemfilozófiával, a kronológiai előrehaladással és a „kezdetek” kinyomozásával szemben — feladatát abban látja, hogy „történelmi megfigyelések és kutatások sokaságát egy félig véletlenszerű gondolatmenethez kapcsolja, mint ahogyan máskor egy másikhoz”.

Ezek is az egyetemi oktató Burckhardt korai fáradozásaira vezethetők vissza: végső soron az *Einleitung in das Studium der Geschichte [Bevezetés a történelem tanulmányozásába]* című előadására, amelyet 1851-ben tartott meg először; a *Betrachtungen*-hez — amelyet maga az előadó mindig csak *Über das Studium der Geschichte [A történelem tanulmányozásáról]* címen említett —, Burckhardt azáltal jutott el, hogy kezdettől fogva nem a szaktörténészképzésből, hanem egy történelmi világszemléletből kiindulva, az első lejegyzések forrástudományos, metodikai irányáról egyre inkább áttért a tárgyyszerű történelmi mozzanatokra. Ebből a kimeríthetetlen — titokzatos gyorsírást sem nélkülöző — könyvből: a homály történetének egészére irányuló átfogó

áttekintésből egy sem hiányzik azok közül a vonások közül, amelyeket a kultúrtörténész és kultúrkritikus Burckhardtnál már megfigyeltünk.

A legközelebb áll a hagyományos történetiszemlélethez a történelmi krízisekről, a felgyorsult folyamatokról: inváziókról, háborúkról, forradalmakról szóló fejezet. A *Betrachtungen* központi részének mindig az a fejezet fog tűnni, amelyik „a három potenciával” foglalkozik. Ahelyett, hogy Ranke módján „a világtörténelem mondáját” a népekben és államokban, mint Isten gondolataiban találná meg, Burckhardt a „potenciákban”, a történelmi őserőkben: az államban, vallásban és kultúrában kereste azt. Mindenekelőtt ezek szétválasztásában: „A három potencia egymás között teljesen heterogén és nem koordinálható”. Mégis: az állam, mint a politikai, és a vallás, mint a metafizikai „szükséglet” kifejezése, mint „stabil”, kényszerítő érvényre jutást igénylő hatalmak, összetartoznak „az anyagi és szellemi szükségletnek szűkebb értelemben megfelelő” „kultúrával” szemben. A kultúra Burckhardt számára a kényszerítő érvényre jutás ellentéte, a szabadság birodalma. A szabadság pedig mindenütt jelen van, ahol a történelemben a szellemi-erkölcsi élet kifejezéseként észlelhető a spontán, a naiv, a különféleség, a tarkaság a társas életben, a technikákban, a művészetekben, a költeményekben, a tudományokban. Burckhardt szeretete erre a „mozgó világra” irányul, amely szabad, nem okvetlenül univerzális, erre az „európai” világra. Megvilágítja, hogy a potenciák kölcsönösen meghatározzák egymást. Jól látja, hogy az állam mint kényszerítő hatalom megtagadhatja a helyet a kultúrától, de meg is teremtheti azt számára: nemcsak „elposványosodás” vagy kicsinysége által („magunk előtt láthatjuk a szétदारoltság és kisállamiság előnyös oldalát is, amelyet a középkori hűbéri rendszer hozott magával”), hanem háború és erőszak által is.

A hatalom „természeténél fogva rossz”: szállóige, a félreértő elkoportatás minden veszélyével. Minden „mohó vágy” „eo ipso”⁵⁹ teljesíthetetlen”, boldogtalan és boldogtalaná tevő, nem akar mást, mint önmagát fenntartani. De itt a kultúrát nem játsszák ki a hatalom ellen, mert a történész Burckhardt nem a „kívánatosat”, hanem a valóságosat keresi. A „rossz” „a nagy világtörténelmi ökonómia egy része”: „a nemzetek legfontosabb anyagi és szellemi javai csak egy hatalom által biztosított létben fejlődnek”. És ha egyszer az „individuum” és az „általános” viszonyáról ilyen meghatározást találunk: „aki tehát egy közösségnek nagyságot, hatalmat és csillogást szerez, annak megbocsátják a bűnét”, és „itt minden az eredményen múlik”, azért mégsem hallunk a bűn mentségéről, és nem hangzik el a felszólítás, hogy az eredményt imádni kell. A moralista Burckhardt vonakodik attól, hogy a rosszat annak jó következményei miatt jónak nevezze, a történész Burckhardt elismeri a hatalmat, mint a történelmi ökonómia elemét. Nem az ítélet és az elítélés, hanem a megismerés és az ebből fakadó aszkézis Burckhardt utolsó szava. Moralista volt végül is a francia „moralisták” szellemében, akiknek — ahogy vallomásszerű melegséggel mondja róluk — „az élet olyannyira objektívvé vált, hogy úgy látszik, fölötte állnak”. Burckhardtot akár a XIX. század Montaigne-jének is nevezhetnénk.

Ahogy Burckhardt történelmi gondolkodásmódja a *Weltgeschichtliche Betrachtungen*-ben, úgy történészi működése utolsó nagy művében, a *Griechische Kulturgeschichte*-ben [*Görög kultúrtörténet*] nyilvánul meg a legvilágosabban. A mű tervét 1862-es nyilatkozatokra vezethetjük vissza, 1870-es első változata már könyv alakban is megjelent, és az 1872-es év nyári szemesztere óta, a *Griechische Kulturgeschichte*

első előadásával, szándékát befejezettnek tekinthetjük „Quod felix faustumque sit”⁶⁰, amit Burckhardt három csillag jegyében ezeken a lapokon is rögzített. Az antik auktorok világában való „barangolás” Burckhardt „érdekes és vadon burjánzó szokása” volt ifjúkora óta, a görögség, főképp az athéni kultúra, ahogyan a *Weltgeschichtliche Betrachtungen*-ben mindannyiszor példaként szerepel, életeleme volt. Ismélldő, a „túlhajsolt”, „éjszakai” és „halálos” munkától való idegenkedésének megfelelő valómásával: hogy egy kollégiumot készít elő, s nem egy könyvet ír — szembenáll az „irodalmi vállalkozásra” csábító kedve. Elég az hozzá, hogy az előadás olyan négykötetes gondolatgyűjteménnyé fejlődik, amely gondolatokat olvasmányokból nyert: az antik szerzők olvasásából, és nem a feliratok kutatásából; Burckhardt bizonyára sajnálta az olyan fiatalabb történészeket, akik agyondolgozták magukat levéltárakban, de még a teljes Hérodotoszt is aligha olvasták.

Csak Plutarchost mennyire használta! Mert a források kiaknázása és nem azok gyarapítása történetírásának lényege. Antigonos Dóson „megtalálja az igazi hősi halál gyönyörűségét”, és az illírek fölött aratott győzelemben lóháton hal meg, vérömlésben. S ekkor Burckhardt a nem hitelesített történetet nem kritikátlanul, egy — a valóságnál mélyebb — igazság szolgálatába állítja: „(ahogyan a *leschék*ben bizonyára hozzáköltötték) a mondással: »Milyen szép nap!«”⁶¹.

A görögökről alkotott ítélet — a legrégebbi időktől kiindulva a „hellenisztikus emberig”, Athéntól Spártáig, az anyaországtól a kolóniáig, a polis agorájától az intim asszonyi világig — már az első fejezet, „A görögök és mítoszuk” végén egészében készen áll. Mert inkább a mítoszban, mint a történelemben ismerik meg önmagukat a görögök. „A görög nép — amelyre az idők folyamán a legnagyobb világtörténelmi feladatoknak kellett hárulniuk — szellemileg úgy volt orientálva, hogy fogva tartotta a mitikus őskor, hogy egy szó szerint vett történelemre csak nagyon lassan vált képessé, hogy teljesen feloldódott a poétikus képszerűségben ...”. Burckhardt azonban csodálta, nem idealizálta a görögöket. Nem szépíti „a rossz légkört”, amely az athéni demokráciában a legjobb polgárok közül sokakat elfordított az államtól; mindenesetre a délihez való erős vonzódás mellett is számolni kell azzal, hogy az északi ember soha nem tudja visszaidézni a görög polgár „agorazein”-jét, ezt az „üzletből, beszélgetésből és kedves henyélésből összekevert együttállódogálást, naplopást”, ám azt is felismeri, hogy az athéni közélet idegességét a (rabszolgákra áthárított) mindennapi munka hiánya magyarázza. Majd ismét a teljes Burckhardt jelenik meg, amikor a felismerés együttérzésre vált: „De minden kultúrnép közül a görögök az a nép, amely magának a legkeserűbb, legérzékenyebb kárt okozta.”

A további kötetek igen gazdag közlésanyaggal tárgyalják a görög kultúra önfeladásának titkos problémáját. Önfeladást, és: kontinuitást. Ugyanis a Kelet hellenizálása, a rómaiak filhellénizmusa⁶², a római világbirodalom krisztianizálódása, a germánoktól érkező barbár „felfrissülés” közepette — ez a „régí Európa” kultúrájának megmentése, amit Burckhardt kedvenc alakjába, Nagy Gergelybe sűrített bele.

Ha a szakkifejezéseket használjuk, akkor egy ilyen szemléletben egyfajta teleologikus gondolkodást figyelhetünk meg: ahogyan a nagy állam és a kis állam között nem létrejöttük feltételei és annak okai, hanem céljaik szerint tétetik különbség: a nagy állam arra szolgál, hogy „nagy kollektív erőik nyugodtan kiteljesedhessenek”, a kis állam pedig, „hogy létezzék egy pont a világban, ahol az államhoz tartozók a

lehető legnagyobb számban, a szó legteljesebb értelmében, polgárok lehessenek”. A „reneszánsz kultúra” létrejöttéhez a városi életnek egy bizonyos fejlődése volt „szükség”, avagy: csak miután az ortodoxia tökéletesen megszerveződik, és az ókor tradícióinak egy részét szárnyai alá veszi, akkor „múlhat ki az impérium”. Ez a célok és kívánságok szerint orientált kifejezőmód „az okok és hatások nagy főáramáról” birtokolt tudás fölött helyezkedik el. De éppen ez az, ami burckhardti, az oksági összefüggések teleologikus felfogása. Ugyanez a Burckhardt újra meg újra megtiltja magának — különösen a *Weltgeschichtliche Betrachtungen* utolsó darabjában (*Über Glück und Unglück in der Weltgeschichte [A szerencséről és a szerencsétlenségről a világtörténelemben]*) —, hogy a szerencse alapján ítélkezzék, tudniillik vágyaink beteljesedésének megfelelően, ilyen formán: „Szerencse volt, hogy a görögök legyőzték a perzsákat, Róma pedig Karthágót”⁶³. És mégis éppen ez az, ami számára is a világtörténelem legnagyobb szerencséje. Ő, aki sosem fárad bele, hogy óvjon a „kívánatosságból” fakadó ítéletektől, ő maga a nagy kívánó. Kívánságait azonban visszavonja a történelmi megismerés fegyelmébe. Ez az ő — mindig beismert — „tudománytalan” módszerének tudományos eredménye. A rendszerességre irányuló szellemeket ez irritálja. „Storiografia senza problema storico” — gúnyolódott Croce⁶⁴. De a probléma és annak megoldása Burckhardt megragadó, találó nyelvezetében rejlik: az igazság a szóba van bezárva. Kétségtelen, Burckhardt nyelve is őrzi a titkot: „Idő és ember titokzatos elszámolásra lépnek”. Stílusa gnómiikus, homályos, mintha szavai a színpadon csak úgy „félre” hangzanának el: „Az emberek teljesen mások”; ám ez a nyelv felvillantja a történelem egészét, és a bázeli katedráról megállapítások hangzottak el, amelyek telítve voltak a moralista emberismerő és a képekben látó történész bölcsességével: az, hogy a demos rendszeresen panaszt tett az athéni hadvezérek ellen: betegség volt, és pedig gyógyíthatatlan, mivel az egészség egyik jelének tartották.

*

A nagy emberekben nem minden nagy, és inkább el kellene gondolkodni rajtuk, mint ismételtetni őket. Nemcsak nagyszerű, hanem haragos-derűs dolgokat is mond a próféta. Őt, aki századában úgy érzi magát „mintha egy esős vasárnapon délutáni istentiszteletre kellene menni”, a csúf köszén „tolakodó modernségével” bosszantja. Bosszantja őt a vasútépítés és a lokomotívok füttye, kiváltképpen Bazel körül, és „századunkkal és annak pretenziójával”⁶⁵ szembeni igaz gúnnyal látja, hogy némely „vasutacska” ugyanúgy megy csődbe, mint az államok adósságaik alatt. Pénzes proccok és kapitalisták, proletárok és szocialisták egyaránt rossz emberek. Friedrich List⁶⁶ kortársaként, de a katedraszocialisták⁶⁷ és a bismarcki munkásbiztosítás⁶⁸ kortársaként is, a természettudományos és ipari „találmányokat”, még a múltbelieket sem valami nagyra tartva, a gazdasági életet könnyörtelenül úgy látja, mint ami „feltétel nélküli pénzszerzés és komfort, a lelkiismeret megnyugtatóására szolgáló filantrópiával”. Nincs szava a technikai géniusz erkölcsi erőiről, de nincs benne tevékeny szeretet az új idő áldozatai iránt sem, akiknek tompa kiáltása egy igazságos élet után úgy sérti őt, mintha a proletariátus jóléthajhászásának kiáltása volna. Már régen volt, hogy a fiatal Burckhardt (1843) Louis Blancot⁶⁹ olvasta és Lajos Fülöpben az „értelmesebb szocialisták”

szövetségesét látta, s hamarosan eljött az az idő, amikor az európai iparvidékek „kerék-zümmögéses nyomorúságából” a meneküléssel Itáliába — ahol „oly sok a koldus”, és „oly kevés az ipar” — már nem lehetett megszabadulni. Burckhardt akkor merevedett meg egy hangulatban, sejtésben és szkeptikus, rezignált felismerésben, amikor Karl Marx hideg tudományossággal már régen megvizsgálta a polgári társadalom sebeit. Lehet, hogy Burckhardt tévedett a legközelebbi és közeli dolgok tekintetében, mégis ő volt az igazmondó próféta a XIX. század történészei között. Ő — aki 1890-ben egy „világháború” növekvő veszélyét az „egész munkásosztály nyugtalanságával” kapcsolta össze — megsejtette a nagy- és a totális állam következményeit a demokrácia és a szociális átalakulás időszakában egészen a keserű végkifejletig, és nap mint nap előrelátó aggodalommal szenvedte meg azt, aminek a következő században be kellett következnie.

Ő, aki fiatal éveiben azt tűzte ki célul maga elé, hogy a svájciak német — vagyis az akkori értelemben germán, alemann — jellegét kimutassa, mint diák és ifjú egyetemi oktató Németországot „szent német földként” szerette, mint a kisállami szabadság és tarkaság földjét; a negyvenes évek végétől azonban már Németországot is bevonta abba a gondterhelt elutasításba, amit a modern nemzetállam iránt érzett, és Bismarckot és Németországot már nem tudta szeretni: Németország története már nem torkollik számára „olyan szépen a jelenbe”, mint 1841-ben. De ahol tekintélyt kellett elismerni, Burckhardt érzelmileg a birodalomra váló Németország mellé állt. 1890. március 25-én írja Preennek: „És ezekben az időkben szétzúzzák a kancellárt⁷⁰. Nem mintha az hordana magával egy mixturát⁷¹ a nagy veszélyek ellen a zsákjában, de mégis jobb lett volna, ha legalább kifelé minden erejükkel megóvnak mindent, ami tekintélynek tűnik, vagy arra emlékeztet. Mintha ez egyszerre ritka árucikk lett volna.” Két évvel később viszont ezt írja barátjának Bismarck kijelentéséről („a császár nem lett nálam kegyvesztett”)⁷²: „Bizonyára ez a legvaskosabb, ezt már nem lehet felülmúlni”. Burckhardt nem lép itt — egységben a pillanattal — II. Vilmos oldalára, hanem egységben önmagával a tekintély pártját fogja. Ő, aki az *Erinnerungen aus Rubens [Emlékezések Rubensről]* c. művével élete utolsó szakaszában még egyszer kisugározza az általa megismert és megfejtett szépség csillogását, „a mozgásban rejlő nyugodt létet”, amelyet már ifjúkorában szembehelyezett a kortárs történelmi festéssel, ugyanúgy, miképp Rembrandttal szembeni ellenszenvében Tizianót „egy szép és szabad emberi nem” valóságos történelmi festőjeként ünnepelte, utolsó szavait a történelemről ítéletként hagyta hátra „a tűrő, küzdő és cselekvő emberről, amilyen most és amilyen mindig volt és lesz”.

Jegyzetek

1. antistés (görög): előjáró, felügyelő. Svájcban a református városi templomok első papját és az egyházi és iskolai ügyek főgondozóját nevezik így.
2. 1819-ben Heinrich von Stein báró (1757–1831) megalapította a „Gesellschaft für Deutschlands ältere Geschichte”-t, melynek célja a középkori német történelem forrásainak kiadása volt. — Az 1826-tól megjelenő *Monumenta Germaniae Historica [Németország történelmi emlékei]* öt sorozata (latin címmel): 1. *Scriptores [Írók]*; 2. *Leges [Törvények]*; 3. *Diplomata [Oklevelek]*; 4. *Episto-*

- lae* [Levelek]; 5. *Antiquitates* [Régiségek]. — A forrásgyűjtemény kiadása napjainkban is folyik.
3. Mommsen, Theodor (1817–1903): német ókortörténész, jogtörténész, egyetemi tanár. Leghíresebb műve a *Römische Geschichte* [Római történelem]. I–III. k. (1852–1854.) Róma történetét a kezdeti időktől az i.e. 46. évi thapsusi csatáig tekinti át. Másik kiemelkedő műve a *Römisches Staatsrecht* [Római államjog]. I–III. k. (1871–1888.) mintául szolgál az antik és a modern nemzetek államjogának tudományos kutatásához. Foglalkozott szövegkiadással is. — 1902-ben irodalmi Nobel-díjat kapott.
  4. Niebuhr, Barthold Georg (1776–1831): német történész, klasszika-filológus, államférfi. Kiemelkedő műve a *Römische Geschichte* [Római történelem]. I–III. k. (1811–1832.), amelyben, megalapozva a modern forráskritikát, a rómaiak történetét az 1. pun háborúig tárgyalta. Tevékeny részt vett a *Corpus Scriptorum historiae Byzantinae* [A bizánci történelem történetíróinak gyűjteménye] c. sorozat elindításában (1828–).
  5. Treitschke, Heinrich von (1834–1896): német történész és publicista, 1886-tól Ranke utódeként a porosz állam hivatalos történetírója; történetírói munkásságát a porosz állam szempontjai határozták meg. — Fő műve: *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert* [Németország története a XIX. században]. I–V. k. (1879–1894.)
  6. Droysen, Johann Gustav (1808–1886): német történész, aki ókori görög történelemmel és a porosz történelemmel foglalkozott. *Geschichte Alexanders des Grossen* [Nagy Sándor története] (1833.) c. művében Nagy Sándorban olyan „eszközt” látott, aki birodalmával létrehozta az alapot a kereszténység terjedése számára. — Fontos műve még: *Geschichte des Hellenismus* [A hellenizmus története]. I–II. k. (1836–1843.); a „hellenizmus” fogalmát ő honosította meg a történettudományban.
  7. Leopold Rankéról I. Marczali Henrik tanulmányát e kötetben.
  8. cicerone (olasz): idegenvezető. A foglalkozás nevét — Cicero ékesszólására utalva — a hozzá szükséges beszédességről kapta.
  9. baedeker (német): útikalauz, útikönyv (az ilyeneket közlétező lipcei kiadó, Karl Baedeker [1801–1859] nevéből).
  10. IV. Ince (eredeti neve: Sinibaldo de Frischi) (?–1254), római pápa (1243–1254): az I. lyoni zsinaton kiátkozta II. Frigyes német-római császárt (1220–1250), 1252-ben engedélyezte az inkvizíciós eljárásban a kínpad használatát.
  11. Paestum: ókori város Itália nyugati partján, Nápolytól délre. Az i.e. VII. század végén a görögök alapították Poseidónia néven, az i.e. III. században Paestum néven római város lett. — Részben fennmaradt a görög városfal tornyokkal és négy főkapuval, a város középső zónája és a fórum által kettéosztott szentélykörzet három görög templommal.
  12. Gibbon, Edward (1737–1794): angol történész. Fő műve, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* [A római birodalom hanyatlásának és

bukásának története]. I–VI. k. (1776–1788.) az i.e. II. századtól 480-ig dolgozza fel a birodalom történetét, és kitekint a bizánci történelem ezer évére is.

13. *Historia Augusta* (latin): *Felsőleges történet*: vitatott szerzőségű, 400 körül keletkezett késő-római császáréletrajz-gyűjtemény, Hadrianustól Numerianusig (117–285) 30 uralkodó ill. trónkövetelő életrajza. Noha a mű sok hiteles, fontos adatot is tartalmaz, a közölt dokumentumok egy kivétellel mind hamisítottak. Mommsen szerint a *Historia Augusta* „az egyik leghitványabb fércmű az ókorból”.
14. *adoptáció* (latin): itt: örökbefogadás. — Diocletianus alkalmazta ezt az eljárást a tetrarchia megteremtésénél: a két főcsászár (augustusok) örökbefogadták a két alcsászárt (caesarok). — Később Constantinus felszámolta a rendszert, és 324-től egyeduralkodó volt.
15. A német eredeti kifejezés: „Potenz”.
16. Eusebios, Caesareai (265?–339?): görög író, egyháztörténész kb. 313-tól Caesarea püspöke, akit Constantinus császár a bizalmába fogadott, s aki azután a kereszténység vezéréként dicsőítette őt. — Fő műve: *Ekklésiastiké historia [Egyháztörténet]*. (325 k.)
17. Az Eusebiosnak tulajdonított *Eis ton bion tou makariou Konstantinou basileos [Az áldott Konstantin császár élete]* (337–338 k.) c. mű írja le Constantinus látomását a milviusi csata (312.) előtt: eszerint a császár és serege az égen a már lemenőben lévő nap felett a kereszt fény sugarából kirajzolódó jelét pillantotta meg, s mellette a szavakat: „É jelben győzni fogsz!”
18. *peribolos* (görög): az ókori görög templomok körüli szent liget vagy fallal körülvett terület.
19. Murillo, Bartolomé Esteban (1618–1682): spanyol festő, a spanyol barokk egyik legismertebb mestere. Fontosabb képei a Louvre-ban: Alcalái Szent Diego csodája (1646.); Mária születése (1655.); A Szeplőtelen Szűzanya (1678.).
20. Itt és a továbbiakban felhasználtuk Elek Artúr magyar fordítását.
21. *uomo universale* (olasz): egyetemes ember; a reneszánsz embereszmény a sokoldalúan képzett, több tudományágban és a művészetekben egyaránt jártas személyiség.
— Alberti, Leon Battista (1404–1472): olasz építész, író. Fiatalon humanista, jogi, természettudományi és művészeti tanulmányokat folytatott. Számos jelentős épületet tervezett (a Rucellai-palotát Firenzében, a Sant’Andrea templomot Mantovában); úttörője volt az ókorral foglalkozó archeológiai kutatásnak. Úttörőnek számítanak latinul és olaszul írt művészeti, pedagógiai, gazdasági, filozófiai, szépirodalmi művei is. — Főbb művei: *Della famiglia [A családról]*. (1441.); *De re aedificatoria... [Az építészetről]*. (1450.) — „Mindenben, amiért dicséret jár, gyermekkorától fogva első volt...” — írta róla Burckhardt.
22. Voigt, Georg (1827–1891): német történész, egyetemi tanár. A Heimpel-tanulmányban idézett fontos műve: *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums [A klasszikus ókor feltámasztása]*. (1859.)

23. Acton, John Emerich Edward Dalberg, Lord (1834–1902): angol történész és filozófus, 1895-től a cambridge-i egyetem újkori történelem professzora. Érdeklődése homlokterében a politikai morál kérdései álltak. Fő művei előadásai, melyek többségét csak halála után adták ki.
24. composizioni (olasz): zeneművek.
25. Hagenbach, Karl Rudolf (1801–1874): svájci protestáns teológus, egyháztörténész, 1828-tól a bázeli főiskola rendes tanára. — Fontos történeti műve: *Vorlesungen über die Kirchengeschichte von der ältesten Zeit bis zum 19ten Jahrhundert* [Egyháztörténeti előadások a legrégebbi időktől a XIX. századig]. I–VII. k. (1834–1842.)
26. De Wette, Wilhelm Martin Leberecht (1780–1849): német evangélikus teológus, aki a bibliai teológia kérdéseivel történeti alapon foglalkozott. — Fő művei: *Lehrbuch der christlichen Dogmatik* [A keresztény dogmatika tankönyve]. I–II. k. (1813–1816.); *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die Bibel Alten und Neuen Testaments* [A bibliai Ó- és Újtestamentumba való történeti-kritikai bevezetés tankönyve]. I–II. k. (1817–1826.)
27. Humboldt, Wilhelm von (1767–1835): német író, filozófus, nyelvész, államférfi, aki kultuszminiszterként 1810-ben Berlinben megalapította az eredetileg III. Frigyes Vilmos porosz királyról (1797–1840) elnevezett Friedrich-Wilhelm-Universitätet, a későbbi Humboldt-egyetemet.
28. Boeckh, August (1785–1867): német régész és filológus, 1811-től a berlini egyetemen a retorika és az ókori irodalom tanára. A romantika szemléletének megfelelően a filológia tárgyának egy nép egész „életvilágát” tekintette; a filológia szerinte az ókor szellemi reprodukciója. — Fő művei: *Die Staatshaushaltung der Athener* [Az athéni államháztartás]. I–III. k. (1817–1840.); vezető szerepe volt a *Corpus Inscriptionum Graecarum* [Görög feliratok gyűjteménye]. I–IV. k. (1825–1859.) kiadásában is.
29. Grimm, Jacob (1785–1863): német nyelvész, irodalomtörténész, író, 1840-től a berlini tudományos akadémia tagja. Öccsével, Wilhelm Grimm-mel (1786–1859) a modern német filológiai kutatás megteremtője. — Fő művük: *Kinder- und Hausmärchen* [Gyermek- és családi mesék]. I–III. k. (1812–1822.); Jacob Grimm: *Deutsche Grammatik* [Német nyelvtan]. I–IV. k. (1819–1837.)
30. Kugler, Franz (1808–1858): német író, költő, művészettörténész, a tudományos művészettörténet-írás egyik úttörője. — Fő műve: *Handbuch der Kunstgeschichte* [A művészettörténet kézikönyve]. I–II. k. (1841–1842.)
31. Schlüter, Andreas (1660 k.–1714): az északnémet barokk szobrászat legnagyobb mestere, építész. Fő műve a Nagy Választófejedelem szobra (1703), amely Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemet (1640–1688) ábrázolja. 1704–1706 között a berlini királyi palota építésén dolgozott.
32. Schinkel, Karl Friedrich (1781–1841): német építész és festő, a klasszicizmus egyik legnagyobb hatású mestere. Fő műve, a berlini Altes Museum (1824–1828) a klasszicista múzeumépítés mintájává vált. Udvari építészként számos jelentős középületet, templomot tervezett.

33. Tschudi, Friedrich (1820–1886): svájci tudós, lelkész, közéleti személyiség; jelentős érdemeket szerzett a tanügy terén.
34. Luther Eislebenben született 1483-ban. Az éjjeliőr által énekelt dalt Burckhardt 1841 tavaszán hallotta, amikor ott éjszakázott.
35. St. Maria im Capitol: Köln legrégebbi temploma, keresztalakú román bazilika, amelyet 1049-ben szenteltek fel. A II. világháborúban súlyosan megsérült épületet (erre utal Heimpel tanulmánya) később helyreállították.
36. Maikäferbund (német): „Cserebogárszövetség”; amely a *Der Maikäfer* c. vicclap körül alakult, s a rajnavidéki német költők köre volt. Gottfried Kinkel és Johanna Mockel (l. a 37. jegyzetet) alapította 1840-ben; a kör 1847-ig működött. A tagok közé tartozott Burckhardt is.
37. Kinkel, Gottfried (1815–1882): német író, költő, művészettörténész, 1840-től Kölnben evangélikus lelkész. Eltérve az ortodoxiától, az ottani papokat ellenségévé tette, s amikor 1843-ban feleségül vette az elvált, eredetileg katolikus Johanna Mockelt, elvesztette állását. (Minderre utal Heimpel tanulmánya.) Később művészettörténészként tevékenykedett. — Főbb művei: *Geschichte der bildenden Künste bei den christlichen Völkern [A keresztény népek képzőművészetének története]*. (1845.); *Otto, der Schütz: [Ottó, a vadász]*. (1846.) — Kinkel, Johanna (szül. Mockel) (1810–1858): német író. Első férjétől elvált, s hogy Kinkel felesége lehessen, áttért az evangélikus vallásra. — Fő műve: *Erzählungen [Elbeszélések]*. (1849.)
38. Konrad von Hochstaden (?–1261): kölni érsek (1238–1261), II. Frigyes császárral (1220–1250) szemben ellenkirályokat koronázott meg. Ő kezdte el a kölni dóm építését.
39. armagnac(ok) (francia): Armagnac francia gróf által 1410-ben toborzott zsoldosok, akik 1444-ben III. Frigyes német király (1440–1493, 1452-től császár) oldalán harcoltak — óriási veresességgel — a svájciak ellen. 1444–1445-ben Elzászban és Lotharingiában raboltak és pusztítottak (ez volt az ún. „armagnac-háború”).
40. veltlini gyilkosság: Veltlin az Adda folyó felső völgye, amely terület 1512-től a svájci Graubündenhez tartozott. 1620-ban a katolikusok a tisztviselők és a protestánsok meggyilkolása után függetlenítették magukat, ám a svájci szövetség később ismét alávetette őket.
41. habilitáció (latin): egyetemi magántanári képesítés.
42. venia legendi (latin): engedély az egyetemen való előadásra magántanári szinten.
43. servilis (latin): itt: a politikai életben a szélsőségesen királypártiak elnevezése.
44. berlini „szabadok”: Burckhardt a berlini radikálisokat nevezte így.
45. Festbrüller (német): tulajdonképpen „ünnepi ordító”. Burckhardt az 1844-es bázelei lövészünnepség radikálisait jelölte e sajátos összetétellel.
46. viri eruditissimi (latin): legtudósabb férfiak (ironikusan használva).
47. „Satyricus”-nak Rankét nevezte — annak hűvös iróniája miatt — Burckhardt egy 1842-i levelében.

48. Arnim, Bettina von (írói név, szül. Anna Elisabeth Brentano) (1785–1859): német író. 1835-ben kiadta Goethével folytatott levelezését (*Goethes Briefwechsel mit einem Kind [Goethe levelezése egy gyermekkel]*), a levelek többségét azonban maga költötte.
49. Alkibiadés (i.e. 450 k.–404): athéni politikus, hadvezér. A radikális demokraták tehetséges, nagyratörő, hazaárulástól sem visszariadó vezetője. 415-ben belevitte Athént egy szerencsétlen kimenetelű szicíliai vállalkozásba. Spártába menekült, harcolt Athén ellen, majd 411-től athéni oldalon Spárta ellen. Notion melletti kudarca után (407) Perzsiába menekült, ahol megölték.
50. Az 1795. április 5-én kötött bázeli francia-porosz béke elismerte, hogy a Rajna a francia köztársaság keleti határa.
51. „alkyoni napok”: Alkyoné a görög mitológiában Aiolos leánya, akit az istenek jégmadárrá változtattak. (Alkyoné görögül: jégmadár.) A jégmadár kottlásának idején Aiolos 14 napig csendet teremt a tengeren, s ezek „Alkyoné napjai”: szelektől mentes, szerencsés napok.
52. malizmus (olasz): itt valószínűleg: rosszhiszeműség, bizalmatlanság.
53. terribles simplificateurs (francia): rettenetes leegyszerűsítők.
54. Wölfflin, Heinrich (1864–1945): svájci művészettörténész, a stílustörténeti iskola megteremtője. — Fő művei: *Die klassische Kunst [A klasszikus művészet]*. (1899.); *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe [Művészettörténeti alapfogalmak]*. (1915.)
55. Nietzsche 1869–1879 között a klasszika-filológia tanára volt a bázeli egyetemen.
56. chiffre (francia): rejtjel, kulcsszó, jelige, monogram.
57. Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal, marquise de (1626–1696): francia író, aki korának legkülönfélébb eseményeiről tudósító leveleivel vált világhíróvá.
58. Heyse, Paul (1830–1914): német költő, novellista, regény- és drámaíró, műfordító. Főként erkölcsi kérdések és konfliktusok érdekelték; legtöbbit variált motívuma a szerelem volt. 1910-ben a német írók közül elsőként elnyerte az irodalmi Nobel-díjat. — Fontosabb művei: *L'Arrabiata [A dühös lány]*. (1853.); *Merlin*. (1892.)
59. eo ipso (latin): magától értetődően, természetesen.
60. Quod felix faustumque sit (latin): hogy legyen boldog és szerencsés.
61. Antigonos Dóson (görög: „sokat ígérő”) (i.e. 263 k.–221): makedón király (227–221), aki 221-ben legyőzte az illíreket. Halála kapcsán Plutarchos ezt írta: „A filozófiai iskolákban az a történet járja haláláról, hogy a győzelem után kitörő örömmel felkiáltott: »Milyen szép nap!« Majd erős vérömlés után magas lázt kapott és meghalt.” (*Kleomenés*: 30. — Máthé Elek fordítása.) — A Heimpel által részben idézett Burckhardt-mondat magyar fordításban a következő: „[Antigonos Dóson] a győzelemben lóháton halt meg, vérömlésben (ahogyan a leschékben [a német szövegben: „in den Leschen”] bizonyára hozzáköltötték) a mondással: »Milyen szép nap!« (*Griechische Kulturgeschichte*. Bd. 4. Berlin-Stuttgart, 1902. 589. l.) — A német „Leschen”-t Vizkelety András (akinek se-

- gítségéért ezúton mondunk köszönetet) a görög „lesché” szó többes esetet alkalmazó német átírásaként értelmezte; e szó magyar jelentései pedig: „1. nyilvános csarnok (mindig nyitva levő társalgóhely, ahol rossz időben is tartózkodni lehetett, s ahol a hajléktalan idegenek s a szegények az éjszakát tölthették); 2. beszélgetés; társalgás; szórakozás; 3. összejövétel; gyűlés.” (Györkössy Alajos — Kapitánffy István — Tegye Imre: *Ógörög—magyar szótár*. Bp. 1990. 629. l.)
62. filhellénizmus (görög-latin): görögbarátság, a görög kultúra szeretete.
63. Szávai Nándor fordítója.
64. Croce, Benedetto (1866–1952): olasz filozófus, történész, politikus. A legtekélyesebb tudománynak az esztétika és a logika szintéziséből keletkezett történetírást tartotta. A történelmet a szellem megvalósulásaként, a filozófiát pedig ennek értelmezéseként fogta fel. — Főbb történelmi művei: *Storia d'Italia del 1871 al 1915 [Itália története 1871–1915]*. (1927.); *Storia dell'età barocca in Italia [A barokk kor története Itáliában]*. (1929.)
— It idézett kijelentése magyarul: „Történetírás történelmi probléma nélkül.”
65. pretenzió (latin): itt: önhittség.
66. List, Friedrich (1789–1846): német közgazdász, aki a klasszikus polgári közgazdaságtan elveivel a nemzeti szempontú gazdasági rendszer elméletét állította szembe. — Fő műve: *Das nationale System der politischen Ökonomie [A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere]*. (1841.)
67. katedraszocialisták: a XIX. század második felében a német közgazdaságtanban és szociológiában kialakult azon irányzat képviselői, amelynek az volt a célja, hogy társadalmi reformok és állami beavatkozás által integrálja a munkásokat a fennálló jogállamba. Főbb képviselői voltak: Lujo Brentano, Gustav Schmoller, Werner Sombart.
68. A német birodalmi gyűlés 1883-ban meghozta a betegbiztosítási, 1884-ben a balesetbiztosítási, 1889-ben pedig a rokkantsági és öregségi biztosítási törvényt.
69. Blanc, Louis (1811–1882): francia szocialista politikus, teoretikus. Felfogása szerint az államnak támogatnia kell a munkások által irányított „társadalmi műhelyeket”, amelyek fokozatosan kiszorítanák a termelésből a tőkés nagyvállalatokat. — Főbb művei: *Organisation du travail [A munka megszervezése]*. (1839.); *Histoire de dix ans 1830–1840. [Tíz év története 1830–1840]*. I–V. k. (1841–1844.)
70. 1890 januárjában kitört a nyílt ellentét II. Vilmos német császár (1888–1918) és Bismarck között. A februári birodalmi gyűlési választáson a kancellár ellenzéke győzött, így Bismarck a császár bizalmán kívül a parlament támogatását is elvesztette. Március 19-én lemondott, s ezt a császár másnap elfogadta.
71. mixtura (latin): itt: gyógyszerkeverék.
72. 1892 júniusában Bismarck ezt mondta az egyik német lap szerkesztőjének: „Kegyvesztetté lettem a császárnál, és ma még nem tudom, miért. ... A császár nem lett nálam kegyvesztett. Ha Ófelsége megszüntetné a kegyvesztettséget, a kapcsolat a régi lenne.”

A tanulmány szerzője

Heimpel, Hermann (1901–1988): német történész. Tanulmányait a müncheni, majd a freiburgi egyetemen végezte, 1927-ben itt habilitált és professzorként működött 1931-ig. 1934–1941 között a lipcsei, 1941–1946 között a strasbourgi, 1946 után a göttingeni egyetem professzora, 1956-tól a göttingeni Max-Planck-Institut für Geschichte igazgatója volt. Kutatási területei voltak: a későközépkor, különös tekintettel a német-római császárság történetére és a gazdaságtörténetre. — Fő művei: *Das deutsche Mittelalter [A német középkor]*. (1941.); *Der Mensch in seiner Gegenwart [Az ember, jelenében]*. (1954.); *Kapitulation vor der Geschichte? [Kapituláció a történelem előtt?]*. (1956.) — Itt közölt írása: *Jacob Burckhardt 1818–1897*. In: *Die grossen Deutschen*. (Hgg. von Hermann Heimpel u. a.) IV.k. (West-)Berlin, 1958. 11–27. l.

Jacob Burckhardt magyar fordításban megjelent művei

- Nagy Constantinus kora. Hetedik rész: Az antik élet és kultúra előregedése. (Ford.: Marosi Ernő.) In: *Emlék márványból vagy homokkőből*. (Vál., ford., előszó: Marosi Ernő.) Bp. 1976. 303–308. l.
- Az olasz renaissance műveltsége. (Ford.: Elek Artúr.) Bp. 1945. XVI, 334 l.
- A renaissance-kori műveltség Olaszországban. (Ford.: Bánóczi József.) I–II. k. Bp. 1895–1896. 408, 387 l.
- A reneszánsz Itáliában. (Ford.: Elek Artúr.) Bp. 1978. 367 l.
- A szerencséről és szerencsétlenségről a világtörténelemben. (Ford.: Szávai Nándor.) In: *Kultusz és áldozat. A német esszé klasszikusai*. (Vál., utószó, jegyzet.: Salyámosy Miklós.) Bp. 1981. 267–287. l.
- Vándor. (Vers.) (Ford.: Hajnal Gábor.) In: *Gábor György: Ingres hegedűje*. Bp. 1972. 375. l.

Fordította és a bibliográfiát összeállította: Bitter Ákos, Krász Lilla
A fordítást ellenőrizte: Faluvégi Katalin
A jegyzeteket összeállította: Vörös Boldizsár

Henri Pirenne 1862–1935

Megtiszteltetés számomra, hogy csatlakozhatom az egykori egyetemi tanítványai által Bernadotte Schmitt^a tiszteletére írott *Festschrift*-hez^b. E megtiszteltetés különösképpen örvendetes egy olyan ember számára, akit sokkal inkább Schmitt tanári hírneve vonzott óráira, mintsem a diplomáciatörténet iránti mélyen gyökerező érdeklődés. Mi, akik „túléltük” szigorú szemináriumait, ösztönösen éreztük, hogy sikeresen átmentünk azon a döntő vizsgán, amelyen gyermekből felnőtte váltunk. Három évtized múltán is emlékszem, hogy mennyire bámultuk tanárunk mély forrásismeretét, elemzéseinek finomságát és azt a közérthetőséget, amellyel úgy tudott ecsetelni pl. egy nemzetközi válságot, hogy elfelejtettük: előadáson vagyunk. Csak remélni lehet, hogy mi, akik együtt dolgoztunk vele, magunkévá tettük — ha kis mértékben is — azokat a mesterfogásokat, melyek majdhogynem mellékes velejárói voltak óráinak.

Szemináriumának legvégén megfogadtam, hogy soha többé nem fogom kinyitni a *Die große Politik [A nagypolitika]*^c egyetlen kötetét sem és nem fogok többé olyan kifejezéseket használni, mint a *démarche*^d vagy a *fait accompli*^e — és be is tartottam ezt a fogadalmam. A más szakterületről érkezett alkalmi tanítvány szerencséjére, aki a háború előtti követségek és kancelláriák világában forgolódva *persona non grata*^f-nak érezte magát, Bernadotte Schmitt-nek volt egy érdeklődési köre, amelyben mind-egyikünk osztozhatott: az általunk elsajátítani próbált szakma korabeli európai mesterei iránti eleven és beható érdeklődése. A chicagói egyetemen mindig is erőteljes hangsúlyt fektettek a historiográfiára mint az eszmetörténet egyik ágára; e hagyományból érthető, hogy az Európa kortárs történészeiről tartott kurzusai népszerűségben vetekedtek egyéb óráival, melyek többek között az első világháború előzményeiről, vagy az utódállamokról szóltak. Talán itt helyénvaló megjegyezni, hogy a chicagói Történelem Tanszéken ma is él ez a hagyomány; meg kell vallanom, hogy jelen dolgozatomat is először ott adtam elő egy a történetírás történetét taglaló prozeminárium keretében. Ebben a kontextusban fogom figyelmemet a hivatásos történész kettős szerepére irányítani, mégpedig röviden szólva egy olyan történetkutató pályájáról, aki tudósnak és tanárnak is egyaránt kiváló volt. Henri Pirenne-ről, a genti egyetem egykori történészprofesszoráról lesz szó.

Pirenne-t gyakran mint gazdaságtörténészt emlegetik; eredetileg ez a dolgozat is a történelemnek ezt a megközelítését volt hivatva illusztrálni. Igaz, hogy Pirenne erőteljes érdeklődést mutatott a gazdasági intézmények iránt, mint ahogy az is, hogy mélyen tudatában volt a gazdasági tényezők társadalomformáló szerepének, de ugyanakkor valós a veszély, hogy munkájának ezt az aspektusát túlhangsúlyozva, igazságtalanságot követhetünk el Pirenne kiterjedt érdeklődésével és szellemének nagyságával szemben. Művei ugyanis joggal írhatók fel a modern historiográfia kézikönyveiben felsorolt egyéb, megszokott kategóriák címszavai alá is: ilyen a nacionalizmus, hiszen legmonumentálisabb műve hön szeretett Belgiumának hétközetes története, vagy akár a li-

beralizmus, minthogy az előbbi műnek — ugyanúgy, mint más könyveinek is — az emberi elme és szellem fokozatos emancipálódása a tárgya. Pirenne egy, a rankei⁸ tradíció szellemében irányított szeminárium örököse volt, ebből következően a tudományosság eszménye iránti odaadása írásaiban ugyanúgy kitűnik, mint az általa tartott szemináriumokon, és éppen olyan fontos volt Belgiumban a XX. században, mint Ranke Németországban a XIX.-ben. Már korán kapcsolatba került Lamprecht^h, a *Kulturgeschichte*ⁱ elkötelezett hívével, és jóval azelőtt, hogy James Harvey Robinson^j az új történetírásról tanított bennünket beszélni, ő már régen a gyakorlatban alkalmazta annak alapelveit.

Belgium történetében Pirenne hivatkozott „a gazdasági mozgásoknak tulajdonított nagy fontosságra és az ebből fakadó városi életre, amely történelmünk megkülönböztető jegyét alkotja”.¹ Kiválóan ismerte korának német nyelvű gazdasági irodalmát és alkalmanként felhasználhatta az ezek által nyújtott tág elméleti kereteket, így például *Les étapes de l'histoire sociale du capitalisme [A kapitalizmus társadalomtörténetének szakaszai]*² című tanulmányában, amelyben Bücher^{2a} és Sombart^{2b} elméleteit bírálta. Pirenne-nek született tehetsége volt a szintetizáláshoz; talán ma is — az Egyesült Államokban mindenestre — a középkor társadalmi változásait konceptualizáló átfogó elméletei a legismertebbek. De a társadalom széles körű interpretációi iránti érdeklődése ellenére Pirenne a történeti tények szilárd infrastruktúrájára épített, és finom distinkciót tett a történész és a társadalomtudós módszerei között.

„A történész számára a kiemelkedő személyiségek sorsa és tettei — melyeket a szociológus érdeklődése nem vehet számba — alkotják tárgyának nélkülözhetetlen adatait. Más szóval: a szociológus a tipikust és az általánost igyekszik elkülöníteni, míg a történész számára a tipikus és az általános csak az a vászon, amelyre az élet örökké változásban lévő jeleneteket fest.”³

Talán a legmegfelelőbbben úgy gondolkozhatunk Pirenne-ről, mint aki oly módon tudta értékelni a gazdasági tényezőket, hogy eközben nem hanyagolta el a szellem és a lélek dolgait sem, és nem tette magáévá a történelmi materializmusnak a pártvonal elcsépelet divatja szerinti elkerülhetetlen logikáját. Nem a szó szoros értelmében vett gazdaságtörténész volt tehát, hanem — ahogy követője, Ganshof^{3a} elnevezte — „*un savant complet*”, teljességre törekvő tudós.⁴

Henri Pirenne 1862. december 23-án született Verviers-ben, Belgium keleti részén. Apja jól menő gyáros volt, származását tekintve vallon, politikai meggyőződése szerint liberális. A gyermek Henri mutatott némi érdeklődést apja textilüzeme iránt, és bizonyára látta azt az erőszakosságot is, amely a környék munkásmozgalmait kísérte. A textiliparral és az annak fejlődésére hatást gyakorló társadalmi és politikai körülményekkel a pirenne-i életmű nagy részét értelmezhetjük.⁵ 1880-ban került a liège-i egyetemre, azt tervezve, hogy jogot fog tanulni, de ehelyett a történelem felé fordult — ez a váltás akkoriban kevésbé számított radikálisnak Európában, mint amilyen ma lenne Amerikában. Tanulmányait Godefroid Kurth-nak^{5a}, a korai frankok története szakértőjének és Paul Frédéricq-nek^{5b} — aki a későközépkori és korajkori Németalföld, valamint az inkvizíció történetét írta meg — az irányításával végezte. Doktori disszertációját, melyet Dinant-nak, a szomszédos Namur tartomány egyik régi ipari városának a középkori kormányzatáról írt, 1883-ban védte meg.

Doktorátusának megszerzése előtt és utána is tanult külföldön. Berlinben G. Schmollernak^{5c} a középkori városok fejlődéséről és H. Bresslaunak^{5d} a diplomatikáról^{5e} tartott kurzusait látogatta. Lipcsében W. Arndt^{5f}, a híres paleográfus^{5g} diákja volt. Párizsban az École des Chartes-on és az École des Hautes Études-ön folytatott technikai jellegű stúdiumokat. Itt M. Thévenin^{5h}, Gabriel Monod⁵ⁱ és A. Giry^{5j} (mindannyian jól ismert medieviszták) oktatták. Utóbbi a diplomatika ünnepezt szakértője volt, akinek kézikönyve még ma is alapmű. Még fontosabb volt azonban Pirenne szellemi fejlődése szempontjából, hogy Giry a középkori városi élet kutatásával is foglalkozott. Tanulmányai St. Omer-ről és Rouen-ről ugyanúgy felkeltették az ifjú belga érdeklődését, mint Schmolleré Strasbourgról.⁶ Pirenne mind Franciaországban, mind Németországban maradó barátokat kötött kortársaival: Párizsban Maurice Prou-val^{6a}, Henri Steinnelel^{6b} és Abel Lefranc-nal^{6c}, Lipcsében pedig Karl Lamprechtel. Berlini diáktársaitól kapta a *Bierhenne*^{6d} becenevet. A külföldi tudósoknak és munkáiknak alapos ismerete — melyet talán mesterének, Paul Frédéricq-nek a kortárs történetírás iránti érdeklődése is ösztönzött — később a Nemzetközi Történeztudománykongresszuson is tükröződött Pirenne tevékenységében.

1884 tavaszán hazahívták Párizsból, hogy a liège-i École Normale des Humanités-n tanítson, de alighogy elkezdte előadásait, megbukott a liberális Frère–Orban kormány, és az új belügyminiszter, a katolikus Victor Jacobs elbocsátotta. A *lutte scolaire*^{6e} ezzel kritikus szakaszába érkezett, és úgy tűnt, hogy Pirenne liberális politikai nézetei többet nyomtak a latban, mint képzettsége, széleskörű szellemi kapcsolatai és már jelentkező szakmai ígéretessége. Szerencsére a liberálisok térnyerése az 1884 októberében tartott választásokon a kabinet átrendeződését eredményezte, Jacobs-ot a mérsékeltbb Thonissen váltotta fel és — a katolikus pártban befolyással bíró — Godfroid Kurth közbenjárására tanítványát ismét visszahívták Párizsból, ahová elbocsátását követően távozott. Így 1885 őszén Pirenne tanítani kezdett a liège-i egyetemen. Kiváló középkorász szakmai képzettségét jelzi, hogy őt bízták meg a paleográfia és a diplomatika újonnan beindítandó kurzusának megszervezésével. A következő évben a belga történelem és a középkor rendkívüli professzorának hívták Gentbe; a rendes professzori címet 1889-ben nyerte el. Az első világháború alatti kényszerű szünettől eltekintve 1886-tól 1930-as nyugalomba vonulásáig mindvégig a genti egyetemen maradt. 1919–1921 között rektorként tevékenykedett, az egyetem legmagasabb tisztviselőjeként, de „európai értelemben” volt rektor: a tantestület ideiglenes képviselője, nem pedig hivatásos adminisztrátor.

Pirenne első tanulmányát még diákkorában publikálta Liège-i Seduliusról, a IX. század politikai teoretikusáról^{6f} (Brüsszel, 1882.) Ezt gyors egymásutánban cikkek sorozata követte. E cikkek és első könyve, az *Histoire de la constitution de la ville de Dinant au Moyen Age [Dinant város alkotmányának története a középkorban]* (Gent, 1889) — melynek alapját disszertációja képezte —, már jelezték érdeklődésének irányát. A korai művek részben módszertaniak és hagyományos jellegűek voltak: áttekintette a történetírás és a segédtudományok akkori állását, forrásokat adott ki⁷, más tudósok munkáit recenziálta és helytörténeti tanulmányokat írt. Módszertani érdeklődése a későbbiekben sem hagyott alább. Belgium történeti szakirodalmának és forrásainak mértékadó bibliográfiáját⁸ és egy, a belga forrásokra vonatkozó hasznos diplomatikai kézikönyvet is összeállított⁹; kortárs történészek munkáiról, történeti és

historiográfiai tárgyú munkákról alkotott rövid cikkeket különféle kézikönyvekbe, köztük az *Encyclopedia Britannica*-ba és az *Encyclopedia of the Social Sciences [Társadalomtudományi Enciklopédia]*-be. Tömör összefoglalásait is olvashatjuk a történetírás módszertanáról.¹⁰ A társadalomtudósokkal ellentétben a módszer számára csak eszköz volt, és nem végcél. Saját fő célját már pályájának elején kitűzte.

A XIX. század elejének romantikus történészei a modern társadalom eredetét kutatva fordultak a középkor felé. Minthogy a modern Európa — ellentétben a rurális középkori Európával — túlnyomórészt városi jellegű volt, érdeklődésük különösen két alapproblémára összpontosult. Az első: hogyan alakult át a *civitas*^{10a}-formán alapuló római világ a középkor feudális agrártársadalmává? A másik: hogyan éledtek újjá a szabad intézményekkel bíró városok egy nem-szabad közegben, az 1000. év környékén? A tudósok nem kevés politikai és nemzeti elfogultsággal, valamint szakmai részrehajlással közelítették meg ezt az ikerproblémát. Mivel sokáig nem voltak olyan monografikus művek, amelyekre építeni lehetett, elméleteik gyakran inkább szellemességükkel, mintsem megalapozottságukkal tűntek ki. Németország a városok eredete teóriáinak különösen fontos forrása volt. Ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a kétes romanista nézeteket, melyek szerint a római városi intézmények valamiféle titokzatos módon maradtak fenn, a következő listát állíthatjuk össze: 1. a Wilda-féle gilde-elmélet (1831)^{10b}, 2. Arnold immunitás-elmélete (1854)^{10c}, 3. Nitzsch *Hofrecht*-elmélete (1859)^{10d}, 4. Maurer (1854 és köv.)^{10e} és Below (1885–91) *Landgemeinde*-elmélete^{10f}, 5. Sohm *Markrecht*-teóriája (1890)^{10g}, és 6. Keutgen *Burgrecht*-elmélete (1894)^{10h, 11}. Persze, voltak még egyéb koncepciók is.

1893-ban publikálta Pirenne a *Revue historique*-ban (53: 52–83) az előbbi elméletek kritikai értékelését *L'origine des constitutions urbaines au Moyen Age [A középkori városi alkotmányok eredete]* című cikkében, majd 1895-ben ugyanezen tanulmány folytatásaként saját elképzeléseinek rövid vázlatát is megírta (57: 57–98, 292–327), mégpedig főleg belga városi hatósági intézményeket vizsgáló kutatásai alapján. Ktartott azon véleménye mellett, hogy bár nincs olyan kizárólagos modell, amely minden város fejlődésére alkalmazható lenne, mégis van egy alapvető tényező, mely a különféle jogi formák mögött fellelhető. Ez pedig az, hogy a város, lényege szerint, olyan gazdasági egység, melyet kereskedelme és ipara élesen szembeállít agrárkörnyezetével. Ebbéli véleményében támogatta a német Siegfried Rietschel^{11a} is, aki Pirenne-től függetlenül alakított ki hasonló álláspontot¹². Pirenne elképzelései városok sorának vizsgálata és egyre átfogóbb szintézisek írása közben kristályosodtak ki.

Elméletére, melyre *burgus-portus* teóriaként^{12a} szoktak hivatkozni, rövidesen rátértek; erről egyelőre annyit, hogy különféle változatokban is megjelent: a *Revue historique*-ban egy harmadik cikkben, *Villes, marchés et marchands au Moyen Age [Városok, vásárok és kereskedők a középkorban]* (67 [1898]: 59–70) címen, majd az általa írott Belgium történetének első kötetében, később pedig a *Les anciennes démocraties des Pays-Bas [Németalföld régi demokráciái]* című kis könyvben, mely 1910-ben jelent meg — ezt, miután a németek lerohanták Belgiumot, mintegy az angol–amerikai együttérzés kifejezésésképpen 1915-ben lefordították *Belgian Democracy: Its Early History [A belga demokrácia korai története]* címen —, és még egybűtt is kiadta¹³. A tézis klasszikus megfogalmazását a *Les villes du Moyen Age [A középkori városok]*-ban nyerte el (Brüsszel, 1927); ennek a könyvnek — mely először

angolul jelent meg *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade* [A középkori városok eredete és a kereskedelem újjászületése] (Princeton, 1925) —, egy 1922-ben Princetonban tartott előadássorozat képezi az alapját.

A problémát Pirenne eredetileg — mint már említettem — Flandria, Hainault, Brabant, Namur és Liège városainak vizsgálatán keresztül közelítette meg, továbbá részletesebb tanulmányainak többsége is az említett belga provinciákkal foglalkozott. Minthogy Belgium városiasodása nagymértékű volt az újkorban, és a középkorban — Itáliával együtt — a legkorábban itt éledtek újjá a városok, Pirenne szoros kapcsolatot tételezett fel a nemzeti történelem és a városok történelme között — ez alapján kapott mindkettő kiemelt helyet monumentális *Histoire de Belgique* [Belgium története]-jében. 1893-ban egy, a későközépkori Németalföldről szóló fejezetet írt a Lavisse^{13a} és Rambaud^{13b} által szerkesztett *Histoire générale* [Egyetemes történelem] című vállalkozás számára.¹⁴ Röviddel később barátja, Karl Lamprecht kérte fel, hogy írjon könyvet Belgiumról az 1829-ben F. A. Ukert^{14a} által indított és ekkoriban Lamprecht és W. von Giesebrecht^{14b} által folytatott *Allgemeine Staatengeschichte* [Általános államtörténet] című nemzetközi monográfiásorozat számára. Így hát a Pirenne által szülőhazájának történetéről írt vaskos feldolgozás első kötetét eredetileg Németországban adták ki, barátjának, Fritz Arnheimnek fordításában, *Geschichte Belgiens* címmel 1899-ben, ezután jelent meg az eredeti francia *Histoire de Belgique* (Brüsszel, 1900), majd 1902-ben ennek flamand fordítása, a *Geschiedenis van België*. E kötet a római időktől kb. 1320-ig tárgyalta Belgium történetét.

Az egymást követő kötetek mindhárom nyelven napvilágot láttak, de ezentúl a francia kiadás vezette a sort: a II. kötet (1477-ig) 1902-ben, a III. (1567-ig) 1907-ben, és a IV. (1648-ig) 1911-ben. A negyedik kötet után a sorozatot az első világháború szakította meg. Bár a korábban megjelent kötetek addig kedvező visszhangra találtak, Németországban ekkortól kezdve belga propagandaként bélyegezték meg a művet. Ezzel összhangban, amikor 1921-ben az V. (1793-ig), majd 1926-ban a VI. kötet (1830-ig) folytatódott a francia nyelvű kiadás, flamand fordításra is sor került, de németre már nem.¹⁵ A hetedik és egyben utolsó kötet 1932-ben jelent meg és 1914. augusztus 14-ig ismertette Belgium történetét. Az utóbbi dátum Pirenne szemében fordulópontot jelentett a nemzet életében. (Igaz, egy másik tanulmányban — a *La Belgique et la Guerre mondiale* [Belgium és a világháború]-ban —, már túlment ezen az időpontra is). Az elsőtől kezdve minden egyes kötet a forrásokat és a vitás kérdéseket elemző részlettanulmányok sokaságára épült — bár a mű nem volt teletűzdelve jegyzetanyaggal, nehogy az átlagolvasót elriassza. Csak az utolsó kötetben érezte szükségesnek Pirenne, hogy elnézést kérjen az e korszakkal kapcsolatos, immár végeérhetetlen folyammá duzzadt forrástömeg kevésbé beható ismerete miatt.

Une œuvre d'ensemble et de synthèse^{15a} — ilyennek akarta megalkotni művét, s ez a terve meg is valósult: könyve gondolatáramának szabad folyása — bármily monumentális is a mű — sehol sem válik irreleváns részekről túlaradóvá. Bár kitűzött céljának elérését nehezítette a belga történelemnek a maga nemében egyedülálló jellegzetessége, a belga nemzetről megfogalmazott koncepciója mégis sikeressé tette a művet.

A modern Belgium a Napóleon utáni korszak és az 1830-as forradalmak szülötte, és maga az országnév is — jóllehet az antikvitás és a reneszánsz szerzői már korábban

is használták — csak ekkortól vált hivatalossá. Fontos megjegyezni, hogy bár az *Histoire de Belgique*-nek csak a VII. kötete foglalkozhatott az országgal, mint független állammal, az előző kötetekben tárgyalt peridódusok ugyanakkora, vagy még nagyobb hangsúlyt kaptak; e részeket Pirenne nyilvánvalóan nem a vállalkozást megkoronázó utolsó kötet hosszúra nyúlt bevezetésének szánta. A mű egyik recenzensének megfogalmazásában:

„Történelmünk kezdetei nem 1830-ig, de még csak nem is 1430-ig nyúlnak vissza, hanem a IX. század közepéig. Ha valaki egy diplomáciai eseménnyel kívánná e „köztes ország” születésének pillanatát megjelölni, akkor nem a londoni konferenciát, hanem a verduni szerződést kellene választania.”¹⁶

Minden bizonnyal így látta maga Pirenne is, aki 1899-ben így beszélt erről: „A környezeti és az időbeli eltérés ellenére a modern Belgium valójában a régi Németalföld folytatása. Nem diplomáciai tevékenység eredményeképpen lett a miénk, hanem elődeinktől bírjuk ősi örökségként.”¹⁷

I. Lothar^{17a} 843-as közttes királyságának születése és az I. Leopold^{17b} 1831-es általa között eltelt ezer év egységét megteremtő elvet egyébként hiába is keresnénk a politikai eseményekben. A francia és német hatalom közé ékelődött Belgium politikai elkötelezettsége mindkét szomszédjával állandóan változó keretekben valósult meg, ugyanakkor a vérségi, nyelvi és kulturális szálak egybefonták az országokat. Belgium csak a német és a francia történelem kontextusában, csak mint „Nyugat-Európa mikrokozmosza”^{17c} érthető meg. Bár a Schelde alsó folyása, a Meuse és a Rajna mentén fekvő gazdag tartományoknak a politikusok szemszögéből nem volt geográfiai egysége, lakói gazdaságilag mégis egybekovácsolták. Pirenne ezt az iparban és a kereskedelemben gyökerező egységet követi végig Frízia és Flandria első takácsaitól a burgund korszakon, valamint — a textilipar átalakulásának és Antwerpen aranykorának számító — XVI. századon és az ennek hatalmas változásaiból hasznot húzó gazdag nagytőkéseken át egészen a II. Leopold^{17d} uralma alatti iparosodásig és kolonizálásig. Azt is kimutatja, hogy Belgium lakói milyen elemeket kölcsönöztek a két nagy szomszéd szellemi, művészeti és irodalmi életéből úgy, hogy mindent át- és feldolgozó tehetségük révén mégis valami olyat alkottak, ami már kizárólag a sajátjuk volt. Végül soron az a spirituális egység számított a legtöbbet, amely a sorozatos francia, német, spanyol, osztrák, majd megintcsak francia és végül holland eredetű idegen uralommal szembeni ellenállásból született egy fajilag (nordikus és mediterrán), nyelvileg (flamand és francia) és kulturálisan (flamand és vallon) megosztott országban, és amely egy tüzes és büszke nacionalizmusban fejeződött ki — méghozzá a legszembeötlőbb módon pontosan azokban a kétnyelvű tartományokban (Liège, Brabant, Flandria), ahol e kettősségek is leginkább megmutatkoztak.¹⁸

Az első világháború német propagandája Belgiumot „mesterséges nemzetnek” kiáltotta ki. Ezzel — a németek által alkotott kifejezésben rejlő mellékértelem kivételével — maga Pirenne is egyetértett. 1925-ben így beszélt erről:

„Bizonyos értelemben a németeknek tényleg igazuk volt, amikor azt állították, hogy Belgium *mesterséges* nemzet. Valóban az, ha e kifejezés alatt azt értjük, hogy mind földrajzi, mind nyelvi egysége hiányzik. Nincsen sem természetes határa, sem lakói által beszélt közös nyelve. Nem a természet szülötte, hanem a történelemé, azaz emberi alkotás. Vegyék észre már, könyörgöm, hogy minden, amit ember hozott létre,

mesterséges. A jog, a művészet, az erkölcsök, sőt maga a civilizáció is; egyáltalán, minden, ami a barlanglakók kora óta folyamatosan fejlődik, mesterséges. Ebben a tekintetben persze Belgium is mesterséges.”¹⁹

Azt, amit az ember Belgiumban létrehozott, Pirenne egészében véve jónak találta. Különösen a nemzeti periódus történetét vélte *une belle histoire* -nak^{19a}, de a korábbi időkben — még a legzavarosabbakban is — csodálatra méltó dolgokat fedezett fel. Amikor együtt ábrázolja a tizenhatodik század alkotó kreativitását és erőszakosságát, mi is megérezhetünk valamit az ember és a nemzet lelki alkatából. Úgy gondolta, hogy a tárgy iránti szimpátia csak segíti a jobb megértést, de az ő Belgium iránti szeretete nem volt vak szeretet.²⁰ Marc Bloch^{20a} a szó legnemesebb értelmében tartotta Pirenne-t „nemzeti történésznek”, könyvét pedig „igazán egyedülállónak”: „Az *Histoire de Belgique* semmiben sem hasonlít egy *livre à thèse*^{20b}-hez. Jóhiszemű könyv ez a szó legszorosabb értelmében, csakúgy, mint szerzője.”²¹

A belga történelemtől szóló utolsó két kötet munkálatai közepette tért vissza Pirenne a koraközépkori történelem problémáihoz, ezek között is a legalapvetőbbhöz: mikor és hogyan váltotta fel az antik világot a középkor? Más tudósok már korábban megkérdőjelezték a régebbi történészek katasztrófa-elméleteit, amelyek a Római Birodalom hirtelen bukását a barbár inváziók eredményeként interpretálták. A bécsi Alfons Dopsch^{21a} hangsúlyozta különösen a római gazdasági élet bizonyos vonásainak a Karoling korba nyúló kontinuitását.²² Bár Pirenne szintén úgy vélte, hogy egyfajta városi gazdaság még a későbbiekben is fennmaradt, ennek eltűnését ő a Karoling periódus előtti időre, és nem a germán vándorlás idejére tette. A változást az iszlám terjedésének tulajdonította. Ezt a tézist — ha jól tudom — először 1917-ben egy a középkori Európáról írott — de csak 1937-ben kiadott — egyetemes történetben vetette fel. Érvelését két merész cikkben is publikálta, a *Revue belge de philosophie et d'histoire* című folyóiratban, melynek alapításában ő is részt vett. 1922-ben jelent meg *Mahomet et Charlemagne [Mohamed és Nagy Károly]* (1: 223–235), 1923-ban pedig az *Un contraste économique: Mérovingiennes et Carolingiennes [Egy gazdasági ellentét: Merovingok és Karolingok]* (2: 77–86). Ezek az elképzelések a *Medieval Cities* (1925) nyitó fejezeteiben is feltűnnek röviden, legkidolgozottabban azonban posthumus megjelent könyvében, a *Mahomet et Charlemagne*-ban (Brüsszel, 1937).²³ E tézis elemzésére is a későbbiekben térek rá.

Lehetetlen lenne itt felsorolni Pirenne összes írását. Olyan széles körű érdeklődéssel rendelkezett, amely egyszerre volt európai, de ugyanakkor nemzeti is, és amely az antikvitástól a XX. századig terjedt. A modern tudósoknak abba a körébe tartozott, akik későbbi jól ismert könyveik lényeges elemeit először kísérleti jellegű tanulmányokban, előadásokban, vagy monografikus feldolgozások részeként teszik közzé, így hát összteljesítménye ijesztő nagyságú. Egy, a tanítványai által összeállított bibliográfia 303 tételt sorol fel azon a tucatnyi rövid vázlaton kívül, melyek a *Biographie nationale [Nemzeti életrajzi lexikon]* számára készültek.²⁴ Az 1918 utáni években érdeklődése egyrészt — természetesen módon — az éppen befejeződött háború felé fordult,²⁵ másrészt azt a képességét, hogy gondolatait közérthetően tudta megfogalmazni, életének utolsó éveiben kamatoztatta, amikor egyszerre írt a nagyközönség és a szakma számára, pl. a Glotz-féle sorozat egyik, a középkori társadalmat vizsgáló kötetében. Ennek angol fordítása később *Economic and Social History of Medieval*

Europe [A középkori Európa gazdaság- és társadalomtörténete] címmel jelent meg.²⁶ Ezen szintetizáló jellegű munkák egyik legérdekesebbike a már említett egykötetes *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle [Európa története az invázióktól a XVI. századig]*, amely mű megszületésében háború alatti személyes tapasztalatai is szerepet játszottak. Ez a könyve is megjelent angolul.²⁷ (Zárójelben szabadjon megjegyezni, hogy ugyan szerencsések vagyunk, hogy Pirenne könyvei közül oly sok megjelent angolul, azonban a fordítások egy része közepes minőségű, és vannak közöttük nagyon rossz átfűrészek is, teli olyan nevetséges hibákkal, amelyeket egy egyetemi zárthelyi dolgozatban sem lehetne megbocsátani.) A könyv megszületésének körülményei a következők voltak.²⁸

Amikor a németek 1914 októberében elfoglalták Gentet, Pirenne-t foglyul ejtették, majd internálták. Mint majd a második világháború alatt is, a németek taktikája részben a belga nemzet megosztására irányult; igyekeztek kiélezni a német flamandok és a francia vallonok között megbúvó szeparatizmust. A kelet-flandriai flamand tartományban lévő Gent előnyös helynek tűnt e széthúzás felszítására, így hát a németek a megosztást elősegítendő azt tervezték, hogy az 1830-ban alapított francia nyelvű egyetemet flamand intézménnyé alakítják át. A kar többsége ellenállt. Minthogy Pirenne történeleminterpretációjának egész lényege a nemzet nyelvi vagy faji alapú koncepciója ellen irányult, a támadók különösen félték befolyásától. A makacs ellenállás megtorlasképpen Pirenne-t és a hozzá hasonló szellemiséget képviselő Paul Fredericq-et 1916. március 18-án titokban letartóztatták és Németországba deportálták.

Van egy csodálatos, romantikusan kalandos története annak, hogy hogyan jutott el a letartóztatás híre a szigorú cenzorok kezein keresztül Hollandiába: nyílt levelezőlapokon lebonyolított ártatlan tudományos levelezésben elbújtatott, nem létező latin nyelvű krónikákból vett álidézetek révén²⁹ — íme, még egy figyelemreméltó és gyakorlati érv a holt nyelvek tanulása mellett. A hírt a semleges Hollandiából repítették világgá, ami azután XV. Benedek pápa, Woodrow Wilson amerikai elnök, XIII. Alfonz spanyol király és sok külföldi tudós erőteljes — bár hatástalan — tiltakozását váltotta ki. Talán praktikusabb volt a barátoknak és tisztelőknek *L'œuvre du livre et de la cigarette du Professeur Pirenne [Gyűjtés Pirenne professzornak könyvre és cigarettára]* című felhívása, melynek célja az volt, hogy Pirenne-t Hollandián keresztül ellássák e két szakmai kellékkel.

Pirenne-t több alkalommal áthelyezték. Krafeltben (Rheinland) az ott bebörtönzött orosz tisztektől kezdett oroszul tanulni. A holzmindeni koncentrációs táborban a belga nemzet történetét tanította saját honfitársainak, és tartott egy gazdaságtörténeti kurzust a Liège-ben fogságba esett orosz diákoknak is. Később, mint „veszélyes embert” magányos internáltként átszállították a thüringiai Kreuzburg an der Werra-ba. Itt fogott hozzá az Európa történetét teljességében értelmező műnek a megírásához, elsősorban azért, hogy oldja a fogság egyhangúságát. Tudományos segédeszközök hiányában saját emlékezetére kényszerült hagyatkozni, Descartes-éhoz hasonlítva saját helyzetét holland-kályhás szobájában. A fegyverszünet megkötésekor 1550-ig jutott el az írásban, itt hagyta abba; igaz, a későbbi részek vázlata is elkészült. A befejezett, és fia, Jacques Pirenne által némileg megszerkesztett részt később adták ki.

Az *Histoire de l'Europe* a könyvek azon ritka fajtájába tartozik tehát, amelyeket börtönben írtak, és bár a mű népszerűsége nem vetekedhetik a Boethius, Marco Polo,

John Bunyan^{29a} vagy Adolf Hitler által írottakkal, mégis, egy a körülmények által elmékedésre ösztönzött aktív szellem terméke, mint amilyen Sir Walter Raleigh *History of the World [Világtörténet]*-ja^{29b}. Pirenne mindenesetre ugyanolyan büszke volt erre a könyvére, mint a többi tudományosabb művére. Egyszer megmutatta nekem a híres genti *cabinet de travail*-ban^{29c} az eredeti, nehezen olvasható betűivel írott kéziratot — írása a hallgatók körében terjedő legenda szerint olyannyira olvashatatlan volt, hogy Belgiumban csak egyetlen szedő létezett, aki Pirenne kéziratos szövegeiből képes volt dolgozni —, amelyre, alig túlozva, mint az ő *histoire sans date*-jára^{29d} hivatkozott. (A kiadott változat szövegét a szerkesztő kiegészítette néhány, zárójelben megadott évszámmal.)

Pirenne a háború alatti bátor kiállásával és a fegyverszünet után felújított történelmi tevékenységével világhírt szerzett, és kitüntetések tömegét nyerte el. Ismét átvette a Belga Királyi Történelembizottság irányítását, és az újjáéledt Nemzetközi Történelemtudományi Kongresszus szellemi mozgatója és első elnöke lett, amely találkozóinak új sorozatát 1923-ban egy brüsszeli ülésel indította meg. Háború alatti balsorsa és harcban elesett fiának elvesztése inkább meglágyította, mintsem megkeserítette, és kiállása tette lehetővé, hogy a német tudósoknak engedélyt adtak a kongresszuson való, megkülönböztetés nélküli részvételre. Előadásokat tartott és tanított tucatnyi európai, angol és egyesült államokbeli egyetemen. Emellett legalább tizenöt tiszteletbeli címet kapott. Készült egy érdekes fénykép az 1919-es oxfordi ceremónián, ahol ő volt az egyetlen tudós a „*doctores honoris causa*”^{29e} háborús hőseket felvonultató csoportjában, olyanok között, mint Pershing,^{29f} Joffre,^{29g} Beatty^{29h} és Herbert Hoover³⁰. Rengeteg tudományos társaság aktív vagy tiszteletbeli tagja volt. Abban a ritka kitüntetésben részesült, hogy két tanulmánykötetet is neki ajánlottak: egy, a genti tanári tevékenységének negyvenedik évfordulójára készült *Festschrift*-et, *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne [Pirenne-émlékkönyv]* (2 köt.; Brüsszel, 1926) címmel és az *Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne par ses anciens élèves [Történelmi tanulmányok Henri Pirenne emlékére, volt tanítványaitól]* emlékkötetet (Brüsszel, 1937), ami halála után jelent meg. Az előbbi tartalomjegyzéke szinte az európai történelemmel foglalkozó kortárs történészek *Who's who [Ki kicsoda]*-ja. Az utóbbiba kizárólag a nála doktorált egykori diákok írtak, illetve, akik doktorátusuk megszerzése előtt vagy után az ő vezetésével folytattak tanulmányokat Gentben. Pirenne nagy amerikai megbecsültségét mutatja, hogy az ebben a kötetben lévő harminc cikkből ötöt amerikaiak írtak, s büszke vagyok arra, hogy az egyikük én vagyok. Később megjelent egy szokatlan nekrológ, a kétkötetes *Henri Pirenne, hommages et souvenirs [Henri Pirenne tiszteletére és emlékére]* (Brüsszel, 1938), amely könnyen hozzáférhető formában gyűjti össze Pirenne-nel, a tudóssal, a tanárral és az emberrel kapcsolatos ismeretek tömegét.

A minden tekintetben kiváló tudós 1935. október 24-én bekövetkezett halálát nagy nemzeti veszteségnek tekintették. Nehéz lenne manapság megnevezni bárkit is, aki legalább ily mértékben képviselné személyében országának történetírását; említhetnénk talán a román Nicolai Iorgát,^{30a} bár az ő — igaz, számottevő — nemzetközi elismertsége nem volt akkora, mint Pirenne-é. Vajon hol találunk még egy olyan történészt, aki hasonló értelemben lenne nemzetének nagy személyisége: egy király (I. Albert)^{30b} barátja, és egy leendő király (III. Leopold)^{30c} tanára, akinek az utca

embere legalábbis ■ nevét ismerte, még olyanok is, akik sohasem találkoztak vele, de látták képeinek tucatjait, az őt ábrázoló kedves karikatúrákat, vagy azt az aranyból készült érmet, melyen Mercier érsek,^{30d} Max brüsszeli polgármester és Théodor, az ügyvédi kamara elnöke társaságában mintázták meg mint háborús hőst?

Pirenne tekintélyének forrásai egyrészt az írásai, másrészt tanári tevékenysége. Amikor kollégáink érdemeit méltatjuk, néha különbséget teszünk tanári képesség és tudósi tevékenység között; kétségtelen, hogy ilyen típusú megkülönböztetés létezik. Ugyanakkor az oktatás magasabb szintjén nincs olyan mennyiségű pedagógiai technika, amely a gondolatok hiányát leplezhetné, ami fordítva is igaz: egyetlen nagy történész sem szűkölködhetik azokban a szellemi és lelki kvalitásokban, melyek a diákok ösztönzéséhez és vezetéséhez szükségeltetnek. Pirenne figyelemreméltóan birtokában volt a technikai tudás, a hatalmas felkészültség, a szellem ragyogása és a személyiség jól kiszámított közvetlensége olyan kombinációjának, mellyel vonzani és fegyelmezni is tudta a komoly fiatal történészeket. Ennek következtében valóban egy történeti „iskola” alapítója volt, akinek tanítványaival és *tanítványainak* tanítványaival van ma tele a belga egyetemek kiemelkedő tanszékeinek nagy része.

Személyesen is hallottam Pirenne ragyogó előadásait, melyeken — a rutinjellegű órai gyakorlatokat beleértve — bizonyítékát adta szintetizáló és komplex problémákat tömören taglalni tudó tehetségének. De a szemináriumokon brillírozott a leginkább; hírneve mindig odacsalt tízegynéhány medievista-jelöltet a viszonylag kicsi genti egyetemre. Amikor 1929–30-ban a szemináriumára jártam, éppen a *Mahomet et Charlemagne-on* dolgozott, így hát időnként a művének alapját képező forrásoknak és Dopsch akkoriban megjelent könyvének, a *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft [Természeti gazdálkodás és pénzgazdálkodás]*-nak (Bécs, 1930) az aprólékos vizsgálata foglalta el. Egy alapvető középkori forráskiadványokat és kézikönyveket tartalmazó polcokkal körülvett tágas szemináriumi szobában ültünk az asztal körül — olyan típusú szoba volt ez, melyet egy kis európai egyetemen megtalálhatunk, de amit egy egyesült államokbeli egyetem nem engedhet meg magának. Egy diák hangosan olvasta a Pirenne korábbi tanulmányaiból neki kiosztott részt, melyet saját *explication de texte*-jével^{30e} kísért, miközben tanárunk minden egyes lábjegyzetnél odaküldte valamelyikünket a polchoz a *Monumenta*,^{30f} a *Bouquet*,^{30g} vagy az *Acta Sanctorum*^{30h} valamelyik kötetéért, amelyből a diáknak ki kellett keresnie és fel kellett olvasnia — először latinul, azután fordításban — a valamelyik krónikából, egy oklevélből vagy egy szent életrajzából idézett passzust. Ezután a szöveg részletes elemzése következett, és kommentárok a tanulmány érvrendszeréhez való kapcsolatáról; egy teljes délutánt kellett eltöltenünk egyetlen, a *Marculf formulariuma*³⁰ⁱ-ból származó rövid dokumentum magyarázatával, precízen azonosítva Du Cange^{30j} szótárában az egzotikus importárakat felsoroló hosszú lista minden egyes tételét.

Pirenne türelmesen hallgatta, amíg a diák a lehető legrosszabb latinsággal íródott szövegek fáradságos összerakásával birkózott, de néha átvette a szót, és nekilátott gyors, szaggatott hangú, rövid és erőteljes gesztikulálással kísért stílusában, hogy kipréselje a szövegben rejlő történelmi információ vagy következtetés utolsó cseppjeit is. A félév végén ugyancsak türelmesen hallgatta végig saját kutatásaink alapján írt beszámolóinkat és kritikája épp oly mélyreható és ösztönző volt, mint amilyen jóindulatú.

Ez volt az utolsó éve a genti egyetemen, és az utolsó napra az *anciens élèves*^{30k} eljöttek Belgium minden részéből, egy meglepetésszerű találkozóra. Pirenne a rá jellemző módon ragaszkodott ahhoz, hogy befejezzük a szeminárium kijelölt programját, mielőtt átadnánk magunkat az ünneplésnek. Amikor az utolsó dolgozat felolvasása is megtörtént, csak egy pillanatnyi szünetet tartott (más biztosan nem így hagyná ott negyvenégy év után a szobáját...), azután csoportunk élén átvezetett bennünket a szomszédos kávéházba, ahol nekiláttunk az alkalomhoz illő szónoklatoknak, ételeknek és italoknak. Jellemző az is, hogy egy szót sem szőtt a genti egyetem *elflamandositásáról*, ami miatt távozott, 1930-ban ugyanúgy visszautasítva, mint 1916-ban, hogy flamandul adjon elő azon a helyen, ahol oly hosszú ideig és oly eredményesen tanított franciául. A tudományos világ vesztesége mégsem volt még végleges, hiszen mint igen tevékeny *professor emeritus*^{30l} egészen haláláig továbbra is meghirdetett előadásokat és rövid kurzusokat Brüsszelben és sok külföldi egyetemen is. Teljes életet élt, mégpedig intenzív, bátor és nem kevés örömben gazdag életet.

Pirenne két nagyszabású „tézisét” megpróbálni röviden elmondani, ahogy ígértem, — merész vállalkozás. Egyrészt azért, mert jól ismertek, ami erőfeszitésemet kötelességen felül teljesítette teszi, másrészt, nehéz még velősebben elmondani amúgy is tömören megfogalmazott megállapításait. De azért megpróbálom.

Először is a *Mahomet et Charlemagne*-ről. *Romania*-t, a császárkori római birodalmat Pirenne olyan politikai, gazdasági és kulturális egységként ábrázolja, melyet a Földközi-tenger, a *mare nostrum*^{30m} kapcsol össze. A III. század válsága után fellépő reformer császárok eszköze a rend helyreállítására egy új, és egyre inkább „barbár” katonákat alkalmazó védelmi rendszer létrehozása volt. A IV. század folyamán a határok mentén növekedett a feszültség, és attól fogva különféle germán törzsek lépték át a limest, igaz, nem hódítókként, hanem mint *foederati* — az eufemizmus „szövetségeseiket” jelent —, vagy mint zsoldosok. A *Romania* gazdagságából való részesedés motiválta őket, nem a birodalmat akarták szétrombolni. Amint az egymást követő törzsek új hazát találtak a tenger mellett és megalapították királyságaikat, az új uralkodók szinte kivétel nélkül elismerték, hogy a római császár által rájuk ruházott hatalom birtokában uralkodnak. A rómaiakkal szemben számbelileg messze alulmaradó jövevények a *hospitalitas* — a déli vendégszeretet korai és pazarló formája, amelyben a föld egy bizonyos része a „vendégeknek” jut —, bevett rendszere szerint telepedtek le a földeken, de inkább a tulajdonosokat szorították ki, mint a földművelőket, és átvették a mezőgazdaság római módszereit. A római és a germán intézmények, a hivatalnokok és a római jog egymás mellett léteztek; még a germán törvénykönyvek nyelve is a latin volt. Amikor Justinianus visszahódította a Nyugatot (533–555), a politikai egység látszata helyreállt.

Romania-ban továbbra is fennmaradt a pénzgazdálkodás, amely egy közös, a bizánci aranypénzen nyugvó pénzügyi rendszeren alapult. A főleg szíriaiak és zsidók kezében lévő nemzetközi kereskedelem ugyanúgy virágzott, mint a helyi kereskedelem és ipar. A városi élet és a városi intézmények jellegzetesen rómaiak maradtak. A művészet, az irodalom és a szellemi élet megváltozott, különösen a kereszténység legalizálása óta, de a társadalom továbbra is megőrizte világi jellegét. Ebből következően *Romania* egysége még a VII. században is töretlen volt a Földközi-tenger révén, amely könnyen hozzáférhetővé tette a legvirágzóbb provinciákat és a legnagyobb városokat.

Az antik világgal a moszlim hódítók, és nem a germánok végeztek. Mohamed próféta halála (632) után az arabok hihetetlen sebességgel nyomultak előre a perzsa és a római birodalom területein keresztül. Szíria, Palesztina és Egyiptom egymás után estek el rövid hadjáratok során; az Észak-Afrikán keresztül vezető útvonal csak időlegesen zárult le a próféta követőinek dinasztiái között zajló viták révén. Ezalatt, megszerezve Egyiptom hadiflottáját és hajóépítő műhelyeit, a sivatagi eredetű arabok tengerre szállva, szinte máról holnapra tengeri hatalommá váltak. Elfoglalták és kirabolták az Égei-szigeteket, nyugat felé Szicíliában portyáztak és sorozatos támadásokat intéztek Bizánc ellen. Két évtizednyi szünet után ismét megindultak a Nyugat irányába. 698-ra legyőzték Karthagót, melynek helyén egy nagy arab támaszpontot állítottak fel, néhány évvel később pedig Marokkót szerezték meg. Az iszlám vallást újonnan felvett berberék 711-ben léptek Hispánia földjére, pillanatok alatt megdöntötték a vizigót államot, 720 körül pedig már a Pireneusoktól északra fekvő területeken söpörtek végig és elfoglalták Narbonne-t. A moszlimokat 732-es Tours-nál elszenvedett vereségük hirtelen megtorpanásra kényszerítette, de ez nem jelentette galliai hadműveleik végét.

Az észak-afrikai bázisaikról kiinduló moszlim kalózkodó a VIII. század folyamán többször végigfosztogatták Szicíliát, a IX. században elfoglalták a szigetet, valamint Pantelleriát, Korzikát és Szardíniát, majd beszállásolták magukat Itália déli részén. Már jóval ezelőtt, Észak-Afrika és Hispánia meghódításával a Földközi-tenger nyugati fele moszlim tóvá lett. A nagy beltenger által egykor lehetővé vált egységnek vége szakadt: keleti, déli és nyugati partjai arab ellenőrzés alatt voltak, és Bizánc is csak északon, a görög területek, Velence és néhány itáliai kikötő felett tudott befolyást gyakorolni.

Szíria, Palesztina és Egyiptom — melyeknek kikötőin ment keresztül a közel- és távol-keleti termékek nagy része — arab kézre jutásával megsérült, majd később, az Égei-szigetek elleni állandó rablótámadások és Észak-Afrika, Hispánia, valamint Dél-Gallia meghódításával végzetes csapást szenvedett a Levante és a nyugati provinciák közötti kereskedelmi érintkezés. Ennek eredményeképpen a keresztények előtt lezárultak a kereskedelmi útvonalak — Szicíliától keletre 650 táján, nyugatra pedig 700 körül —, így Pirenne kedve szerint idézhette Ibn Khaldún későbbi megfogalmazását: „a keresztények többé egy szál deszkát sem úszathatnak ezen a tengeren”³⁰ⁿ.

A Gallia és a Levante közötti nemzetközi kereskedelem megakadt, többé nem vitték a hajók értékes fűszer-, selyem-, bor-, drágakő-, papirusz- és olajrakományukat Marseille-be. Csak Velence és Bizánc között bonyolódott le fontos forgalom, éppen azonokon a területeken, ahol a moszlim tengeri hatalom nem érvényesült.

A Meroving monarchiának Dagobert^{30o} 639-ben bekövetkezett halála utáni gyengülése Galliában kronológiailag egybeesett a kereskedelem 650 utáni folyamatos hanyatlásával; a királyi hatalom lassú elvesztését Pirenne a királyi jövedelmek fő forrásának, a külkereskedelemre kivetett *impôt*^{30p} kiesésének tulajdonította. A földbirtokos arisztokraták, akiket a kereskedelem hanyatlása nem érintett, növelték relatív hatalmukat; egymással vívott magánháborúik pedig, amelyeket a korona képtelen volt féken tartani, szintén hozzájárultak a királyság elszegényedéséhez. A földbirtokosok osztályából emelkedett fel az új dinasztia, a Karolingok, először mint *majordomus*^{30q}ok, majd Pipin 752-es megkoronázása után mint királyok. Jellemző, hogy a Karolingok nemcsak a nagybirtokosokat reprezentálták, hanem Austrasia-t, Galliának a déli részénél kevésbé romanizált és urbanizált északi területét is. A nyugati politikai rend-

szer súlypontja a Mediterraneumból északi irányban tolódott el, a Meuse és a Rajna közötti régióba.

A bizánciakkal való ellentét és a langobárdoktól való félelem arra ösztönözték a pápákat, hogy a Karolingokkal szövetkezzenek, és először Pipin királyt koronázták meg. Rövidesen ismét egyfajta egység következett be Nyugaton a császár és a pápa fősége alatt, de *Romania* régi egysége szétért három rivális és eltérő civilizációjú hatalmi tömbre (az iszlámra, Bizáncre és a Karoling birodalomra). „Mohamed nélkül Nagy Károly elképzelhetetlen lett volna” — írta Pirenne.

Tehát itt, a korai Karolingoknál kezdené Pirenne a középkort — azzal a periódussal, amelyet élesen szembeállít az antikvitással. A középkori gazdaság túlnyomórészt zárt volt, alapjában véve rurális és helyi fogyasztásra termelt. A kereskedelem elenyésző volt, a városi élet csekély. A társadalom három fő csoport szerint rétegződött: a nemesekből, a papságból és a szolgálattelátó parasztokból állt. A feudalizmus a politikai szerkezetet, a *manor*³⁰ a megélhetést adta mindenkinek, az egyház biztosította az üdvösséget és a művészi és szellemi élet fejlődését, aminek nyomait ma is megtalálhatjuk.

Pirenne középkorról alkotott koncepciójában a *Mahomet et Charlemagne* csak az érem egyik oldala, a másik a *Középkori városok*. Mindkét esetben a társadalom szerkezetének alapvető változása érdekelte, mindkét esetben nagy jelentőséget tulajdonított a kereskedelem meglétének vagy hiányának. Míg az egyikben a középkor kezdetének elfogadott dátumait kérdőjelezte meg, a másikban a protokapitalizmus kezdetét, amely már a modern világ hajnalát jelezte. 1956 decemberében az American Historical Association St. Louis-ban tartott ülésén egy előadó tréfásan a középkor „összemenését” jósolta, minthogy egyik végéből Pirenne nyesett le, a másikkal pedig a XII. századi reneszánsz létrehozói. Egy másik összefüggésben azt is mondhatta volna, hogy Pirenne maradt az egyetlen jobbágy, hiszen egyrészt továbbra is használta a hagyományos periodizációt, másrészt azonban azt a képet, melyet a XIII. századi flamand és itáliai városokról rajzolt, nehéz lenne összeegyeztetni a középkorról szóló szintézisek szokásos érzelgős ábrázolásaival.

A *Középkori városok* úgy kezdődik, mint egy történet folytatása, az előző részben történtek összefoglalásával, amelyben Pirenne röviden bemutatja a Meroving, a Karoling és a posztkaroling Európát, az utóbbi feudális államait, rurális társadalmát és zárt gazdaságát. Amit mi, vagy a rómaiak a „városi élet” alatt értettek, megszűnt létezni; a megmaradt városok összezsugorodtak mind fizikailag, mind lakosságukat tekintve, és ezzel elveszítették gazdasági jelentőségüket, ahogy összes, valóban városi intézményüket is. A megmaradt városok királyi, feudális vagy egyházi központok lettek, sőt, végül maga a *civitas* szó is a „püspöki székhely” szinonimájává vált. Velence — bizánci és egyiptomi pogány kereskedelmi összeköttetései — csak a szabályt erősítő kivétel volt. Északabbra a vikingek, a szlávok és a magyarok folytatták a támadások sorozatát, ami szintén a társadalom állapotának változékonyságához járult hozzá.

Mégis, a XI. század beköszöntével kialakult bizonyos politikai stabilitás és a Kelttel folytatott kereskedelem újra megélénkült — kis súlyú, de nagy értékű, a luxus-cikkben bonyolódó spekulatív forgalomra jellemző árucikkek jelentek meg. Ezek az áruk három jól kirajzolódó útvonalon érkeztek: Bizánctól a Fekete-tengeren át, majd fel a Dnyeperen, a Rusz sekély vízgyűjtő területein keresztül, folyami úton a Ladoga vizén a Finn-öböl, innen pedig a Baltikumba és az északi-tengeri kikötőkbe — ez volt a híres varég-út; egy másik útvonal a Dunán fel és a Rajnán le vezetett; a harmadik pedig Bizánctól kiindulva az Adrián át Velencébe, aztán a Pón és mel-

lékfolyóin az észak-itáliai városokig, vagy még tovább, az Alpok hágóin keresztül Németországba és Franciaországba.

Nem tudjuk, kik voltak az új kereskedők, mint ahogy azt sem, honnan szerezték kezdőtőkésüket. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy nem szíriaiak vagy zsidók voltak, mint a Meroving-korban, hanem nyugatiak, és közülük sokan minden bizonnyal szökött rabszolgák lehettek. Először vándorok, batyus házalók, akik biztonsági okokból karavánokba szerveződtek, hogy jobban ellenállhassanak a rablólovagokkal és a banditákkal szemben. Gyakran egyfajta céhszerű szerveződést is átvettek. A kereskedelemnek ez a vándorló és periodikus típusa végül átadta helyét a kereskedelem letelepedett formájának.^{30a} A letelepedett kereskedő-közösségekhez kapcsolható a városi élet újjászülése.

A valódi folyamat minden bizonnyal másképp játszódott le régióként, különösen az Itália és az Alpokon túli részek közötti területen. Itáliában Velence közvetítésével fennmaradt némi kapcsolat a Kelettel, és megmaradtak az egykori városszervezet halvány nyomai is, ebből következőleg az újjáéledés először a lombard síkság városaiban mutatkozott meg. Északon a Rajna és a Schelde alacsonyan fekvő völgyeiben kezdődött az újjászülés. Pirenne szerint itt azoknak a megerősített helyeknek a falai alatt telepedtek le a kereskedők, melyeket a vikingek, szlávok és magyarok elleni védelem céljaira emeltek. E helyeket több névvel is illették: *burg*, *bourg*, *castellum*, *civitas*, vagy *cité*. Némelyikük régi római város maradványa volt, összetákolt falakkal, mások kis faerődök, cölöpökből készült sáncokkal — hasonlóak a gyarmati Amerika határerődjeihez. A korai kereskedelmi telep tehát a *burg*-nál, a *burg* körül, és nem a *burg*-ban alakult ki; *forisburgum*, *suburbium* vagy *portus* volt, nem pedig a *burg* maga.^{30a} Ahogy a telep nőtt, szükségszerűen ki kellett terjeszteni a falakat, így született meg a — sok európai városban még ma is megfigyelhető — elkülönülés az ó- és az újváros között. A kedvező földrajzi vagy politikai körülmények által segített közösségek gyorsan növekedtek. A XI. század végén, a XII. század elején az új kereskedőosztály már tűrhetetlennek találta a feudális vagy az egyházi fejedelem uralmát. Némelyek fellázadtak és kommunákba szerveződtek — a szó épp oly borzasztóan hangzott akkor az uralkodó osztályok fülének, mint ma a *kommunista*. Mások kevésbé erőszakos módon szerezték meg szabadságjogaikat. Végül is a polgárok átvették az uralmat városaikban és jogaikat — a polgári szabadságokat — városi oklevelekben fektették le, amelyek a városfallal együtt a feudális-rurális-klerikális világtól körülvett területen a szabad kormányzat garanciájává lettek.

Nem ismertetem itt részletesen — ahogy Pirenne tette — a városi oklevelek elszaporodását, melyeket a királyok és a bárók adtak ki, akik az új kereskedőosztályban új adóforrásokra lettek. Nem ismétlem el mesteri elemzését a nagykereskedők és iparosok között kialakuló kapitalista szellem korai fejlődéséről sem. Előbbiek tették végül a demokratikus kommunákat oligarchiákká, ezzel teremtve meg a XIII–XIV. század véres osztályharcainak okát. Elégedjünk meg annyival, hogy munkásságának legeredetibb része a városi élet eredetének elmélete.

Talán még nem telt el elég idő ahhoz, hogy ezeknek a merész feltevéseknek a maradandóságával kapcsolatban kimondhassuk az utolsó szót. A kettő közül a *burgus-portus*-tézis kopott meg jobban, részben legalábbis azért, mert Pirenne nem próbálta meg kiterjeszteni az összes európai városra.^{30u} Néhány kutató — váltakozó sikerrel — megkísérelte, hogy a formulát egyedi esetekre alkalmazza; Carl Stephenson pl. *Borough and Town: A Study of Urban Origins in England* [*Borough és város: tanulmány az angol városok eredetéről*] (Cambridge, Mass., 1933) című könyvében próbálta átültetni a modellt a normann-kori Anglia viszonyaira. Erőfeszítései egyes tudósok támogatását ugyanúgy kiérdemelték, mint mások elutasítását.³¹

A *Mahomet et Charlemagne* a legelső ismertetésektől máig éppúgy találkozik túlzott dicséretekkel, mint teljes elutasítással. Ugyanígy, más kutatók megkérdőjelezték a római és a középkori társadalomról alkotott képét, mint ahogy annak a folyamatnak a magyarázatát is, amellyel az egyik a másikká átalakult. Talán nincs komplex érvrendszerének egyetlen olyan lépése sem, amely elkerülte volna a módosítással vagy elutasítással végződő szigorú és alapos vizsgálatokat. A kritikusok listája — akik között Pirenne sok egykori tanítványa is szerepel — hosszú.³² A fiatalabb generációkból oly sokan bírálták Pirenne-t, hogy az embernek önkéntelenül is a bokszt jut eszébe, ahol egyetlen fiatal versenyző sem számít, amíg előbb nem mérkőzött meg az öreg világbajnokkal.

Míndez a Mester örömeire szolgálna, ha még ma is folytathatná azt a tudományos vitát, melyet egykor Alphons Dopsch-sal kezdett el. A *Mahomet et Charlemagne*-t nem tekintette nézetei végső megfogalmazásának. Valahol azt írta egyetértőleg, hogy „minden szintézis-kísérlet szükségszerűen ideiglenes”, de mégis az efféle kísérletek révén halad előre tudásunk.³³ Máshol pedig: „Minden szintézisalkotásra irányuló törekvés, bármennyire időelőttinek tűnik is, hasznosan hat a kutatásokra, feltéve, ha őszintén annak értékeljük, ami — kísérletnek.”³⁴ Pontosan ebben a szellemben publikálta téziseit — frissen és mentesen attól az óvatosságtól, ami az akadémikus történészek munkáit fémjelezi — mindenfajta dogmatizmus nélkül és pontosan annyi bizonyítékkal, amennyi a megfogalmazás választott formájának éppen megfelelt. Kévséges XX. századi történész kiadott tanulmányai és konferencián tartott előadásai voltak annyi élénk és gyümölcsöző vita elindítói; a Pirenne-tézisek az Egyesült Államokban még Turner^{34a} tézisének is örökös riválisai az American Historical Association programjain.

Az *Histoire de Belgique* utolsó kötetét befejezve így fogalmazta meg szakmai hitvallását: „Egyedüli célom az volt, hogy keressek, megértsek és megmagyarázzak.”³⁵ Mi egyéb kívánsága lehetne egy történésznek?^{35a}

Jegyzetek

- * A *-ot azért voltunk kénytelenek használni, mert már az 1. szerzői jegyzet előtti szövegrészben is szerepelnek megjegyzetelendő fogalmak, személyek. (A szerzői jegyzetapparátus kibővítői.)
- *a. Schmitt, Bernadotte Everly (1886–1969): amerikai történész, 1925–1946 között az újkori történelem professzora a chicagói egyetemen. — Fontosabb művei: *England and Germany 1740–1914 [Anglia és Németország 1740–1914]*. (1916.); *From Versailles to Munich 1918–1938 [Versaillesről Münchenig 1918–1938]*. (1939.)
- *b. Festschrift (német): emlékkönyv (valaki tiszteletére).
- *c. Az említett mű: *Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914 [Az európai kormányok nagypolitikája]*. Hgg. von Johannes Lepsius u. a. I–XL. k. (1922–1927.)
- *d. démarche (francia): írásos diplomáciai közbelépés.
- *e. fait accompli (francia): befejezett tény.
- *f. persona non grata (latin): nemkívánatos személy.
- *g. Leopold Rankéról l. Marczali Henrik tanulmányát e kötetben.

- *h. Lamprecht, Karl (1856–1915): német történész és kultúrfilozófus. Olyan történetírói eljárást dolgozott ki, amely egy korszak különféle kultúrterületeinek fel dolgozása és összehasonlítása által „a korszak szellemét” ragadja meg. Történetfelfogása nagy vitát váltott ki a történészek között. — Fő műve: *Deutsche Geschichte [Német történelem]*. I–XII. k. (1891–1909.)
- *i. Kulturgeschichte (német): kultúrtörténet.
- *j. Robinson, James Harvey (1863–1936): amerikai történész. A „New School for Social Research” alapítója és első igazgatója. Olyan történetírást szálalt sfkra, amely az összes emberi tevékenységgel foglalkozna, és felhasználná az antropológia, a közgazdaságtan, a pszichológia és a szociológia gondolatait. Cate itt *The New History [Az új történetírás]*. (1912.) c. munkájára utal. — Ld. még David Gross: „The New History”: A Note of Reappraisal [Az „új történetírás”: újraértékelés], *History and Theory*, 13(1974): 53–58.
1. *Histoire de Belgique*. [5. kiad. Brüsszel, 1929.], I., XV–XVI.
  2. *American Historical Review*, 19(1913–14): 494–515. I., a *Les étapes de l'histoire sociale du capitalisme* fordítása; az eredeti szöveg megjelenési helye: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, 1914.
- 2a. Bücher, Karl (1847–1930): német gazdaságtörténész és szociológus, a német közgazdaságtan történeti iskolájának legfontosabb alapítója (1883). A társadalmi fejlődés három fokát különböztette meg: zárt gazdálkodás, városi gazdálkodás, közgazdaság. — Fő művei: *Die Entstehung der Volkswirtschaft [A nemzetgazdaság keletkezése]*. (1893.); *Arbeit und Rhythmus [Munka és ritmus]*. (1896.)
- 2b. Sombart, Werner (1863–1941): német közgazdász és szociológus. A nyugati gazdaságtörténet és a kapitalizmusból a szocializmusba vezető folyamat kutatója. A történelmi fejlődést kulturális periódusok szerint osztotta fel, amelyek mindegyike magában hordja az önmaga ellentétébe átcsapás csíráját. Utolsó írásai kultúrfilozófiai jellegűek. — Fő művei: *Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert [Szocializmus és szociális mozgalom a XIX. században]*. (1896.); *Der moderne Kapitalismus [A modern kapitalizmus]*. I–III. k. (1903–1928.)
3. *What are historians trying to do? [Mire törekszenek a történészek?]* in S. A. Rice: *Methods in Social Science [Módszerek a társadalomtudományban]* (Chicago, 1931) 436. l.
- 3a. Ganshof, François Louis (1895–1981): belga történész. 1932–1961 között professzor Gentben. Kutatási területe a nyugat-európai kora középkor volt, főleg Nagy Károly kora. — Fontosabb művei: *Qu'est-ce que la féodalité? [Mi a hűbériség?]*. (1944.); *La Belgique Carolingienne [A karoling Belgium]*. (1958.)
4. Ganshof, F. L.: *Henri Pirenne, historien [Henri Pirenne, a történész]*, in: *Henri Pirenne, hommages et souvenirs [Henri Pirenne emlékére és tiszteletére]*. (2 köt.; Bruxelles, 1938) I, 197. „Il y a peu de savants complets: Pirenne l'a été [Kevés a teljességre törekvő tudós; Pirenne az volt]. E kötetek hatalmas

- mennyiségű információt tartalmaznak Pirenne életére és munkásságára vonatkozóan; nagymértékben támaszkodtam a bennük található cikkekre.
5. A speciálisan a textiliparral foglalkozó több mint tucatnyi munka közül a legalapvetőbb: H. Pirenne — G. Espinas: *Receuil de documents relatifs à l'industrie drapière en Flandre [A Flandria posztóiparára vonatkozó oklevelek gyűjteménye]*. (4 köt.; Bruxelles, 1906–1924.)
  - 5a. Kurth, Godefroid (1847–1916): belga történész, professzor Lüttichben és Rómában, a belga kritikai történetkutatás egyik megalapozója. — Fő művei: *La cité de Liège au moyen-âge [Liège város a középkorban]*. I–III. k. (1910.); *Histoire poétique des Mérovingiens [A Merovingok költői története]*. (1893.)
  - 5b. Frédéricq, Paul (1850–1920): flamand történész. — Fő művei: *Corpus documentorum inquisitionis haereticae 1025–1520 [Az eretnekek elleni inkvizíció iratainak gyűjteménye 1025–1520]*. I–VI. k. (1889–1906.); *Geschiedenis der inquisitie in de Nederlanden [Az inkvizíció története Németalföldön]*. I–II. k. (1892–1897.)
  - 5c. Schmoller, Gustav (1838–1917): jelentős német történész és közgazdász; professzor volt Halléban, Strasbourgban, Berlinben. Közgazdasági munkásságában felhasználta a történelmet és a szociológiát is. Az elvont elmélet erős ellenzője volt. Feilépett a gazdasági élet állami szabályozásáért. — Fő műve: *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre [Az általános közgazdaságtan vázlata]*. I–II. k. (1900–1904.)
  - 5d. Bresslau, Harry (1868–1926): német történész, a *Monumenta Germaniae Historica [Németország történelmi emlékei]* (I. a 30f. jegyzetet) főszerkesztőségének tagja. Fő működési területe az oklevéltan volt. Fontos műve a *Handbuch der Urkundenlehre [Az oklevéltan kézikönyve]*. (1889.)
  - 5e. diplomatika (görög-latin): oklevéltan.
  - 5f. Arndt, Wilhelm (1838–1895): német történész és írástörténész, a *Monumenta Germaniae Historica [Németország történelmi emlékei]* (I. a 30f. jegyzetet) munkatársa. Főként az írás fejlődésének tanulmányozását mozdította elő.
  - 5g. paleográfus (görög-latin): írástörténész.
  - 5h. Thévenin, Marcel (1844–1924): francia jogtörténész. — Művei közül megemléltendő: *Contribution à l'histoire du droit germanique [A germán jog történetéhez]*. (1880.); *Sur l'histoire des origines de l'institution monarchique française [A francia monarchikus intézmény eredettörténetéről]*. (1899.)
  - 5i. Monod, Gabriel (1844–1912): francia történész. A *Revue historique* társalapítója, a francia kritikai középkorkutató iskola egyik megalapozója. — Fontos műve az *Études critiques sur les sources de l'histoire mérovingienne [Kritikai tanulmányok a meroving történelem forrásairól]*. I–II. k. (1872–1885.)
  - 5j. Giry, Jean-Marie Joseph Arthur (1848–1899): levéltáros és paleográfus; 1885-től az École des Chartes-on az oklevéltan tanára. Fontos művei vannak a középkori törvényhatósági intézmények történetéről. — Műveit I. a 6. jegyzetben.
  6. Giry, A.: *Manuel de diplomatique [A diplomatika kézikönyve]*. (Paris, 1895; átdolg. kiad.: 1925.); *Histoire de la ville de St. Omer et ses institutions jusqu'au*

- XVI siècle [St. Omer városának és intézményeinek története a XVI. századig]. (Paris, 1877.); *Les établissements de Rouen [Rouen intézményei]*. (Paris, 1883.)
- 6a. Prou, Maurice (1861–1930): francia tudós, az École des Chartes igazgatója. — Fő műve: *Manuel de paléographie latine et française du VIe au XVIIe siècle [A latin és francia paleográfia kézikönyve, VI–XVII. század]*. (1889.)
- 6b. Stein, Henri (1862–1936): francia bibliográfus, levéltáros. — Fő művei: *Répertoire bibliographique de l'histoire de France [Franciaország történetének bibliográfiai repertórium]*. I–VI. k. (1923–1938.); *Manuel de bibliographie générale [Általános bibliográfiai kézikönyv]*. (1897.)
- 6c. Lefranc, Abel (1863–1952): francia tudós, a Collège de France tanára, renezsánsz-kutató. Kálvinról, Rabelais-ról publikált. Shakespeare műveit Lord Stanley-nak tulajdonította.
- 6d. Bierhenne (német): sörtyúk. Tréfás szóösszetétel, amely azáltal válik szójátékká, hogy hasonló hangzású a „Pirenne” névvel.
- 6e. lutte scolaire (francia): iskola-harc. Egyházpolitikai csatározások elnevezése (liberálisok és katolikusok között).
- 6f. Sedulius Scotus (IX. sz. közepe): ír származású latin költő, író; a liège-i szerzeteskolónia megalapítója. II. Lothár frank uralkodónak (855–869) ajánlotta királytűkrét, a *Liber de rectoribus christianis [A keresztény kormányzókról]* c. művet, amelyben prózával elegyített verses formában figyelmeztette az uralkodót kötelességeire a középkori politikai irodalom toposzaival. Pirenne műve: *Sedulius de Liège, avec un appendice contenant les poésies inédites de cet auteur [Liège-i Sedulius. Függelékben a szerző kiadatlan költeményeivel]*. (*Mémoires de l'Académie Royale de Belgique*, 1882.)
7. Pl. *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre, par Galbert de Bruges [Jó Károly, Flandria grófja halálának Brügge-i Galbert által írott története]* (Paris, 1891); *Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323–1328 [A tengerparti Flandria felemelkedése, 1323–1328]* (Ghent, 1902); *Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379–1380 [Az 1379–1380-as flandriai zürzavar rímbezedett krónikája]*. (Ghent, 1902).
8. *Bibliographie de l'histoire de Belgique [Belgium történetének bibliográfiája]* (Ghent, 1893; 2. kiad.: 1902; 3. kiad., szerk. H. Nowé-val és H. Obreen-nel, 1931).
9. *Album belge de diplomatique [Belga diplomatikai album]* (Bruxelles, 1908).
10. *De la méthode comparative en histoire [Az összehasonlító módszer a történetírásban]*, in *Compte rendu du Ve Congrès International des Sciences Historiques* (Bruxelles, 1923); *La tâche de l'historien [A történész feladata]*, *Le Flambeau*, 14(1931): 5–22.; angol fordítását l. fent (3) jegyzet.
- 10a. civitas (latin): 1. a római jogban a szabad polgár (civis) jogainak összessége; 2. a „községgé” egyesült polgárok; a polgárok összessége; 3. e szerint: maga a város, ill. az állam.
- 10b. Wilda, Wilhelm Eduard (1800–1856): német jogtörténész, az összehasonlító germán jogtörténet megalapítója. — Fő művei: *Das Gildenwesen im Mittelalter*

- [A céhügy a középkorban]. (1831.); *Das Strafrecht der Germanen* [A germánok büntetőjoga]. (1842.) – *Gilde* (német): kereskedőcéh.
- 10c. Arnold, Wilhelm (1826–1883): német jog- és kultúrtörténész, aki a jogot az egyetemes kultúra egyik életmegnyilvánulásaként értelmezte. Ő fejlesztette történeti segédtudománnyá a helységnév kutatást. — Fő műve: *Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte...* [A német szabadvárosok alkotmánytörténete...]. I–II. k. (1854.) — immunitás (latin): kiváltság, mentesség.
- 10d. Nitzsch, Karl Wilhelm (1818–1880): német történész. A kieli, a königsbergi, majd a berlini egyetem tanára. Az antik és a német történelemmel foglalkozott. — Itt hivatkozott műve: *Ministerialität und Bürgerthum im 11. und 12. Jahrhundert* [Miniszterialitás és polgárság a XI. és XII. században]. (1859.) — Hofrecht (német): uradalmi jog; a középkori német jogban azon szabályok összessége, amelyek a földesúr és a tőle függő paraszt kapcsolatát szabályozták.
- 10e. Mauer, Georg Ludwig (1790–1872): német jogtörténész és államférfi. A községi közigazgatás történetével foglalkozott. — Fő műve: *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* [A mark-alkotmány története Németországban]. (1856.)
- 10f. Below, Georg von (1858–1927): német történész. Fő szakterülete az alkotmánytörténet; módszertani tevékenysége is jelentős. — Fontos műve: *Der deutsche Staat des Mittelalters* [A középkori német állam]. (1914.) — Landgemeinde (német): község.
- 10g. Sohm, Rudolf (1841–1917): német jogtörténész és egyházjogász; freiburgi, strasbourggi és lipcsei professzor. Tekintélynek számít a germán, a római és az egyházi jog területén. — Fontos művei: *Entstehung des deutschen Städtewesens* [A német városszervezet keletkezése]. (1890.); *Kirchenrecht* [Egyházjog]. I–II. k. (1892–1923.) — Marktrecht (német): vásártartási jog.
- 10h. Keutgen, Friedrich (1861–1936): német történész, hamburgi professzor. Elsősorban gazdaság- és alkotmánytörténész. — Fontos műve: *Der deutsche Staat des Mittelalters* [A középkori német állam]. (1918.) — Burgrecht (német): vár-jog.
11. Ezeknek az elméleteknek az elemzéséhez ld. C[arl] Stephenson: *Borough and Town* [Borough és város]. (Cambridge, Mass., 1933.) 3–21. l., és uő.: *The Work of Henri Pirenne and Georg von Below with Respect to the Origin of the Medieval Town* [H. Pirenne és G. v. Below munkássága a középkori város eredetére vonatkozóan], in Rice: *Methods*, 368–382. l.
- 11a. Rietschel, Siegfried (1871–1912): német jogtörténész, a német városi jog jelentős kutatója. — Műveit l. a 12. jegyzetben.
12. *Die Civitas auf deutschem Boden* [A civitas német földön]. (Leipzig, 1894); *Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis* [Vásár és város jogviszonya]. (Leipzig, 1897.)

- 12a. A burgus-portus-elmélet elnevezést a fordító ötlötte ki jobb híján, mivel a magyar szakirodalomban egyszerűen csak Pirenne város-elméletéről beszélünk. Cate szövegében a „burg-mercantile theory” kifejezést használja.
13. Ennek lényegét I. két későbbi változatban, angolul is: *Northern Towns and Their Commerce* [Az északi városok és kereskedelmük] in *Cambridge Medieval History*, 6. k. (Cambridge, 1929); 505–527. l. és az alább idézendő gazdaság- és társadalomtörténetben (26. jegyzet.)
- 13a. Lavissee, Ernest (1842–1922): francia történész, a Sorbonne professzora, 1892-től a Francia Akadémia tagja. Köztársasági-patrióta szellemű munkássága nagy hatást gyakorolt a francia közgondolkodásra. Jelentősek a porosz történelemről írt korai művei, majd a Franciaország történetét feldolgozó művek.
- 13b. Rambaud, Alfred (1842–1905): francia történész, a Sorbonne professzora, az orosz történelem specialistája.
14. *Les Pays-Bas de 1280 à 1477 [Németalföld 1280-tól 1477-ig]*, in E. Lavissee-A. Rambaud, szerk.: *Histoire générale du IVe siècle à nos jours [Egyetemes történelem a IV. századtól napjainkig]*. III. k. (Paris, 1894.) 416–462. l.
- 14a. Ukert, Friedrich August (1780–1851): német történész. 1829-től kiadta a *Geschichte der europäischen Staaten [Az európai államok története]* c. művet. Az ókori világ földrajzával is foglalkozott.
- 14b. Giesebrecht, Wilhelm (1814–1889): német történész, az *Annales Altaenses [Altaichi Évkönyvek]* kiadója. – Fő műve: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit [A német császárkor története]*. I–V. k. (1855–1880.)
15. Mindegyik kötet flamand fordítása R. Belbecq munkája. A 4. kötet francia (1911) és flamand kiadása (1926) között hosszú idő telt el. A francia változat több kiadást megért.
- 15a. Une œuvre d'ensemble et de synthèse (francia): összefoglaló és rendszeres mű.
16. L. Leclère, in *Revue de l'Université de Bruxelles*, 38(1932): 402–403. l.
17. Uo., 403. l.
- 17a. Lothar, I. (795–855): frank király, római császár (840–855). Uralkodása alatt, 843-ban jött létre a verduni szerződés, amelyben véglegesen felosztották a frank birodalmat I. Lothar három fia között.
- 17b. Leopold, I. (1790–1865): belga király (1831–1865), Belgium Hollandiától történt elszakadása után őt választották a függetlenné vált Belgium első királyává.
- 17c. *Histoire de Belgique*. I. k. (5. kiad. 1929.) XL. l.
- 17d. Leopold, II. (1835–1909): belga király (1865–1909). 1876-ban nemzetközi társaságot szervezett Afrika feltárására és gyarmatosítására. 1885-ben a nagyhatalmak elismerték az ún. Kongó Szabad Állam birtokosának és uralkodójának. Kongót 1908-ban Belgiumnak ajándékozta (Belga-Kongó):
18. *Histoire de Belgique*, I. k. XV. l.
19. Beszéd a „Ligue Nationale pour l'Unité Belge” összejövételén, in: *Hommages et souvenirs*. I. k. 124–125. l.
- 19a. une belle histoire (francia): egy szép történet.
20. *Histoire de Belgique*. VII. k. XV. l.

- 20a. Marc Blochról l. Bronislaw Geremek tanulmányát e kötetben.
- 20b. livre à thèse (francia): doktori értekezés.
21. *Revue historique*, 176(1935): 675–676. l.
- 21a. Dopsch, Alfons (1868–1953): osztrák gazdaság- és kultúrtörténész. Fő kutatási területe a orai középkor volt. – Műveit l. a 22. jegyzetben.
22. *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*. [A Karoling-kor gazdasági fejlődése] (2 köt.; Weimar, 1912–13); *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung [aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen]* [Az európai kultúrfejlődés gazdasági és társadalmi alapjai Caesar korától Nagy Károlyig] (2 köt.; Wien, 1918–1920).
23. Angol fordítása: *Mohamed and Charlemagne* (London, 1939).
24. Összeállította F. L. Ganshof, E. Sabbe, F. Vercauteren, és C. Verlinden, l. in *Hommages et souvenirs*, I, 145–164. l.
25. *La Belgique et la Guerre mondiale*. (Paris, 1928) és még különféle egyéb cikkek és előadások.
26. H. Pirenne – G. Cohen – H. Focillon: *La civilisation occidentale au Moyen Age du XIe au milieu du XIVe siècle*. [A középkori Nyugat civilizációja a XI–XIV. században] 1. rész: *Le mouvement économique et social [A gazdasági és társadalmi fejlődés]*, 7–129. l. (*Histoire du Moyen Age [A középkor története]*, VII. [Paris, 1933], in *Histoire générale publiée sous la direction de Gustave Glotz*) [magyarul: *A középkori gazdaság és társadalom története*. Fordította: Gyáros Erzsébet. Bp. 1983.]
27. *A History of Europe from the Invasions to the XVIIth Century*. (London, 1939). A fordítást kritizálja és Pirenne könyvét méltatja G. C. Boyce: *The Legacy of Henri Pirenne [Henri Pirenne szellemi hagyatéka]*, *Byzantion*, 15(1940–41): 449–464. l.
28. Fogságának történetét röviden ismerteti fia, Jacques Pirenne az *A History of Europe*-hoz írott előszavában, [angol kiadás] 11–20. l., részletesebben l. Henri Pirenne: *Souvenirs de captivité en Allemagne [Emlékeim a németországi fogságról]*, *Revue des deux mondes*, 55(1920): 539–560 és 829–858. l.
29. A történetet J. Cuvelier írja le, in *Hommages et souvenirs*, I. 62–63. l.
- 29a. Bunyan, John (1628–1688): angol író, prédikátor, baptista lelkész. – Fő műve: *Pilgrim's Progress [A zarándok útja]*. (1678–1684 között börtönben írta). Az üdvözülés útját kereső lélek allegóriája.
- 29b. Raleigh, Sir Walter (1552–1618): angol felfedező, államférfi, tudós, költő. Meghódította Virginiát, és fontos szerepe volt a spanyol Armada elleni győzelemben. Történeti munkákon kívül útleírásokat és verseket is írt. Cate által említett műve 1614-ben jelent meg.
- 29c. cabinet de travail (francia): dolgozószoba.
- 29d. histoire sans date (francia): történelem évszámok nélkül.
- 29e. doctores honoris causa (latin): tiszteletbeli doktorok.
- 29f. Pershing, John Joseph (1860–1948): amerikai tábornok, 1909–1913 között a Fülöp-szigetek kormányzója, 1916-ban a mexikói hadjárat vezetője. 1917-től a

- franciaországi amerikai haderők főparancsnoka, 1921–1924 között a hadsereg vezérkari főnöke volt.
- 29g. Joffre, Joseph (1852–1931): francia marsall. Az I. világháborúban a marne-i csata (1914) győztese. 1915–1916-ban a francia hadsereg főparancsnoka. 1918–1920-ban a Szovjet-Oroszország elleni nemzetközi intervenció egyik szervezője volt.
- 29h. Beatty, David (1871–1936): brit tengernagy. A jütlandi csatában (1916) a harci cirkálók parancsnoka volt, majd Jellicoe-t követte a Nagy Flotta élén (1916–1918). 1919–1927 között az admirális első lordja volt.
30. J. Cuvelier, i. m. II. 370. l. A könyvben még sok érdekes illusztráció található.
- 30a. Iorga, Nicolae (1871–1940): román történész, politikus, író. 1910-tól a Nemzeti Demokrata Párt vezetője, 1931–1932-ben miniszterelnök. Munkásságában a román történelem egészét feldolgozta. 1940-ben a Vasgárdisták gyilkolták meg. – Fő műve: *Istoria Romînilor [A románok története]*. I–X. k. (1936–1939.)
- 30b. Albert, I. (1875–1934): belga király (1909–1934). Uralkodása kezdetétől erőfeszítéseket tett országa védelmének megerősítésére, s amikor 1914-ben a német csapatok lerohanták a semleges Belgiumot, a „lovagkirály” (ahogyan a kortársak nevezték), a fennhatósága alatt maradt területen folytatta a harcot. Az I. világháború után széleskörű reformprogramot készített elő, de elképzelései csak 1932-ben kezdtek megvalósulni.
- 30c. Leopold, III. (1901–1983): belga király (1934–1951). Kapitulált az országát megszálló németek előtt (1940), majd Svájcba távozott (1944). 1950-i hazatérése heves ellenállást váltott ki, ezért fia javára lemondott a trónról.
- 30d. Mercier, Désiré (1851–1926): belga híboros (1907-től), melcheni érsek, az újszkoiasztikus filozófia kiemelkedő művelője. Az I. világháborúban a nemzeti ellenállás lelke volt, ezért a németek internálták.
- 30e. explication de texte (francia): szövegmagyarázat.
- 30f. *Monumenta Germaniae Historica* (latin): *Németország történelmi emlékei*: a középkori német történelem forrásait megjelentető kiadványsorozat, amely 1826-ban indult. Öt (al)sorozata (latin címekkel): 1. *Scriptores [Írók]*; 2. *Leges [Törvények]*; 3. *Diplomata [Oklevelek]*; 4. *Epistolae [Levelek]*; 5. *Antiquitates [Régiségek]*. A forrásgyűjtemény kiadása napjainkban is folyik. (L. még az 5d. és 5f. jegyzetet)
- 30g. Bouquet, Dom Martin (1685–1754): francia forráskiadó, fő műve a *Scriptores rerum Gallicarum et Francicarum [A gall és francia történelem történetírói]* c. forrásgyűjtemény, amelyhez Colbert megbízásából fogott, s amelynek 1738–1752 között 8 kötete jelent meg. A gyűjteményt a Francia Akadémia folytatta.
- 30h. *Acta Sanctorum* (latin): *A szentek cselekedetei*: a katolikus egyház összes szentjeinek életét és tetteit magában foglaló, 1643-tól folyamatosan kiadott életrajzgyűjtemény. Az I. kötetet Jan Bolland (lat.: Bollandus) (1596–1665) belga származású jezsuita gondozta, a köteteket ma is szerkesztő jezsuitákat bollandistáknak nevezik.

- 30i. formulare (latin): okiratok és más jellegű iratok készítéséhez összeállított mintakönyv; sok esetben fontos történelmi forrás. A korai gyűjtemények közül Marculf szerzetes 660 körüli kétkötetes összeállítása volt a leggazdagabb és a legelterjedtebb.
- 30j. Du Cange Charles du Fresne, Sieur (1610–1688): francia tudós, Franciaország és Bizánc történetével foglalkozott. A legjelentősebb korai latin és görög szótárak készítője: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis* [Szótár a középkor és az újkor latin íróihoz]. I–III. k. (1678.); *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis* [Szótár a középkor és az újkor görög íróihoz]. I–II. k. (1688.)
- 30k. anciens élèves (francia): volt tanítványok.
- 30l. [professor] emeritus (latin): nyugdíjas professzor.
- 30m. mare nostrum (latin): a mi tengerünk.
- 30n. Ibn Khaldún, Vali ad-Dín Abd ar-Rahmán (1332–1406): arab történész, történetfilozófus és társadalomtudós. Egyetemes története, a *Kitáb Al-Ibar...* [A példák könyve...] (1372–1378) különösen jelentős a berberék és általában a nyugati iszlám történetére vonatkozólag. Fő műve a fenti munka bevezetőjének tervezett, majd kibővített *Muqaddima* [Bevezetés], amelyet több modern tudományág (pl. történetfilozófia, kultúrtörténet) tekinthet megalapozójának és előfutárának. – Ibn Khaldún mondatának magyar fordítását *A középkori gazdaság és társadalom története*-ből vettem át. (T. G.) (L. a 26. jegyzetet) 41. l.
- 30o. Dagobert, I. (megh. 639.): frank uralkodó (629–639). Az utolsó erőskezű Meroving, akinek ereje felőrldött a lázongó németországi törzsek, majd a szlávok ellen vívott hadjáratokban.
- 30p. impôt (francia): adó, illeték.
- 30q. majordomus (latin): háznagy. A frank birodalomban a Merovingok idején az első udvari és államhivatalnok. A VII. sz. közepétől a Meroving királyok gyengesége folytán a majordomusok a főhatalmat önállóan kezdték gyakorolni az árnyékkirályok mellett.
- 30r. manor (angol): uradalom.
- 30s. Erről részletesebben I. Jacques Le Goff: *Marchands et banquiers du Moyen Age* [Kereskedők és bankárok a középkorban]. (Paris, 1956.) első fejezetét.
- 30t. A többnyire latin kifejezések jelentéséhez: a *burgus*-ok „rendszerint árokkal körülvett föld- vagy kősből álltak, amelyekre kapukat vágtak.” E megerősített helyeket a korabeli forrásokban gyakran a *castrum*, *castellum* névvel is jelölik. – A *civitas*: egyházi város. – A *forisburgum*: a falakon kívül épített új település, külváros. – A *portus*: X–XI. századi szövegekben ezt a szót alkalmazták a településekre, itt: kereskedelmi központ. (H. Pirenne: *A középkori gazdaság és társadalom története*. 90–92. l. L. még Katus László jegyzeteit.) – A *suburbium* a váralját, a külvárost jelenti.
- 30u. A Pirenne elméletét kritizálók közül kiemelkedik Edith Ennen munkássága, ebből is főleg: *Die europäische Stadt des Mittelalters* [Az európai város a középkorban] (1972.) c. műve és cikke: *Les différents types de formation des vil-*

- les européennes [Az európai városok kialakulásának különböző típusai]. *Le Moyen Age*, 62(1956): 397–411. l.; Pirenne városteóriájával kapcsolatban legújabbban: Adriaan Verhulst: *The Origins of Towns in the Low Countries and the Pirenne Thesis* [A németalföldi városok eredete és a Pirenne-tézis], *Past & Present*, No. 122 (February, 1989): 3–35. l.
31. J. Tait: *Medieval English Borough*. [A középkori angol borough] (Manchester, 1936); A. L. Poole: *Domesday Book to Magna Charta* [A Domesday Book-tól a Magna Charta-ig] (Oxford, 1951.), 505. l., H. M. Cam: *The Origin of the Borough of Cambridge: A Consideration of Professor Carl Stephenson's Theories* [Cambridge borough-jának eredete: Carl Stephenson professzor elméleteinek vizsgálata], *Cambridge Antiquarian Society's Communications*, 35(1935): 33–53. l., vö. J. L. Cate: *A Decade of American Publication on Medieval Economic History* [A középkori gazdaságtörténetről szóló amerikai kiadványok egy évtizede], *Progress of Medieval and Renaissance Studies*, No. 16 (1941), 19–20. l.
32. Az alábbi korántsem teljes listából némi betekintést nyerhetünk a vonatkozó szakirodalomba: H. Laurent: *Les travaux de M. Henri Pirenne sur la fin du monde antique et les débuts du Moyen Age* [Henri Pirenne művei az ókor végétől és a középkor kezdeteiről], *Byzantion*, 7(1932): 495–509. l., P. Lambrechts: *Les thèses de Henri Pirenne sur la fin du monde antique et les débuts du Moyen Age* [Henri Pirenne tézisei az ókor végétől és a középkor kezdeteiről], *Byzantion*, 14(1939): 513–536 l., [Robert S.] Lopez: *Mohammed and Charlemagne: A Revision* [Mohamed és Nagy Károly: egy újraértékelés], *Speculum*, 18(1943): 14–38 l., D. C. Dennett: *Pirenne and Muhammad* [Pirenne és Mohamed], *Speculum*, 23(1948): 165–190 l., A. R. Lewis: *Naval Power and Trade in the Mediterranean, A. D. 500–1100*. [Tengeri hatalom és kereskedelem a Mediterráneumban, Kr. u. 500–1100] (Princeton, 1951), Anne Riising: *The Fate of Henri Pirenne's Theses on the Consequences of the Islamic Expansion* [Henri Pirenne-nek az iszlám expanziójáról szóló tézisei és sorsuk], *Classica et Mediaevalia*, 13(1952): 86–130 l., E. Perroy: *Encore Mahomet et Charlemagne* [Még egyszer Mohamedről és Nagy Károlyról], *Revue historique*, 207(1954): 232–238 l., W[illiam] C[arroll] Bark: *Origins of the Medieval World*. [A középkori világ kezdetei] (Stanford, 1958). [A fentiekből Lopez és Dennett cikkeinek lényeges részletei, valamint Bark könyvéből a Pirenne-re vonatkozó rész megtalálható az Alfred F. Havighurst által szerkesztett kötetben: *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision* [A Pirenne tézis: analízis, kritika és újraértékelés]. (Lexington, Mass.-Toronto-London, 1976, 3. kiad.); ugyanitt olvashatók részletei – egyebek között – Robert Latouche és Lynn White, Jr. fontos könyveinek és Paul Craig Roberts alapvető cikkének.]
33. *Histoire de Belgique*, VII, XI. l.
34. *The Stages in the Social History of Capitalism* [A kapitalizmus társadalomtörténetének szakaszai], *American Historical Review*, 19(1913–14): 494. l.
- 34a. Turner, Frederick Jackson (1861–1932): amerikai történész, aki nagy hatást gyakorolt az amerikai történettudományra Európa-orientációjával, valamint a

- társadalom- és gazdaságtörténet előtérbe helyezésével. – Fő művei: *The Significance of the Frontier [A határvidék jelentősége]*. (1893.) és *The Significance of Sections in American History [A régiók jelentősége az amerikai történelemben]*. (1933.) Pirenne és Turner elméleteinek elemzéséhez ld. Elazar Weinryb: *The Justification of a Causal Thesis: An Analysis of the Controversies over the Theses of Pirenne, Turner and Weber [Egy oksági tézis igazolása: a Pirenne-, Turner- és Weber-tézisek körüli viták elemzése]*, *History and Theory*, 14(1975): 32–56.
35. *Histoire de Belgique*. VII. k. viii. l.
- 35a. Cate cikke óta jelent meg Bryce Lyon-nak a Pirenne életét és munkásságát taglaló vaskos kötete, az *Henri Pirenne. A Biographical and Intellectual Study. [Henri Pirenne: életrajzi és eszmetörténeli tanulmány]*. (1974.) Ld. még uő.: *Henri Pirenne and the Origins of Annales History, [Henri Pirenne és az Annales-történetírás kezdetei]*, *Annals of Scholarship*, 1(1980): 69–84.

A tanulmány szerzője

Cate, James Lea (1899–): amerikai történész, a középkori történelem professzora a University of Chicago-n. Társszerkesztője és tanulmányírója a *Medieval and Historiographical Essays in Honour of James Westfall Thompson [Medievalisztikai és historiográfiai tanulmányok James Westfall Thompson tiszteletére]* c. kötetnek (1938). — Itt közölt tanulmánya: *Henri Pirenne 1862–1935*; In: *Some 20th-century Historians. [Néhány XX. századi történész]* (Ed. by S. William Halperin.) Chicago, 1961. 1–29. l.

Henri Pirenne magyar fordításban megjelent műve:

A középkori gazdaság és társadalom története. Ford.: Gyáros Erzsébet. Bev. jegyz.: Katus László. Bp. 1983. 395 l.

Fordította: Tóth Gábor

A fordítást ellenőrizte: Madary Orsolya

A szerzői jegyzetapparátust kibővítette: Madary Orsolya,
Tóth Gábor és Vörös Boldizsár

Max Weber 1864–1920

Max Weber 1864. április 21-én született Erfurtban egy liberális politikus első fiaként. Jogi, valamint történelmi, közgazdasági és filozófiai tanulmányokat folytatott Heidelbergben és Berlinben. Minthogy a szülői házban gyakran megfordultak politikusok, kora eseményei ugyanúgy korán foglalkoztatni kezdték, mint a tudományos kérdések. Erős ellenszenvvel viseltetett Bismarck és később II. Vilmos császár iránt. Első szakmai sikereit a Szociálpolitikai Egyletben¹ érte el. Mégis hosszú idő telt el, amíg 1894 őszén meghívták tanítani a freiburgi egyetemre. Itt már bemutatkozó előadása is nagy feltűnést keltett és ekkortájt kezdett neve szélesebb körökben is ismertté válni. 1897-ben meghívást kapott Heidelbergbe, ahol azonban súlyosan megbetegedett, és csak évek múltán gyógyult fel. Hosszabb időre meg kellett válnia egyetemi állásától, ezalatt több utazást tett, hogy visszanyerje egészségét. Csak az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* c. folyóirat szerkesztésével kezdődött egy újfajta intenzív tevékenység Weber számára. Érdeklődése ekkoriban egyrészt logikai és ismeretelméleti problémák, másrészt vallásszociológiai kérdések felé fordult. Csupán átmenetileg tért vissza az egyetemi oktatáshoz, amikor 1919-ben Münchenbe hívták. Közvetlenül az első világháború után tartott néhány nagyra értékelt előadást (*Wissenschaft als Beruf [A tudomány mint hivatás]. Politik als Beruf [A politika mint hivatás].*), melyek a szélesebb nyilvánosság körében is ismertté váltak. Weber hatása azonban igazán csak halála után kezdett kibontakozni, mivel sok írása posztumusz jelent meg. 1920. június 14-én halt meg.

Amikor 1933-ban a német szellemi élet azon része, amely nem az emigrációt választotta, kezdett visszahúzódni a katakombákba, Kurt Riezler filozófus² berlini házában rendszeresen találkozott több fiatal tudós, hogy a már az egyetemeken is észlelhetővé váló politikai háttérzajoktól mentesen, tudománylogikai alapkutatásokkal foglalkozzanak. Körükben hamarosan Max Weberre terelődött a szó. Egy hosszú és absztrakt metodikai vita után Riezler elmesélt egy anekdotát, amely Webert olyan találóan jellemzi, hogy méltán állhat e rövid pályakép elején.

A weimari nemzetgyűlés idején Friedrich Ebert³ birodalmi elnök hallani kívánta Max Weber véleményét arról, vajon a készülődő német alkotmány számára az elnöki köztársaság francia vagy amerikai típusa szolgáljon-e inkább mintaként. Weber már 1919. február 25-én, két héttel Ebert elnökké választása után nyilatkozott erről a kérdésről a *Berliner Börsenzeitung* hasábjain. Sőt, talán éppen ez a cikk adta az ötletet Ebertnek Weber megkérdezéséhez. Mint már azelőtt számos cikkében és levelében, Weber itt is felhívta a figyelmet arra a veszélyre, amely a fiatal német demokráciát egy jövőbeli reakció, különösen a parlament ellenségeinek részéről fenyegetheti. Ezért

a parlamenttől függetlenül, közvetlenül választott elnököt kívánt, akit nem befolyásolnak parlamenti válságok. A parlamenti képviselőktől ez persze „az önmegtagadás áldozatát” kívánná, hiszen a legfőbb birodalmi tisztség betöltésének jogáról mondanának le. Mégis meg kell lennie, mert: „Egy – bizonyos párt- és koalíciós viszonyok között – a parlament által választott birodalmi elnök az erőviszonyok megváltozása esetén politikailag halott.” Hasonló megfontolások vezettek egyébként később a weimari alkotmány 48. paragrafusának⁴ megalkotásához, amely az elnököt rendkívüli teljhatalmi jogosítványokkal ruházta fel. Ennyit a külső körülményekről.

Riezler, aki elkísérte Webert a megbeszélésre, elmondta nekünk, miként egyeztek meg előzőleg, hogy bizonyos fenntartások ellenére is az amerikai megoldást fogják javasolni. Ha ugyanis az alkotmány a francia példát követi, a reakció könnyen „nemzetidegennek” bélyegezheti a weimari nemzetgyűlés művét. Ez az amerikai megoldás esetén nem fenyeget. Azt pedig, hogy mire képes ez a reakció, jól mutatja az akkor már általánosan elterjedt „tördőfés”-legenda.⁵ Amikor azonban Ebert a maga körültekintő, gondos és becsületes módján rátért arra, hogy a tisztviselők elnök általi ki nevezésének amerikai rendszere („spoil system”) egyes vélemények szerint veszélyezteti a szakhivatalnoki apparátust, utat nyitva ezzel a korrupciónak, Weber felállt, és egyórás, alapos tájékozottságról tanúskodó előadást tartott az amerikai alkotmány korrupcióforrásairól. Amikor Riezler később szemrehányást tett neki, mert felborította előzetesen megbeszélt taktikájukat, Max Weber azt felelte, hogy nem tehetett mást, így kellett válaszolnia az elnök kérdésére. Nyíltan feltett kérdésre a színtiszta igazságot kell válaszolni, mindennemű politikai taktika mellőzésével.

Mint Jeremiás, a „kárhozat prófétája”, akit az Úr szólásra kényszerített, úgy élt Max Weber is az igazság parancsának jegyében. Ugyanazzal a magánnyal fizetett ezért, mint amelyet *Das antike Judentum [Az antik zsidóság]* című nagy művében Jeremiás próféta sajátjaként ábrázolt. Ez a magány különböztette meg Jeremiást a zsidók nemzeti szabadságharcát prédikáló, a tömegeket eksztázisba hajszoló prófétáktól. Ez utóbbiak tulajdonképpen – mint Weber írja – „hivatásos váteszek” voltak, többé-kevésbé biztos templomi jövedelemmel rendelkeztek. A kárhozat próféciját viszont, ellentétben az üdv prófécijával „nem lehet hivatalból hirdetni...ugyanis nem értékesíthető: a rossz ómen eladhatatlan, és végül minden politikai erő és társadalmi csoport kitér a kárhozat prófétájának útjából, vagy mint a nép megrontóját és az előjelek meghamisítóját kiátkozzák.” Ez a magány tehát nem önkéntes, hanem a körülmények diktálta kényszer. Másfelől éppen ez a magány tette lehetővé, hogy megszülessenek a jahvizmus nagy ideológusai, akik nem ismertek kíméletet, és éppen ezáltal érhették el azt az óriási hatást, amelynek elérésére kiszemeltettek. Politikailag persze veszélyesnek tűntek, de Jahve ítélethirdetőinek bántódást okozni éppúgy veszélyt jelenthetett.

Joggal feltételezi Marianne Weber férjéről szóló átfogó életrajzában⁶, hogy ezek a szavak erős személyes vonatkozással bírtak. Webert egyrészt a háború utáni németországi viszonyok átlátása tette érintetté Jeremiás sorsának kérdésében, másrészt magánya, tanítványok és követők rajongását nélkülöző élete. De talán éppen ez volt férfiasan fegyelmezett és komoly, sőt néha egyenesen szigorúnak tűnő egyénisége meghatározó vonása: hogy tudósként minden világnézeti vagy akár kvázi-vallásos üdvtantól távoltartotta magát. „»Személyisége« tudományos téren csak annak van, aki

kizárólag az ügyet szolgálja.” A „világ varázstalanításának” kikerülhetetlen eredménye ez. Ebből a beállítottságból ered ellenszenv a „katedraprofécia” iránt, amit „szurrogátumnak” nevez. „Istenidegen, prófétákat nélkülöző korban” élünk, és „aki a kornak ezt a sorsát nem tudja férfiasan elviselni, annak ezt kell mondani: jobban teszi, ha hallgatva, a szokásos nyilvános renegát-reklámok nélkül, egyszerűen és szerényen visszatér a régi egyházak irtalmazóan kitárt karjai közé. Hiszen azok egyáltalán nem nehezítik meg a dolgát. Valamiképpen persze, így vagy úgy, meg kell hoznia az »intellektus áldozatát«, ez elkerülhetetlen. Nem fogjuk kárhozatni érte, ha csakugyan képes rá.”

Max Weber, aki magát „vallásilag abszolút unmuzikálisként” jellemezte, szó szerint értette a fenti mondatokat. Végső soron azonban ezek a modern profétizmus összes lehetséges formája ellen irányulnak. Ez a jelenség Weber számára pregnánsan nyilvánult meg Stefan George⁷ költői és politikai működésében, már 1910 körül. Ahogy már az első világháború előtt és alatt is egyértelműen elhatárolta magát az össznémet törekvésektől, úgy az 1918-as év humanisztikus reménységeihez is távolságtartóan viszonyult. Így írt 1918-ban barátjának, Else Jaffé-Richthofennek: „Az ember minden bizonnyal örülhet a (szocialista jövőbe vetett) hitnek, még ha nem is osztja azt. Én nem osztom ezt a hitet, bár én is bizakodva tekintek a jövőbe. De attól tartok, ha megmutatkozik, hogy a hit ugyan hegyeket mozdíthat el, de a szétzilált pénzügyeket és a tőkehiányt nem képes orvosolni, akkor a csalódás – mindazok után, amit az emberek már elvesztettek – sokak és éppen a leghívőbbek számára elviselhetetlenné válhat, és lelkileg összeroppanhatnak ebben. Ez rám nem vonatkozik (ha egészséges maradok és dolgozni tudok), mert én – ebben az értelemben – hit nélkül is tudok élni.”

Kézenfekvőnek tűnik, hogy egy ember, akinek jellemére a „szerény intellektuális becsületesség” ennyire rányomta bélyegét, forradalmi változások idején szilárd pontot, valamiféle nyugalmi pólust jelentsen. A fiatalság tisztelte őt, és megpróbált mint vezetőjére tekinteni rá. Max Weber azonban többször és mindannyiszor habozás nélkül visszautasította ezt a megtiszteltetést, amire ugyanaz a fiatalság később gyűlölettel válaszolt. Míg neki sikerült hit nélkül, minden kísértésnek hátat fordítva csupán azt szolgálnia, amit „az aznap feladatának” nevezett, a német ifjúság 15 évvel később elkötelezte magát az egyik leghitványabb prófétának, akit Európa valaha látott. Gyengeségük abban állt, „hogy nem tudtak szembenézni a sorssal”. Max Weber intései süket fülekre találtak. A reakció, amelytől szakadatlanul óvott, halála pillanatában már felemelkedőben volt, a zuhanás a barbárságba elkerülhetetlenül közelgett.

Ki volt hát ez az ember, aki számára a szerény intellektuális becsületesség minde nekfelett állt? Mivel foglalkozott? Mit hozott létre? A lexikonban azt találjuk, hogy közgazdász, gazdaságtörténész és szociológus volt. Életrajzából megtudjuk, hogy többnyire egyetemi professzorként tevékenykedett, bár súlyos betegsége után, amely hosszabb időre visszavonulásra kényszerítette, már csak alkalmasszerűen oktatott. Ez a betegség azonban az egyetlen esemény, amely megzavarja élete megszokott, kiterőktől és kalandoktól egyébként mentes folyását. Weber bizonyos ellenszenvvel viseltetett a „személyiség” és az „élmény” „bálványai” iránt. „A kettő szorosan összetartozik: az az elképzelés uralkodik, hogy az utóbbi teszi az előbbit, és hogy elválaszthatatlanok. Az emberek kínlódnak, hogy élményük legyen – hiszen ez hozzátartozik egy személyiség elvárt életviteléhez – s ha nem is sikerül, mindenesetre úgy kell tenniük, mintha részesültek volna ebben a kegyelmi adományban.” Felesége által

írt életrajzából is kitűnik Weber életének látszólagos eseménytelensége. Úgy tűnik, ez az életrajz nem hagy nyitott kérdéseket maga után, amelyek további kutatásra ösztönöznének. Életének minden döntő mozzanata egyértelműen kirajzolódik az olvasó előtt.

Azt gondolhatnánk, hogy Weber a klasszikus tudós típusát testesíti meg, akinek élete azért zajlik olyan eseménytelenül, mert energiáit teljesen a kutatásra összpontosítja, s figyelmét attól semmi sem vonhatja el. Ebben az esetben jelentőségét nem életrajzán keresztül, hanem egyedül művei elemzésének útján mutathatnánk be. Max Weber valóban figyelemreméltó életművet hagyott hátra. Főműve, a *Wirtschaft und Gesellschaft* [*Gazdaság és társadalom*] magában is elegendő lenne, hogy megőrizze nevét az utókor számára. Sőt azt mondhatnánk, hogy még ma is távol vagyunk ennek a műnek maradéktalan recepciójától. Ha azonban megnézzük írásai jegyzékét, azt tapasztaljuk, hogy befejezett munkáinak száma nem is olyan nagy, mint azt egy folyamatosan tevékeny tudós esetében várnánk, ráadásul számos műve csak halála után jelent meg. Ha emellett figyelembe vesszük azt a nyilvánvaló aránytalanságot, amely saját írásainak száma és a vele és munkáival foglalkozó irodalom nagysága között fennáll, akkor joggal tehetjük fel a kérdést, miből fakad rendkívüli hatása, mi indít ma is oly sokakat a vele való foglalkozásra, miért fordítják műveit folyamatosan a világ különböző nyelveire, elsősorban angolra? Megpróbálunk ezekre a kérdésekre e rövid pályakép keretében választ adni. Előre kell bocsátanunk, hogy ez – a szokásostól eltérően – semmi esetre sem merülhet ki Weber olyan „felfedezéseinek” és „eredményeinek” kiemelésében, amelyek a jelenkori tudományban is tovább élnek és továbbfejlesztőkre találnak, így biztosítva nevének fennmaradását. Nagyságának valódi alapját sokkal inkább abban a „démon”-ban kell látnunk, mely „élete fonálát tartja”. De itt már egy egészen más dimenzióban mozgunk, mint Weber szaktudósi teljesítményének méltatásakor. Ezért döntöttünk úgy, hogy írásunkat egy anekdotával vezetjük be, nem pedig hagyományos módon, Weber kiugró tudományos eredményeinek ismertetésével.

Persze ez utóbbi sem maradhat el, hiszen számos tanulmánya – legyen bár eredményei, legyen bár módszerei okán – még ma is elsőrangú jelentőséggel bír számunkra. Ezek közé tartoznak már legelső munkái is a kelet-élbai földművesek életkörülményeiről, tanulmányai a német mezőgazdasági munkások helyzetéről, a római agrártörténetről és agrárjogról, valamint saját korának agrárjogáról. De már ekkor megmutatkozott „démon”-a, mely őt – mint Jeremiást – a felismert igazságok kíméletlen kimondására készítette. Ez vezetett egyébként 1899 áprilisában az „Össznémet Szövetségből”⁸⁶ való kilépéséhez. „Ennek a népségnek a szörnyű nagy pofáját egyszerűen nem lehet mivel betömní” – jegyezte meg állítólag 1916-ban. Az első világháború alatt ezzel a csoporttal folytatott vitáiban újra és újra elutasított mindennemű, akár keletre, akár nyugatra irányuló annexiót, amivel persze igen népszerűtlenné vált. Korai írásaiban pedig erőteljesen támadta az „agrárkapitalizmus pénzérdekeit”. A nagybirtokosok ugyanis lengyelek letelepítését követelték az Elbától keletre fekvő területeken, hogy ezáltal olcsó munkaerőhöz jussanak, ami – hacsak el nem vándoroltak iparosodottabb területekre – a helyi német parasztok életszínvonalának rendkívüli csökkenését okozta. De Weber nemcsak a „junkerek ellensége” volt, ahogy saját magát nevezte egyszer, hanem a szülői házban uralkodó nemzeti-liberális elképzelésektől is korán

eltávolodott, mert a nemzeti liberalizmust egyre inkább kisajátította és érdekei szolgálatába állította az ipari vállalkozó réteg. A szociális kérdések már egyetemi tanulmányai vége felé kézzelfogható valóságot jelentettek Weber számára, így nem is csodálkozhatunk azon, hogy a 90-es évek elején kapcsolatba lépett Friedrich Naumann-nal⁹, akihez a későbbiekben is baráti viszony fűzte. A doktori vizsgáját követő időben már aktívan részt vett a Szociálpolitikai Egylet munkájában: a kelet-elbai földművesekről készült felméréseket értékelte ki az Egylet számára. Később, az 1904-es új sorozat első füzetétől kezdve a heidelbergi *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*-ot szerkesztette, Edgar Jafféval és Werner Sombarttal¹⁰ közösen. Kezük alatt a lap a legjelentősebb német társadalomtudományi folyóirattá vált. 1934-ben esett áldozatul a Weber által előre látott reakciónak.

A társadalmi mozgások, mindenekelőtt az ipari munkásság problémái iránti érdeklődése más munkáiban is megmutatkozik, mint például *Zur Psychophysik der industriellen Arbeit [Az ipari munka pszichofizikájához]* című, vagy a testvére, Alfred Weber¹¹ indítványára írt *Erhebungen über Anpassung und Auslese der Arbeiterschaft [Vizsgálatok a munkásság alkalmazkodásáról és kiválasztódásáról]* című tanulmányában. Ezen írások némelyike az utóbbi időben újra előtérbe került, mivel a kibontakozó üzem- és iparszociológia fontos előzményeit képezik. Ilyen jellegű vizsgálatokkal Max Weber szinte folyamatosan foglalkozott, a nemzetgazdasági tárgyú kutatásokkal párhuzamosan, utóbbihoz tartoznak pl. a tőzsdéről és a tőzsdetörvényről szóló írásai. Nagymértékben érdeklődött a gazdaságpolitika iránt is, miként azt a freiburgi egyetemen 1895-ben tartott bemutatkozó előadása is mutatja. Közvetlenül halála előtt pedig a *Grundriss der Sozialökonomie [A szociálökönómia alapjai]* c. munka kiadásán dolgozott.

Bár említett munkái egyenként és összességükben is igen jelentősek, mindez még nem magyarázza meg azt a hírnevet, amelynek Max Weber ma is örvend. Ez a hírnév három egyéb forrásból származik: először is különböző tudományelméleti írásaiból, ahol is a társadalomtudományok logikájának kérdése foglalkoztatta leginkább; azonkívül vallásszociológiai munkáiból, amelyek közül *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus [A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme]* igazi világsikerre vált; végezetül pedig főművéből, a *Gazdaság és társadalom*-ból, amely posztumusz jelent meg 1922-ben és amelyet mind a mai napig a német szociológia legnagyobb teljesítményeként tartunk számon. Mindezzel Max Weber messze túllép a hagyományos nemzetgazdaságtan keretein. Életműve végső soron a szociológia logikai-rendszertudományos megalapozásában teljesedik ki. Ugyanakkor utolsóként említett zseniális művében e tudomány általa lefektetett elveinek a maga nemében páratlan realizációját adta.

Ha munkássága értékelését vizsgáljuk, azt találjuk, hogy általában a társadalomtudományi megismerés „értékmentességének” kérdésével foglalkoznak, mintha Weber csupán logikus és metodológus lett volna. De amennyire hiányos lenne egy pusztán a szaktudományos teljesítmények alapján felvázolt Weber-kép, éppolyan kevésbé kielégítő önmagában ez a szempont egyéniségének lényeglátó jellemzéséhez. Inkább azt a motivációs hátteret kell felderítenünk, amely mind Weber világnézeti aszkézise, mind „a társadalomtudományi és szociálpolitikai szempontú megismerés objektivitására” irányuló törekvése mögött kirajzolódik, miként azt ő maga egy programadó

értekezése címeként megfogalmazta. Ez ma azért is könnyebb feladat, mert világosabban látjuk, milyen lehetetlen helyzetben volt Weber, amikor téziseit egy Heinrich Rickert¹² újkantiánus filozófiájának teljes mértékben elégtelen tudománylogikájával ütköztetve kellett kibontania, ami gyakorta kerülőutak megtételére kényszerítette őt, megnehezítve számára a probléma közvetlen megragadását. Ha ez nem így lett volna, talán már életében felismerték volna gondolkodása élő gyökereit, amelyekre tulajdonképpen csak Paul Honigsheim¹³, a Weber-ház gyakori vendége mutatott rá 1921-ben, értően és mélyrehatóan elemző nekrológiájában. E felismerés egyik kiindulópontja lehetett volna a fent említett értekezést záró idézet, amely egészen új és váratlan perspektívába helyezi az értekezés témáját, s ezzel együtt az általunk feltett kérdéseket is:

„...de támad már új szenvedély:
örök fényét habzsolni hogy rohannék,
előttem a Nap, mögöttem az éj,
felettem a menny, alattam a tenger...”¹⁴

Ezek a sorok egyértelművé teszik, hogy a tudomány sohasem juthat el a végső kiteljesedésig. Mindegy, hogy a szociológiát természet- vagy társadalomtudománynak tekintjük-e; hogy ok-okozati alapon magyaráz vagy a megértés és értelmezés hermeneutikai módszerével él, mindenképpen ki van téve a „folytonos változás sodrásának”. Mindig csupán egy-egy részletre nyerhetünk rálátást „az események roppant és kaotikus, továbbhőmpölygő áradatából”. Tény, hogy ebben az állásfoglalásban erőteljes rezignáció jut kifejezésre. Ez azonban egyáltalán nem alázatós meghajlást jelent a sors előtt. Éppen ellenkezőleg, olyan erőt, amely szakadatlan aktivitásra és hit nélkül is kitartásra ösztönöz, kitartásra annak a római centuriónak a szellemében, aki Pompejiben inkább hagyta, hogy az izzó láva betemesse, de nem távozott az órségből, ha már elmulasztották leváltani. Max Weber bizakodó pesszimizmusa és agnoszticizmusa rokonságot mutat azzal a kálvinista ethosszal, amelynek képviselőiben ő elsőként ismerte fel a kapitalista gazdasági szellem alapját képező gyakorlati-racionális életvitel valódi hordozóit. Szemben azzal a primitív felfogással, amely a kapitalizmus kialakulását a „gátlástalan szerzésvágyból” vezeti le, ő a kapitalista vállalkozót jellemző racionális-anyagias szellemiségben felismeri azt a fegyelmi összetevőt, amely a kálvinistákra is oly jellemző. Weber egyenesen az irracionális ösztönök „megfékezéséről” és „ésszerű szabályozásáról” beszél a kapitalizmus kapcsán. Ugyanebben az értelemben követel a racionális tudomány művelése mindenekelőtt fegyelmet, olyan fegyelmet, amely távoltartja a kutatót mind a „tétlen szemlélődéstől” mind a „prédikálástól”. Az eredmény egyfajta kényszerű távolságtartás a dolgokkal szemben: belső aszkézis, a szó tulajdonképpeni értelmében.¹⁵

De – hogy világos legyen –: ez az aszkézis teljességgel a szabad döntéséből fakad annak, aki az emberiség nagyszerű s egyben szörnyűséges sorsát szemléli, és egyáltalán nem jelenti az érzésvilág elszegényedését. Épp ellenkezőleg: Max Weber lelkeben elementáris szenvedély izzott, mely olykor tűzként tört a felszínre. Alapvetően politikus alkat volt, és mélyen szenvedett a tudománynak korunkban osztályrészül jutott sors miatt. Azonban újra és újra fegyelmezte magát, hiszen lehetetlen eldönteni,

hogy Isten közel van-e vagy távol. „Igaz, hogy ha valaki emberek tömegeinek sorsába akár csak egy villanásnyi időre bepillantást nyer, lelke mélyéig megrendül. De jól teszi, ha benyomásait magában tartja, mint ahogy a kék tenger és a magasbatörő csúcsok látványát is az tudja csak szavakba foglalni, akinek ehhez művészi tehetsége vagy prófétai elhivatottsága van. Minden más esetben az »intuício« emlegetése nem takar egyebet, mint a tárggyal szembeni távolságtartás hiányát, ami ugyanolyan megítélés alá esik, mint az emberekkel szembeni distanciátlan magatartás.” Más szavakkal: „A nagy élmények hatása alatt az ember csak némán áll.” Hogy mi rejtőzött valójában e mögött a hallgatás mögött, arról Weber felesége szól, amikor megpróbálja megjeleníteni, hogyan láthatta fia fejlődését az édesanya, Helene Weber: „Anyja látta, hogy Weber szellemének és akaratának minden erejével szenvedélymentességre törekszik, azonban a védőfalak mögött, amelyekkel körülveszi magát, démoni szenvedélyességet kell megfékeznie és ez időről időre megsemmisítő hévvel tör a felszínre.” Menyasszonyához írt egyik levele igazolja e szavakat, ahol így panaszkodik: „...Milyen fáradtságosan és változó sikerrel próbálom megfékezni azokat az elementáris szenvedélyeket, amelyekkel a természet megáldott...” Hívja menyasszonyát, kövesse őt ki a viharos tengerre, ahol a lelkek küzdelmében nemesebbé válik az ember és megszabadul a mulandó dolgoktól.” De: „...a tengerésznek szívében és értelmében tisztának és megvilágosultnak kell lennie, amikor körülötte tombol a tenger.” Max Weber egyedi módon volt megvilágosult ember. Az ő világossága nem az emberi dolgok fogyatékoságáról szóló kicsinyes közhelyek igazsága volt, hanem annak az embernek a szuverenitása, aki tudja, hogy mélységes magányra ítéltetett.

Különféleképpen lehet értelmezni ezt a hozzáállást. Először is természetesen pszichológiai szemszögből. Weber ifjúkori leveleiből számos olyan tény derül ki, amely alátámasztja egy ilyenfajta értelmezés jogosultságát, mint például általa is gyakran hangsúlyozott közlésbeli visszafogottsága, vallási ügyekben tanúsított diszkréciója, iszonyodása a fanatizmus megnyilvánulásaitól – mint például Adolf Stoecker¹⁶ és Heinrich von Treitschke¹⁷ esetében –, vagy akár az a képessége, hogy eltérő álláspontokat óvatosan mérlegeljen. Idetartozik, hogy felesége szerint „lelkét a bűntudat, az elfojtások és lemondások sora kérges burokkal vonta körbe”. De mindez még túl felszínesnek vagy legalábbis nem kielégítőnek tűnik számunkra. Ezért feleségének egy további észrevételét szeretnénk feleleveníteni, mely szerint Weber személyes érintettsége nemcsak Jeremiás-elemzésén, hanem kálvinizmus-ábrázolásán is érezhető. Úgy tűnik, ez az észrevétel döntő jelentőségű, és pedig nemcsak Weber világnézeti aszkézise szempontjából, hanem arra nézve is, hogy a társadalommal foglalkozó tudományt szociológiaként alapozta meg.

Míg dogmatikailag a lutheranizmus és a kálvinizmus viszonylag hasonlít egymásra, anélkül persze, hogy teljesen azonosak lennének (olyanok, mint egyazon fa két ága), viszonyulásuk a „világi közösséghez” – a társadalomhoz – messzemenően eltérő. Természetesen a lutheránus is a keresztény ember fontos kötelességének tekinti a munkát, a munkamegosztáson alapuló hivatásvégzést, a tétlenség elleni harcot, a tevékeny életet. De mindezt türelmes engedelmességgel vállalja, s ez a lelkiség teszi lehetővé számára, hogy a hivatásában való helytállás által igazolást leljen Isten előtt. Egészen mást mond erről a kálvini predesztinációban. Mivel előre eldöntött, hogy az egyén üdvözülni vagy elkárhozik, a kálvinista számára nem marad más hátra, mint hogy szün-

telen tevékenységével Isten dicsőségére alakítsa a világot, mégpedig az evilágot. Max Weber ezt „szociális életformának”, a „világi közösségben” való munkálkodásnak nevezi.¹⁸ Ez azután „a minket körülvevő társadalmi kozmosz racionális átalakítása” érdekében végzett szolgálattá nővi ki magát, s ezzel kiiktatódik mind a theodicea, mind az élet értelmének kérdése. Ha valamilyen vallási kétely merül fel, legjobb orvosság a „fáradhatatlan hivatásvégzés”, mert egyedül így szerezhető „bizonyosság a kegyelmi állapotról”. Míg a lutheránus jámborságban a hívő „Isten edénye”, addig Kálvinnál „az isteni hatalom eszköze”. Míg az előbbi vonal egy misztikus érzelmi kultúra kialakulásához és a szenvedés kvietista apoteózisához, addig az utóbbi aszketikus cselekvéshez vezet. A lutheránus ember alapérzése a félelem: félelem a bűntől, a világtól, a jövőtől, a jelentől. A kálvinista összehasonlíthatatlanul agresszívebb. Nem várja alázatosan az üdvösséget, hanem folyamatos és szisztematikus önkontrolljával „megteremti” azt magának, mert ez az egyetlen lehetősége, ha nem akar összeroppanni a „kiválasztottság vagy elvetettség?” állandóan ránehezedő kérdésének súlya alatt.

Mindez ahhoz vezetett, hogy a kálvinisták jelentős szerephez jutottak annak a gazdasági rendszernek a kialakításában, melyet „kapitalizmusnak” nevezünk. Fentebb már kitértünk a fegyelem momentumának helyére ebben a folyamatban. Ezen összefüggések szisztematikus kidolgozása Weber legnagyobb teljesítményei közé tartozik. Ha eredeti téziséit több ponton módosítania kellett is, az alapvető összefüggések az általa kifejtett formában ma is helytállónak tűnnek. Ezek lényege, hogy a kálvinizmus és a kapitalizmus „szelleme” közt szoros kapcsolat áll fenn, míg az ennek a „szellemnek” megfelelő „gazdasági magatartásformák” kialakulásában egy sor más tényező hatása is érvényesül, melyekre egyébként Weber szintén rámutatott. Ez azonban a probléma egyik oldala csupán, mondhatnánk, annak tudományos aspektusa. Ahogy már többször utaltunk rá, ez még nem elegendő Weber sajátos személyiségének megértéséhez.

A probléma másik aspektusa ott kerül előtérbe, ahol Weber a következő kérdést kezdi taglalni: „Hogyan tudták elviselni ezt a tanítást egy olyan korban, amikor a túlvilág nemcsak fontosabb, de sok tekintetben biztosabb is volt az evilági léthez fűződő valamennyi érdeknél?” A kérdés megválaszolása során Weber egyrészt a kálvinista hivatásethoszhoz és az evilági aszkézishez jut, melyekről már szoltunk. Másrészt itt is megjelenik a „világ varázstalanításának” momentuma, amellyel Weber a *Protestáns etika* „Előszavában”, de mindenekelőtt *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen* [A világvallások gazdasági etikájá]-ról szóló írásokban foglalkozik. E momentum révén kapcsolódik össze Webernél a puritanizmus és az antik zsidóság kérdésköre. Így zárul be a kör a próféták magányossága és az individuum újkori elmagányosodása között. Behatóan ábrázolja Weber ezt a situációt: „A reformáció-korabeli ember számára az élet legdöntőbb ügye az örök üdvösség kérdése lett, s e kérdésben arra volt utalva, hogy egy öröktől fogva eldöntött végzés szerint járja magányos útját. Senki sem tudott segíteni neki. Nem segíthetett a lelkipásztor, hiszen csak a kiválasztott értheti meg spirituálisan Isten szavát. A szentségek nem segíthettek, mert a szentségeket ugyan Isten saját dicsőségének gyarapítására és rendíthetetlen megtartására rendelte, de azért ezek mégsem az isteni kegyelem elnyerésére, hanem szubjektíven csupán a hit »externa subsidia«-járá¹⁹ szolgáló eszközök. Az egyház sem segíthetett. Az »extra ecclesiam nulla salus«²⁰ kifejezés abban az értelemben érvényes, hogy aki az igaz egyháztól távol tartja magát, sosem kerülhet Isten kiválasztottjai közé. De a (külső) egyházhoz tartoznak – s oda kell tartozniuk – alávetve magukat a fegyelmi eszközöknek – az elkárhozásra ítélték is. Nem azért, hogy üdvözüljenek, hiszen ez nem lehetséges, hanem azért, mert ők is kötelezve vannak az Isten dicsőségére, arra, hogy az Úr parancsait megtartsák. S végül: az Isten sem segíthet neki,

hiszen Krisztus is csak „ kiválasztottakért halt meg, akiknek a sorsáról Isten – egy-
szülött fiának vértanú halálával – öröktől fogva határozott. Ez a tanítás, az egyházi-
szakramentális üdvözülés teljes hiánya (amit a lutheránusok sokkal kevésbé követke-
zetesen hajtottak végre), ez volt az abszolút döntő elem a katolicizmussal szemben.
Itt ér véget a világ varázstól való feloldása, ez a nagy vallástörténeti folyamat, amelyet
az ókori zsidó próféciaik indítottak el a hellenisztikus tudományos gondolkodással
egyesülve, s amely az üdvkeresés összes mágikus eszközét mint babonát és vétet
támadta.”²¹ A kálvinista ember ennek megfelelően nem szabadulhatott meg bűnei
terhétől bűnbánattal, vezekléssel, a kegyelemben való bizakodás révén, mint ahogy
az a katolikus és lutheránus vallásban lehetséges volt. Ő kénytelen volt együttélni a
„bűn” és a „megbocsátás” közötti „mérhetetlen feszültséggel”, hiszen sorsa elől nem
menekülhetett és nem is enyhíthetett rajta.

A *tudomány mint hivatás* című előadásában (1919) Weber hangsúlyozta azt a belső
kapcsolatot, amely az „acélkemény” kálvinista ethosz és a tudós magatartása között
fennáll. Közös vonásuk a „teremtett lények istenítésének” radikális elutasítása. A tu-
domány eszközeivel nem állapítható meg, van-e értelme ennek a világnak, vagy van-e
értelme benne létezni. Ez részben a tudomány vonatkozásában is érvényes, hiszen
ennek igenlése ugyancsak személyes döntés kérdése. Weber – igen jellemzően – a
tudomány fegyelmező szerepét emeli ki mint egy ilyen, pozitív döntést morálisan
alátámasztó tényezőt. Azt, hogy a tudomány józanságra és világos gondolkodásra, a
célok és eszközök, az elsődleges és a mellékhatások mérlegelésére és általában a
következményekkel való számvetésre késztet. Az „intellektuális racionalizálás”, amit
a tudomány megkövetel, elősegít és maga után von, valamint a tudományos kutatás
eredményein alapuló technika jelenségei párhuzamba állíthatók a kálvinisták módszer-
es életvitelével és rendszeres lelkiismeretvizsgálatával. Hogy ez az ésszerűsítés
mennyire áthatja életünk valamennyi megnyilvánulását, az kitűnik Webernek *Die ra-
tionalen und soziologischen Grundlagen der Musik [A zene racionális és szociológiai
alapjai]* című, zseniális érvelésű írásából.

Ha meggondoljuk, hogy a kálvinisták szakadatlan munkálkodásának értelme az
„evilági közösségben” való helytállás – a „teremtett lények istenítése” nélkül –, be-
fogjuk látni, hogy az ebben a beállítottságban gyökerező tudományethosz szintén az
evilág valóságának megismerésére kell, hogy irányuljon. Ezzel világossá válik, hogy
egy ilyen hitvallás nem véletlenül vezet valakit épp a szociológia műveléséhez – mint
egy tetszőleges tudományhoz a többi között –, hanem szükségszerűen oda kell őt
vezetnie. Túl Max Weber minden tudományos teljesítményén, ez lehet érzésünk szer-
int a végső gyökere annak a különleges hatásnak, amely mindenekelőtt főművéből,
a *Gazdaság és társadalom*-ból sugárzik. Weber életművében teljesedett be, a német
történelem összefüggéseit tekintve, a reformáció végső értelme, amit Luther elvétett,
amikor a „világi közösség” sorsát átengedte a tartományi fejedelmeknek és csak arra
szorítkozott, hogy saját lelkiismeretével tisztába jöjjön. Ezzel a társadalmi és politikai
szférában teret engedett a teremtett lények bálványozásának, míg a kálvinizmus kö-
vetkezetesen szembehelyezkedett a társadalmi és állami metafizika minden formájával.
Weber soha nem jelenti ki egy korról, hogy az „közvetlenül Istené”²². Erről jószerivel
semmit nem mondhatunk. Ez azonban nem zárja ki az emberi hős létezését, aki a
boldogtalan önmegtágadás állapotában fáradhatatlan aktivitást bontakoztat ki, úton
egy elérhetetlen cél felé, s aki egyetlen bálványnak sem kötelezi el magát, még saját
sírásóinak sem.

Tágabb perspektívából nézve tehát Max Weber döntése politikai döntés volt. Ebből
a szemszögből tekintve szoros kapcsolatban láthatjuk a „felelősségetika” weberi fo-
galmát, amelyet *A politika mint hivatás* című előadásában (1919) az „érzületetikával”

állít szembe, a tudománnyal szemben támasztott „értékmentességi” követelményt, ami alatt elsősorban a cél–eszköz viszonyok figyelemmel követését kell értenünk, és a szociológiát, mint az evilági közösséggel foglalkozó tudományt. Hiszen a politikus is ezt a közösséget törekszik formálni. Max Weber aszkézisből lett politikussá, mint egyes „középkori eretnekek, táborita hősök és cromwelli szentek”, hogy Paul Honigsheimet idézzük. Csakhogy az ő aszkézise a szociológián keresztül talál utat a valósághoz. Így válik Max Weber a német kultúra egyedi alakjává: kálvinista, olyan politikusként és gondolkodóként, aki számára a társadalmi létezés nem csupán egy témát jelent a sok közül, hanem az emberi helytállás teoretikus–gyakorlati dimenzióját jelenti egy valódi felelősségetika értelmében. Egy ilyen etika tudja, hogy a tiszta érzésekből fakadó cselekedetek néha igen rosszak, de azt is, hogy ezért nem a világ, hanem a cselekvő felelős. A felelősségetika szellemében cselekvő ember számol más emberek „átlagos fogyatékoságaival” és „butaságaival”. Számol velük és ez azt jelenti: szenvedélyes, de tud mérlegelni, s „mégis”-t mond a világra, még akkor is, ha az „túl ostoba vagy túl közönséges ahhoz, hogy elfogadja, amit ő adni tud”.

Jegyzetek

1. Szociálpolitikai Egylet (Verein für Sozialpolitik): 1872–ben, Eisenachban alakult egyesület. Eleinte leginkább közgazdászokat és gazdasági vagy közigazgatási területen dolgozó gyakorlati szakembereket tömörített. Tevékenységét, állásfoglalásait a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának tanai határozták meg. Tagjai elleneztek a nemzetközi szabadkereskedelem érvényesülését, a nemzeti érdekeknek megfelelő gazdaságpolitikát kívántak. Szociálpolitikai reformokat sürgettek, különösképpen a munkásság életfeltételeinek javítását. A századfordulóig konferenciái révén jelentős hatást gyakorolt a szociálpolitika alakulására Németországban, befolyásolta a szociálpolitikai törvényhozást is. 1905–től kezdve a társaság egyre inkább tisztán tudományos, általános gazdaságelméleti és politikai kérdésekkel foglalkozó kutatótársasággá vált. 1936–ban feloszlott, 1948–ban alapították újra Marburgban.
2. Riezler, Kurt (1882–1955): német filozófus, politikus. Professzorként tevékenykedett Frankfurtban és New Yorkban.
3. Ebert, Friedrich (1871–1925): német szociáldemokrata politikus, 1913–tól a Német Szociáldemokrata Párt elnöke. 1912–től képviselő a Reichstagban. 1918. november 9–én Max von Baden herceg birodalmi kancellár átadta tisztségét Ebertnek. 1919. február 11–én a weimari nemzetgyűlés megválasztotta őt Németország ideiglenes köztársasági elnökévé, és a weimari alkotmány életbe lépése után is megtarthatta tisztségét.
4. 48. paragrafus (Artikel 48): A weimari alkotmány ezen paragrafusa széleskörű jogokat biztosított a birodalmi elnöknek. Lehetővé tette számára a parlament nélküli, rendeletek útján való kormányzást, és szintén a parlament jóváhagyása nélkül nevezhette ki a birodalmi kancellárt. A paragrafus eredetileg rendkívüli állapot esetére szolgált. 1920 és 1923 között Ebert ilyen értelemben alkalmazta az ország konszolidációja érdekében. 1930 és 1933 között azonban – minthogy a Reichstagban többnyire nem volt meg a kormányzáshoz szükséges többség – a kormányzás normális eszközévé vált. Hitler is e paragrafus révén került hata-

- lomra 1933. január 31-én; Hindenburg közvetlen kinevezése által lett birodalmi kancellár.
5. „Tördőfés”-legenda: Az első világháború után elterjedt tézis, miszerint Németországban a háború alatt az otthonmaradottak, különösen a baloldali pártok forradalmi tevékenységükkel mintegy „hátbadófték” a fronton harcoló német katonákat, s így ők váltak a katonai összeomlás okozóivá. Hitler eredményesen használta fel ezt a vélekedést tisztogató eljárásai során.
  6. Weber, Marianne (szül. Schnitger 1870–1954): német író, Max Weber felesége. 1898-tól a nőmozgalomban tevékenykedett, 1919–1923 között a Német Nőegyesületek Szövetségének első elnökhelyettese. – Itt említett műve : *Max Weber*. (1926.)
  7. George, Stefan (1868–1933): német költő, műfordító. Tanulmányai és hosszabb külföldi utak után Berlinben és Münchenben élt, ahol sajátos irodalmi, tudományos és kultúrpolitikai kört alakított ki maga körül. Ezt a nietzschei vonásokat viselő, a későbbiekben vallásos és nacionalista elemekkel átszőtt kultúrpolitikai programot a Hitler-rezsim ki akarta használni a maga számára. Ez elől George Svájcba emigrált, ahol még ugyanabban az évben meghalt. Köre isteni látnokként, „nagy váteszként” tisztelte. – Főbb kötetei: *Der Teppich des Lebens [Az élet szőnyege]*. (1899.); *Der siebente Ring [A hetedik gyűrű]*. (1907.)
  8. Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband): A jobboldali szervezet 1894-ben alakult. Célja a nemzeti öntudat erősítése és fejlesztése, a német népi-nemzeti érdekek védelme volt. Különösen az első világháború előtti időben a nagyhatalmi gyarmati- és flottapolitika szószólója volt. A Szövetség belpolitikai fellépését pedig a szociáldemokráciával és a nemzeti kisebbségekkel szembeni ellenségeség, valamint erős antiszemitizmus jellemezte. Pártok feletti mozgalomként értelmezte magát, tagjai a legkülönbözőbb pártok tagjai is lehettek, leginkább a nagy- és középpolgárságból kerültek ki. Nem tömörített nagy tömegeket (tagjainak száma 1872:2000, 1914:18000, 1922:40000, 1932:8000), de propagandája (legfontosabb sajtóorgánuma az *Alldeutsche Blätter*) erősen hatott a közvélemény alakulására, és gyakran befolyásos politikusok és gyárosok is támogatták. A Szövetség az első világháború idején extrém, annexiós programmal lépett fel. 1918 után a weimari demokrácia ellen foglalt állást, nemzeti diktatúrát követelt. Szélsőjobboldali puccstervekben is szerepe volt, együttműködött az NSDAP-vel. A nemzetiszocialisták, mint ideológiai elődjüket, 1939-ig túrték, majd feloszlatták a szervezetet.
  9. Naumann, Friedrich (1860–1919): német politikus, evangélikus teológus, lelkes. A szociális kérdés megoldását a gyakorlati kereszténység útján tartotta lehetségesnek. Kapcsolatba lépett Adolf Stöcker keresztényszociális mozgalmával (Keresztényszociális Munkáspárt [lásd még a 16. jegyzetet!]), de hamar eltávolodott annak konzervatív felfogásától és saját kezdeményezések útján (1895: a *Die Hilfe* című folyóirat alapítása; evangélikus munkásegyletek életre-hívása) próbálta a munkásságot a kereszténységnek megnyerni. Később a keresztényszociális elképzelésektől egyre inkább nemzeti-szociális elképzelések

felé fordult. Ez a német imperialista hatalmi politizálás igenlését is jelentette. 1896-ban megalapította a Nemzetiszociális Egyesület (Nationalsozialer Verein) nevű, pártszerű szervezetet, s ennek keretében együttműködést keresett a Szociáldemokrata Párttal. 1903-ban, a csoport feloszlásakor a Szabadelvű Egyesüléshez (Freisinnige Vereinigung) csatlakozott. 1907–12 és 1913–18 között képviselő a Reichstagban. Az első világháború idején a császárság parlamentarizálását szorgalmazta. 1915-ben egy német vezetésű közép-európai gazdasági unió tervével lépett fel *Mitteuropa [Középeurópa]* című könyvében. 1919-ben, közvetlenül halála előtt, a Német Demokratikus Párt elnökeként a weimari nemzetgyűlés tagja.

10. Sombart, Werner (1863–1941): német közgazdász és szociológus. A nyugati gazdaságtörténet és a kapitalizmusból a szocializmusba vezető folyamat okainak kutatója. A történelmi fejlődést kulturális periódusok szerint osztotta fel, amelyek mindegyike magában hordja az önmaga ellentétébe való átcsapás csf-ráját. Utolsó írásai kultúrfilozófiai jellegűek. – Fő művei : *Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert [Szocializmus és szociális mozgalom a XIX. században]*. (1896.); *Der moderne Kapitalismus. [A modern kapitalizmus]*. I–III.k. (1903–1928.)
11. Weber, Alfred (1868–1958): német közgazdász és szociológus, Max Weber öccse. Professzor a prágai, majd a heidelbergi egyetemen. 1933-ban visszavonult a magánéletbe, 1945-től tanított újra Heidelbergben. Gazdaságelméleti és szociálpolitikai kutatásokat folytatott, foglalkozott politika- és kultúrszociológiával. Egy multikauzális történeti–szociológiai kultúraelmélet kimunkálásán dolgozott. Fiatalabb korában megalapozta a vállalkozások földrajzi elhelyezkedésével foglalkozó ipari „Standortlehre”-t. (A vállalkozó helyválasztását meghatározó tényezők – Standortfaktoren – :nyersanyagok, piaci lehetőségek, munkaerőhelyzet stb.) Ezzel kapcsolatos műve: *Über den Standort der Industrie: Reine Theorie des Standorts. [Az ipar telephelyéről: Telephely-elmélet]*. (1909.)
12. Rickert, Heinrich (1863–1936): német filozófus, az újkantianizmus badeni (freiburgi) iskolájának egyik megalapítója. Strassburgban tanult, 1894-től professzor a freiburgi, 1916-tól a heidelbergi egyetemen. Wilhelm Windelband, a badeni iskola vezető egyénisége nyomán ő is foglalkozott a természettudományok és az általa „kultúrtudományoknak” nevezett társadalom- vagy szellemtudományok különbségével. A „kultúrtudományok” kifejezést az indokolja, hogy Rickert szerint a kulturális értékek (Kulturwerte) adott kultúrában általánosan elfogadott rendszere különíti el a „kultúrtudományok”, első helyen a történelem számára a lényeges tényeket a lényegtelenektől, szemben a természettudományokkal, amelyek az objektív természeti törvények megismerésére törekednek. Metodológiai vizsgálódásai jelentős hatást fejtettek ki, hatottak többek között Max Webernek a társadalomtudományok módszertanáról kialakított koncepciójára is. Rickert szerint a filozófia feladata – szemben a szaktudományokkal –, hogy a világot annak totalitásában bárki számára értelmezhető fogalmak segítségével ismerje meg. (*Allgemeine Grundlegung der Philosophie [A*

- filozófia általános alapvetése]. 1921.) Ezzel a gondolattal Rickert eltávolodott az újkantiánus alapoktól. A 20-as évektől gondolkodása több ponton az életfilozófia és a fenomenológia felé közeledett.
13. Honigsheim, Paul (1885–1967): német társadalomtudós. Bonnban, Berlinben és Heidelbergben tanult. Max Weber köréhez tartozott. 1919-től Kölnben élt, 1921-től 1933-ig a kölni népfőiskola igazgatója volt. 1927-től a szociológia és filozófia professzora a kölni egyetemen. 1933-ban Svájcba, majd Párizsba emigrált. 1936-tól az USA-ban élt, a panamai, majd michigani állami egyetemen szociológiát és etnológiát oktatott. Munkássága számos tudományterületre kiterjedt. Leginkább vallás- és művészetszociológiai, valamint antropológiai kutatásokkal foglalkozott.
  14. J. W. Goethe: *Faust*, I. rész. Jékely Zoltán fordítása.
  15. A német eredetiben: „innerweltliche Askese” – ami szójáték: a jelentés lebeg a weberi „innerweltlich” = „világon belüli”, általában „evilági” –nak fordított terminus (vö. M. Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp. 1982. 140–141.; 162–163.; 169–170. l.) és az „Innenwelt” = „belső világ – lelki-világ” főnévből képzett melléknév (=benső, lelki) jelentése között. Utóbbira utal: „a szó tulajdonképpeni értelmében”.
  16. Stoecker, Adolf (1835–1909): német szociálpolitikus, házitanító, 1863-tól evangélikus lelkész. Konzervatív és ortodox teológiai gondolkodás jellemzi. A Belső Misszió (Innere Mission) nevű evangélikus szervezet keretében tevékenykedett, célja a munkásság megnyerése az egyház számára. 1878-ban megalapította a Keresztényszociális Munkáspártot, amelyet keresztény-konzervatív, monarchikus-nacionalista irányultság jellemez. 1879–98-ig a porosz képviselőház tagja, 1881–93-ig és 1898–1908-ig képviselő a Reichstagban. A Német Konzervatív Párt (Deutschkonservative Partei) szélsőségesen jobboldali szárnyán foglalt helyet (Kreuzzugspartei), Bismarckot jobbról támadta. Berliini Mozgalma (Berliner Bewegung) szélsőséges antiszemita tömörülés. 1890-ben részt vett az Evangélikus-szociális Kongresszus megalapításában (Evangelisch-sozialer Kongress), ahonnan azonban 1896-ban kilépett, mert összeütközésbe került Friedrich Naumann-nal. A Német Konzervatív Pártból is kizárták. Politikai befolyását ezzel gyakorlatilag elvesztette.
  17. Treitschke, Heinrich von (1834–1896) német történész és publicista. Szász katonatiszt fia. 1863-tól az államtudományok professzora Kielben, majd Heidelbergben, 1874-től Berlinben. 1886-tól Ranke utódjaként a porosz állam hivatalos történetírója. 1895-től a Porosz Tudományos Akadémia tagja. Tudományos pályája mellett élénk politikai és közírói tevékenységet fejtett ki. 1866-tól 1899-ig a *Preussische Jahrbücher* szerkesztője, Bismarck munkatársa. 1871–88-ig előbb nemzeti liberális, majd független képviselő a Reichstagban. Ifjúkora mérsékelt liberalizmusa erőteljes konzervativizmusnak adott helyet; a 60-as évektől a porosz-német állam hatalmi politikájának lelkes híve. Az annexió mellett foglalt állást többek között Schleswig-Holstein kérdésében is. Az aktív gyarmati politika szorgalmazója. A parlamenttel szemben erős államhatalmi irá-

- nyitást kívánt. Történetírói munkásságát a porosz állam szempontjai határozták meg. Főműve: *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert* [Német történelem a tizenkilencedik században]. I–V. k. (1879–1894.) Nacionalista, antiszemitizmustól sem mentes pártosa erősen befolyásolta a német történelmi köztudatot, hatása érvényesült a nemzetiszocializmus ideológiájában is.
18. Ez alatt „hivatásos munka, mely az összesség *evilági* életének szolgálatában áll” éppúgy értendő, mint „a politikai, egyházi és más közösségi szervezetekben végzett tevékenység”. (M. Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp. 1982. 141. l.)
  19. *externa subsidia* (latin): külső támogatás.
  20. *extra ecclesiam nulla salus* (latin): az egyházon kívül nincs üdvözülés.
  21. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. In: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp. 1982. 132–133. l.
  22. Utalás Leopold Ranke (1. róla Marczali Henrik tanulmányát e kötetben) közismert mondására: „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott”, amit általában „Minden korszak közvetlenül Istené”-ként fordítanak.

A tanulmány szerzője

König, René (1906–): német szociológus. Keleti nyelvi, filozófiai, etnológiai és szociológiai tanulmányai után 1947-től Zürichben, 1949 óta Kölnben professzor. Az International Sociological Association társalapítója, 1962–1966 között elnöke. A durkheimi iskola hatására a funkcionális strukturalista irányzatot képviseli a szociológiában. – Fő művei: *Niccolo Machiavelli*. (1941.); *Sizilien [Szicília]*. (1943.); *Soziologie heute [A szociológia ma]*. (1949.); *Sociologie de la mode [A divat szociológiája]*. (1969.) – Itt közölt tanulmánya: *Max Weber 1864–1920*. In: *Die grossen Deutschen*. (Hgg. von Hermann Heimpel u.a.) IV. k. (West-)Berlin, 1958. 408–420. l.

Max Weber magyar fordításban megjelent művei

- Állam, politika, tudomány. Tanulmányok. (Összeáll.: Kemény István, Varga Iván. Ford.: Józsa Péter.) Bp. 1970. 461 l.
- Gazdaság és társadalom. Szemelvények. (Összeáll.: Varga Iván. Bev.: Kemény István. Ford.: Józsa Péter.) Bp. 1967. 334 l.
- Gazdaság és társadalom. I. Szociológiai kategóriatan. (Ford., jegyz.: Erdélyi Ágnes.) Bp. 1987. 329 l.
- Gazdaság és társadalom. 2/1. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Ford., jegyz.: Erdélyi Ágnes.) Bp. 1992. 373 l.
- Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. (Vál.: Bertalan László. Utószó: Hahn István. Ford., jegyz.: Erdélyi Ágnes.) Bp. 1979. 551 l.
- Hatalom és uralom. Átmeneti formák. (Részlet a Gazdaság és társadalom-ból.) In: *Szociológia*, 1980. 2. sz. 292–296. l.
- Jogszociológia. (Részletek. Ford.: Józsa Péter, Sajó András.) In: *Jog és filozófia*. (Szerk.: Varga Csaba.) Bp. 1981. 141–177. l.

- Levelei Lukács Györgyhez. (Ford.: Karádi Éva.) In: Lukács György levelezése (1902–1917). (Vál., szerk., bev., jegyz.: Fekete Éva, Karádi Éva.) Bp. 1981. 489–490., 520., 529–532., 612., 626–628., 633–634. l.
- A munkalassítás. (Részlet a Zur Psychophysik der industriellen Arbeit c. tanulmányból.) In: Szociológia, 1978. 4. sz. 563–571. l.
- Az okság kategóriájának kettős jellege. – Az irracionalitás és az indeterminizmus viszonya. (Részlet a Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie [Roscher és Knies és a történeti közgazdaságtan logikai problémái] c. tanulmányból.) In: Szociológia, 1981. 1. sz. 126–128. l.
- Összegyűjtött tanulmányok a tudománytanról. (Részletek.) In: Modern polgári szociológia. Szöveggyűjtemény. I. k. (Szerk.: Balogh József.) Bp. 1964. 85–132. l.
- Parlament és kormányzat az újjárendezett Németországban. (Részlet.) In: A szociológia története 1917–ig. Szöveggyűjtemény. IV. k. (Szerk.: Huszár Tibor, Somlai Péter.) Bp. 1972. 235–257. l.
- A politika mint hivatás. (Ford.: Lanner Judit, László Géza.) Bp. 1989. 91 l.
- A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. (Ford.: Vida Sándor.) Bp. 1924. 122 l.
- A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. (Utószó: Lukács József. Ford.: Gelléri András és mások. Jegyz.: Berényi Gábor.) Bp. 1982. 619 l.
- A szocializmusról. (Ford.: Tordai Zádor.) In: Medvetánc, 1982. 4. – 1983. 1. sz. 247–268. l.
- Uralom és közigazgatás. A demokratikus közigazgatás lényege és határai. In: Modern polgári szociológia. Szöveggyűjtemény. I. k. (Szerk.: Balogh József.) Bp. 1964. 132–136. l.
- Vallásszociológia. II. Hinduizmus és buddhizmus. (Részletek. Ford.: Endreffy Zoltán.) In: Falvak és kasztok a változó Indiában. (Szerk.: Béládi László.) Bp. 1985. 122–160. l.

Fordította: Takács Katalin, Varga Éva
A fordítást ellenőrizte: Horváth Anikó, Márkus Rozália
A jegyzeteket összeállította: Márkus Rozália
A bibliográfiát összeállította: Vörös Boldizsár

Johan Huizinga [1872–1945] történeti műve

Amikor 1945 tavaszán Johan Huizinga halálának híre Svájcba érkezett, és amikor a halál ténye már nem, csak körülményei voltak ismeretlenek, nekünk jutott az a feladat, hogy bázeli barátai előtt arról beszéljünk, mit jelentett számunkra Huizinga mint ember, mint holland, mint történétíró. Ma, amikor halála után eltelt egy év, talán szabad a múltkori gondolatokat felelevenítenünk, és svájci történészek körében választ keresnünk a kérdésre, hogy milyen helyet foglalt el Huizinga a történettudományban, mekkora volt a jelentősége történeti tudatunk formálásában. Gondolataink középpontjában tehát nem annyira a személyiség, mint inkább Huizinga történeti munkássága áll, kora és korunk általános történeti gondolkodásának háttere előtt.

Azt gondolom, hogy most is, amikor arról van szó, hogy egy életmű lényegét egy nagyobb, személytelen összefüggés keretén belül megértsük, a fonalat még egyszer ott kell felvennünk, ahol ez a lényeg először formálódott: a kutató személyiségében. Maga Huizinga mondta egyszer: „Az a történeti tudás, melynek alapja és mértéke nem a személyes szellemi és lelki életben van, halott és értéktelen.”¹ Első témánk tehát az lesz, amit életében utoljára tárgyalt Huizinga: útja a történelemhez.

I.

Néhány, témánk szempontjából fontos adalékot publikált írásaiiban is találhatunk. Leginkább azonban egy önéletrajzi feljegyzésből meríthetünk. Ez élete utolsó, magányos idejéből származik, és Arnhem közelében, a fogságból való elbocsátása után vetette papírra. A feljegyzés a következő dátumot viseli: „de Steeg, 1943. december 27.”² Mielőtt élete utolsó éve megkezdődött, és a vakság sötétsége szeméire ereszkedett volna, Huizingát csábította az a gondolat, hogy még egyszer visszapillantson szellemi tevékenységének kezdetére, és feltegye magának a kérdést: hogyan került sor tulajdonképpen arra, hogy erős és egészen más irányú hajlamok ellenére végül a történelmet tegye élete tartalmává.

Ezek a feljegyzések nem szólnak arról a témáról, amit nekünk egy pillanat erejéig elsőként érintenünk kell: elődeinek szellemi örökségéről. Huizinga családfáján a XVI. század óta csaknem megszakítatlan a baptista prédikátorok sora, és mivel ezen férfiak házasságkötései bizonyára a baptista közösségen belül történtek, a női ágról is, részben paraszti színezettel, baptista örökségnek kellett rászállnia. Ez egy történész–tehetség formálódásában talán nem volt közömbös. Itt nem éppen a baptista spiritualizmus tipikusan elvilágiasodó formáira, vagyis a belső isteni szónak a teremtésben, a természetben és a történelemben való keresésére kell gondolni, hanem arra, hogy a történeti érzék mint olyan, lassú kifejlődésében ilyen előzményekhez kötődik. Ez a másokban és a magunkban végbemenő folyamatokra való odafigyelés képességével kapcsolódik össze. Idegen, elmúlt lelki folyamatok megértése történész–tehetségeknél sok esetben a belső szóra való odafigyelés művészetéből táplálkozott, amelyet a vallási

szférában gyakoroltak. Huizinga apja a hagyományokhoz híven még belépett az amszterdami baptista szellemű teológiai szemináriumba, ebből a környezetből azonban lelkiismereti okokból kivált, s orvos és fiziológus lett. Már fiatal korában olyan nagy megbecsülésnek örvendhetett a groningeni diákok körében, hogy katedráját részben hallgatói spontán mozgalmának köszönhette.³

Történelem iránti fogékonyságának első, gyermekkori jelentkezésére Huizinga nagyon pontosan emlékezett. Ez 1879 késő nyarán volt. A groningeni diákok történelmi viseletben, a régi család ruháiból kölcsönzött XVI. századi ruhákba öltözve vonultak fel a lustrumünnepek^{3a} alkalmából. Egy kelet-frieslandi gróf Groningen városába való bevonulását játszották el. Huizinga akkor még hétéves sem volt, de annak a napnak a jelenetei felejthetetlenek maradtak számára: még öregkorában is maga előtt látta az utcasarkot, amelyen akkor állt, emlékezett még a szélre, amely akkor fújt, a meghajló zászlórúdra és egy lovasra, aki egy zászlóval volt betakarva. Huizinga egész életében meg volt győződve arról, hogy történelmi tudásának vázát egy fiatal tanár új élvezetes, hazafias szellemű történelemóráinak köszönhette, amelyeket gyermekként élvezhetett. Fantáziáját ebben a korai időszakban kezdték el érdekelni a múlt dolgai. Bátyjával együtt mélyültek el a heraldika büszke jelbeszédében, egy gyűjtemény értelmének mondanivalójában, amelyet a két testvér közösen gyűjtött, és amelynek díszdarabjai közé egy Geusenfillér^{3b} és Jámor Lajosnak^{3c} egy dénárja tartozott. Talán egy kis névvarázs is közrejátszott, amikor éppen Hunsinga nevű falu földjéből került az a dénár napvilágra? Mindenesetre az éremgyűjtemény tekintélyes lehetett, ha C. P. Hofstede de Groot professzor, a híres művészettörténész apja, érdemesnek találta, hogy kollégája két fiának egy szabályos kis érmeszekrényt szerezzen. Nem szabad megfeledkeznünk ezekről a gyermekkori kezdetekről, ha Huizinga szimbolikus formák és emblémák iránti későbbi érdeklődésére gondolunk. Még mielőtt latinul tudott volna, tanulmányozta egy XVI. vagy XVII. századi esküvői ezüstfillér „Charitas omnia suffert”^{3d} feliratát. „Suffert”, ez olyan igazán hollandosan és romantikusan csengett.

Azt gondolhatnánk, hogy ezektől a gyermekkori passzióktól egyenes út vezetett a történelmi tanulmányokhoz. Huizinga érdeklődése azonban már 12 és 18 éves kora között mélyebben szántott. Most a nyelvi formák maguk voltak azok, melyeknek alakjából és változásából a múlt titkai csalogatták. Felejthetetlen volt számára az az iskolai óra, amelyen először hallott a caput és hoveit-haupt vagy a pater és Vater^{3e} szavak közötti összefüggésekről. Különös módon sohasem gondolt arra, hogy klasszika-filológus legyen. Az összehasonlító nyelvtudomány kevésbé feltárt területe vonzotta. „Szívem és fantáziám a középkoré volt, amelyről egészen keveset tudtam, amelyről azonban virágzó és egyúttal meglehetősen homályos vízióim voltak.” A nyelvészeti tanulmányok mellett döntésében talán nem kis szerepet játszott egy bizonyos papnövendék, akinek történelmet kellett volna tanítania, ám ehelyett történeteket mesélt, s héber és arab töredékeket tanított diákjainak. Már a gimnáziumban sem csak a szokásos héberoktatásban részesült Huizinga, hanem arabot is tanult, és ekkor találkozott először a bázeli tudóssal: Albert Socinnal, az *Arabische Grammatik* [Arab nyelvtan] szerzőjével.^{3f} Az arab nyelvhez Huizinga egyetemi tanulmányai alatt is még sokáig hű maradt.⁴

Közben az Anderssen meséi iránti gyermekkori szerelem az összehasonlító mitológia és a primitív kultúrák iránti érdeklődéssé érett. Edward Burnett Tylor^{4a} angol antropológus könyve, amely akkoriban korszakot nyitott, szinte rabul ejtette⁵. Maga vallotta, hogy Tylor *Primitive Culture* [A primitív kultúra] c. műve, bármennyire is túlhaladottak ma már a mű fő tézisei, olyan távlatokat nyitott meg előtte, melynek

horizontjai mindig meghatározók maradtak tudományos gondolkodására. A 16 éves ifjú 1888–89-es téli olvasmányában nyilvánvalóan ott van a későbbi *Homo ludens* [A játsszó ember] csírája. Elhelyezkedési szempontokból kifolyólag azonban akkor nem az arabot és a többi sémi nyelvet választotta szakmájául, hanem a németalföldi Letteren-t, tehát Hollandia nyelvét, irodalmát és történelmét. Ez visszavezette a nyugati világba, a középkori vallásosságnak abba a misztikus szférájába, amelyből baptista elődei származtak. Rémy de Gourmont^{5a}-nak a misztikusok latinjáról írt műve mély benyomást tett rá. Ezzel már a középkor alkonyánál és Erasmus fiatalsága története küszöbénél vagyunk. De Németalföld ősi múltjában nem a történelem, hanem megint csak az összehasonlító nyelvtudomány, tanárai körében nem a történész Blok^{5b}, hanem a filológusok: Sijmons és van Helten voltak azok, akik a leginkább lebilincseltek. Azonban ekkor már hatalmába kerítette az az érzés is, amely elkezdte kiszorítani a tudományos megismerést mint olyat az első helyről, amit eddig az a műveltségről alkotott tudatban elfoglalt, és az esztétikai impulzusokat és élményeket az értelmiek elé helyezte⁶. Itt nemcsak az „esztétikainak” az „értelmi” előtti, hanem a léleknek az értelem előtti, a belső életnek a külső élet előtti primátusáról is szó volt. Huizinga megvallotta, hogy ezeknek az eszméknek a hatása alatt egész egyetemi tanulmányai alatt nem olvasott újságot – ezt később megbánta –, de az igazi életet is korán a lélek mélyén kereste, amit később áldásnak talált. A kor holland szellemi életére jellemző, hogy ezeket az impulzusokat Franciaországból, Angliából, sőt Amerikából vette át. Rémy de Gourmont, Edgar Allan Poe,^{6a} R. L. Stevenson,^{6b} D. G. Rossetti^{6c} tartoztak azok közé a személyek közé, akikre az ifjú Huizinga baráti körében felnéztek. „Egészen a húszas éveim végéig javíthatatlan fantaszta és ábrándozó maradtam”, vallja erről az időről. „Amikor a délutáni órákban orvostanhallgató barátaimnak gyakorlatuk volt, többnyire egyedül vándoroltam a városon kívül, amíg estefelé újra találkoztunk. E kirándulások során rendszeresen könnyed transz-állapotba kerültem, amelynek nem tudok könnyen nevet adni... Gondolkodásnak nem nevezhetjük tulajdonképpen, mindenesetre nem meghatározott dolgokra gondoltam; szellemem a mindennapi lét határain túlra csapongott, egyfajta esztétikai élvezetbe, amely még leginkább a természet iránti lelkesedéssel volt rokon, de gyorsan ismét elillant a hétköznapi egyhangúsága elől. Ez az állapot a zenében találta meg természetes kifejeződését.” Huizinga alig játszott hangszereken, de egész életén át sokat hallgatott zenét. Később szívesen képzelte el a festő vagy szobrász alkotó folyamatát úgy, mint amit zenei hangulat kísér, és amikor ő maga még öregkorában is a városon kívül fekvő házacskájában reggel munkához látott, egy kicsit halkán dúdolgatott vagy füttyörészett maga elé.

Amikor Huizinga 1893 őszén az egyetemi záróvizsgát letette, és doktori vizsgára gondolt, akkor vetette magát csak igazán a nyelvészetre, és pedig a szanszkritra. Az akkori groningeri szanszkritológus, J. S. Speyer lett a tanára, akinél jobbat el sem tudott képzelni. Az upanisadok^{6d} és buddhista szövegek lettek a napi kenyere. A nyelvészeti érdeklődés volt az, ami Huizingát Németországba vonzotta, az úgynevezett újgrammatikusokhoz Lipcsébe, amely iskolába éppen akkor lépett be, amikor az ifjú II. Vilmos a Birodalmi Törvénytörvény^{6e} új épületét felavatta. Lipcsében Huizingát megérintette a Kelet levegője. A szláv nyelvek és a litván, sőt a kelta, illetve a Gewandhaus koncertjei és a Tamás-templom kantátái küzdöttek alkalomadtán szívében az elsőbbségért. Doktori disszertációjának témája, amelyet Lipcsében választott, a következő volt: A látás és hallás észlelésének kifejezése az indogermán nyelvekben. Korábbi nyelvtudása ekkor az oroszal gyarapodott.

Közben azonban esztétikai érdeklődése az akkori modern művészetben új táplálékot talált. Már németországi tanulmányai előtt, majd hazatérte után ismét, néhány hasonló korú barátjával olyan csoportot alakított, amely modern művészek alkotásaiból kiállításokat rendezett. Th. H. van Hoytemas grafikai munkásságát és Vincent van Gogh képeit, amelyek még katalogizálatlanul álltak Bussumban egy padláson, ezek a fiatal művészetbarátok mutatták be polgártársaiknak egy kezdetleges kiállítási teremben, amelynek zöld faliszőnyegét maguk vásárolták. Ez a szőnyeg később Huizinga haarlemi dolgozószozáját díszítette. Néha egy vasárnap délután derűjében barátaival ő maga is csáköval a fején a történelmi múzeum kiállítótermének lépcsőjén állt, hogy tűzjelző kürttel hívja a művészet élvezetére a groningenieket; nyilvánvalóan nem nagy sikerrel.

A disszertáció, amivel Huizinga tanulmányait végül lezárta, nem azt a sokrétű témát tárgyalta, amit Lipcsében választott, hanem az indiai irodalomtörténet egy speciális kérdését: a komikum fogalmát, ami az indiai színpadon egészen mást jelentett, mint a miénken; tehát egy fogalmi összehasonlítást széles időkeretben.⁷

A „tulajdonképpen történelmi” Huizinga egyetemi tanulmányai során egyre inkább háttérbe szorult. Akkor került hirtelen újra előtérbe, amikor arra kényszerült, hogy a haarlemi felső polgári iskola diákjai számára a hazai történelmet érthetővé tegye. Ezt a változást egyrészt az az elhatározás idézte elő, hogy anyagilag függetlenné váljék, másrészt pedig a történész Blok belátása, aki megértette, hogy tanítványa, Huizinga, aki az ő széleskörű világnézeti előadásai iránt sohasem mutatott nagy érdeklődést, összehasonlító nyelvészeti passziói ellenére, amelyek egyetemi tanulmányait meghatározták, alapjaiban mégis a történettudományhoz tartozik. Huizinga különösebb pedagógiai képzettség nélkül került az indiai színpad világából a haarlemi iskola katedrájára, s ott gyorsan magára talált. Az oktatás olyan segédeszközeihez nyúlt, amelyek megfeleltek adottságainak, és nem riadt vissza attól, hogy a jobb megértetés kedvéért 12 éves diákjai számára a történelem fő jeleneit a táblára rajzolja vagy kartonpapíron ábrázolja, amelyeket szokatlan könnyedséggel rajzoló kézzel készített el.⁸ Hamarosan megértette, hogy a tanításban a szemléletes előadáson és nem a kritikus tudományosságon van a hangsúly. Ezen oktató képek közül néhány ma is megvan. Csak a tanítás folyamán szélesítette és rendszerezte tudását, és csak ekkor alakult ki benne a nyugati világ történetének összefüggő képe. Szíve azonban még mindig a keleti dolgokon csüngött. Haarlemi tanítói éveiben, 1903-ban Amszterdamban habilitált előindiai régiségtanból és irodalomból. Első előadásait a védikus–brahmanikus^{8a} és a buddhista kultuszformákról tartotta. Hogy mennyire bizonytalan maradt szellemi lehetőségeinek köre még harmincadik életéve táján is, jól mutatja az, hogy alkalmilag szerkesztői állást ajánlottak neki a *Nieuwe Rotterdamsche Courant*-nál, amit elutasított, másrészt az, hogy levéltáraknál és múzeumoknál pályázott meg állásokat, és az is megtörtént, hogy jelentkezését abban a pillanatban vonta vissza, amikor biztosnak látszott, hogy az állást megkapja. Végül is Haarlem város és múltja volt az, ami egészen hatalmába kerítette. Blokkal való beszélgetései hatására fordult a város korai történetéhez és jogtörténetéhez. E munka során történt meg a végleges fordulat a nyelvészettől és az orientalisztikától a történettudományhoz, méghozzá a nyugati világ középkori történetéhez. Ez a fordulat, amely Huizingában is csak később tudatosodott, már régen érelődött. A külső ösztönző erők egyike, melyek hatására a történészi elhivatottság tudata győzedelmeskedett, az 1902 nyarán Brüggeben rendezett ónémetalföldi műv-

szeti kiállítás volt. De csak amikor 1905-ben tanulmánya *De Opkomst van Haarlem [Haarlem keletkezése]* címmel a *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*-ban megjelent, történt meg a fordulat csakugyan.⁹ Még be sem fejezte a munkát, amikor Blok, aki felismerte hajdani tanítványa nagy tehetségét, már kiharcolta, hogy a fakultás és a kunitórium többségének véleménye ellenére kinevezzék a groningeni egyetem történettudományi tanszékére. Később maga is úgy találta, hogy ismét egy igazi salto mortale volt az, ahogyan első történeti katedrijára került.

II.

Azért tárgyaltuk először ezt a sajátosságosan mozgalmas felkészülési időszakot, hogy érthető legyen: Huizinga történeti munkássága nem hozható összefüggésbe a historiográfia egyetlen ismert iskolájával sem. Bár Petrus Johannes Blok, a holland állam történetírója fontos szerepet játszott Huizinga életútjában, az a különleges történeti látásmód, ami Huizingát később jellemezte, nem az ő iskolájában alakult ki.¹⁰ Ez a látásmód egy individuális tehetség és a korszak kölcsönhatásának terméke.

Ha Burckhardt^{10a} nézete, mely szerint a reneszánsz-kori Itáliában a vallás „lényegében már csak művészetként élt tovább”, mint a XV. és XVI. századdal kapcsolatos történeti kijelentés erősen kötséges is, annál találékban jellemzi azt a korszakot, amelyben a *Weltgeschichtliche Betrachtungen [Világtörténelmi elmékedések]* megjelent¹¹: az 1900 körüli időszakot, Huizinga ifjúságának korát. Akkoriban húnyt el az a holland festő, akinek lelki fejlődését éppen a vallásos kezdetektől a tisztán művészi kifejező szándékhoz való fordulás jellemzi: Vincent van Gogh-ról van szó. Ugyanez a mottó némi egyszerűsítéssel Burckhardt saját életére is ráillik. A XIX. század végének erősen hangsúlyozott művészetkultuszából nőttek ki Huizinga történeti látásmódjának kezdetei. Ahol Burckhardt abbahagyta, ott kezdte Huizinga. Groningeni székfoglaló előadása a következő témát tárgyalta: *Het aesthetische Bestanddeel van Geschiedkundige Voorstellingen [Történeti képzetek esztétikai alkotórészeiről]*¹². Történeti tudatát egy ónémetalföldi kiállítás ébresztette fel újra. Fiatalkori barátainak egyike tanúsítja, hogy Huizinga már nyelvszabó tanulmányainak éveiben, tehát a 90-es években, rendkívül tisztelte Jacob Burckhardtot.¹³ Utolsó kollégáinak egyike pedig a Holland Akadémián tartott emlékbeszédében Huizinga tanáraival való viszonyát a következőképpen jellemezte: „A tudományos történeti kutatást Huizinga Blok iránymutatása mellett kezdte el. Róla és még inkább Fruinról^{13a} később nagy megbecsüléssel nyilatkozott. Lelkes csodálattal azonban egyedül az egykori svájci egyetemi tanár, Jacob Burckhardt életművéről beszélt.”¹⁴

Huizingának ezt a viszonyát Burckhardthoz sem túlértékelni, sem alábecsülni nem szabad. A németalföldi városi joggal kapcsolatos korai kutatásai nem hozhatók összefüggésbe burckhardti gondolatokkal. Azokat Blok és mélyebb értelemben Fruin¹⁵ rendkívül kifinomult alkotmánytörténeti érzéke ösztönözte. Burckhardti előzmények azonban nem vonatkozathatók el Huizinga fő műve, a *Herfsttij der middeleeuwen [A középkor alkonya]* előtörténetétől.

Kíséreljük meg egy pillanat erejéig ennek a Huizinga hírnevét megalapozó műnek és Burckhardt *Die Kultur der Renaissance in Italien [A reneszánsz Itáliában]* c. munkájának a viszonyát közelebbről meghatározni.¹⁶ Összehasonlíthatóságuk az ábrázolt korszakok és kultúrák párhuzamosságából adódik. A két téma egyike sem tárgyalható a másik figyelmen kívül hagyásával. A két szemléletmód lényegét akkor látjuk a legjobban, ha megvizsgáljuk: hogyan értelmezi Burckhardt az ő reneszánsz-eszmé-

nyén belül a burgund-francia kultúrát, és, hogyan Huizinga a reneszánszt az ő középkori alkonyában. Az első kérdés könnyebben megválaszolható, mint a második. Amikor Burckhardt Franciaországra és Burgundiára tekint – amit szívesen és gyakran tesz –, akkor úgy véli, hogy bizonyos vonások, amelyek Itáliában teljesen kialakultak, északon éppen csak nyomokban vannak jelen. Így megjegyzi például, hogy Itáliában a politikai jogbitorlással szemben edzettebbek és a fejedelmek törvénytelen származásával szemben teljesen közömbösek voltak. Burgundiában a fattyaknak csak „pontosan megállapított évi járadékot, püspökségeket és egyebeket” utaltak ki, többet nem.¹⁷ Vagy „hogyan lehetséges legyen egy hatalmas fejedelmet elfogni, és miután több iratot aláíratnak vele, és egyébként is mélyen megalázták, elevenen újra elbocsássák, mint ahogy azt Merész Károly tette XI. Lajossal Péronne-ban (1468.): az olaszok szemében ez esztelenség volt”.¹⁸ Itáliában az államraison maximájából a kegyetlenségnek és tekintet-nélküliségnek már szélsőségesebb konzekvenciáit vonták le, mint Burgundiában. De ugyanakkor Burckhardt éppen Commynes-nál^{18a} talál olyan objektív megfigyelést és ábrázolást, ami az olaszokra jellemző.¹⁹ Csak Burckhardt jellemző módon éppen ezt a vonást vezeti vissza egy olasz barát, Angelo Calto befolyására.

Burckhardt reneszánszképével szemben Huizingának mint fiatalabbnak, kritikusai felelőssége tudatában kellett állást foglalnia. Nagyon távol állt tőle, hogy a burckhardti kategóriákat alkalmazza az Észak vizsgálatánál; új, saját szempontok szerint alkotta meg képét a burgundi kultúráról. Einnél azonban sokkal többet tett: a főbb burckhardti gondolatokkal olyan módon került összeütközésbe, hogy az magára az itáliai reneszánszra is új fényt vetett. Az egyik, Huizinga számára is döntő szempontban a nézeteltérés elkerülhetetlen volt. Kutatók egy generációja, az, amely korban Burckhardt és Huizinga között helyezkedik el, művészet- és kultúrtörténészek egyaránt, a Van Eyck fivérek^{19b} és rokonaik festését északi reneszánsznak, „renaissance septentrionale”-nek értelmezte, és ezt a megjelölést a realizmus jelszavából indokolta. Bár gondolatait a reneszánszról és a realizmusról Huizinga csak 1926-ban fogalmazta meg, – jellemző módon egy előadásban, a bázeli aula burckhardti katedróján, – azok már *A középkor alkonya*²⁶ alapjaihoz tartoznak. Az úgynevezett realizmusnak a reneszánsz lényeges jellemzőjeként való felfogását határozottan elutasította, és ebben egyetértett Wölflinnek^{20a} a klasszikus művészetéről alkotott nézeteivel. De a „realizmus” szerinte a Van Eyck fivérek művészetére sem volt találó fogalom. A „realizmus” itt is, ott is kétségtelenül megtalálható, de a lényeg tulajdonképpen meghatározásához ez az elem nem tartozik hozzá, mindenestre nem a modernitás felé törekvő naturalizmus régi értelmezésében. *A középkor alkonya*-ban a mű vége felé Huizinga arra megállapításra jut, hogy ebben a „realizmusban” sokkal inkább egy, a gondolati fogalmak anyagivá változtatására irányuló, specifikusan későközépkori törekvés működik. „Ez a naturalizmus (a Van Eyck fivéreké) nem a reneszánsz előfutára, mint általában gondolják, hanem inkább a középkori mentalitás fejlődésének utolsó lépcsőfoka. Az a vágy, hogy minden megszentelt eseményt határozott képpé változtassanak, hogy az ideálnak tiszta és világos körvonalazott formát adjanak – amelyet Gersonnál^{20b}, a Róza-regényben és Karthausi Dénesnél^{20c} figyeltünk meg –, a művészetnek is irányt szabott...”²¹ Ezzel azonban az a szoros összefüggés, amit még Burckhardt a burgundiai és itáliai kultúra között feltételezett és ami aztán a „renaissance septentrionale” fogalmában erőteljes kifejezést nyert, alapvetően új értelmezést kapott, és a reneszánsz lényegének meghatározása szempontjából elvesztette jelentőségét. Huizingának egészen új fogalmi feltételekből kellett építkeznie. Mindemellett számára

Burckhardt maradt a legnagyobb mester. Nem a burckhardti reneszánsz-értelmezés materiális fogalmi tartalma volt számára útmutató – azt több tekintetben el is utasította –, hanem a burckhardti fogalomalkotás és ábrázolás mint olyan volt az, amit egész életében nagyra értékelt, és amit maga is ismételtlen megvalósított.²²

Amíg Burckhardt fogalomvilágában a reneszánszot az jelentette, hogy „az emberek tárgyilagosan kezdik megfigyelni az államot és e világ minden dolgát, és úgy is bánnak velük”²³, és Burgundia esetében is erre helyezte a hangsúlyt – gondoljunk csak Commines jellemzésére –, addig Huizinga figyelme egészen más dolgokra irányult. Nem a tudat objektivitása és világossága jelentették számára a mértéket, amellyel a burgundi kultúrát megérteni igyekezett, hanem éppen ezek ellenkezője: álomszerű elemek és játékos illúziók kötötték le figyelmét. Ezek alakulása alapján kísérelt meg megsejteni valamit a burgundi kultúra lényegéből. Ezek változásában vélte felismerni a későközépkorból a reneszánszba való átmenetet. Ebben az átmenetben tehát nem egy „a levegő által félrelebbentett fátyolról” van szó, mint Burckhardt-nál, hanem csupán a színek játékanak megváltozásáról egy fátylon, amely fátyol a történelem folyamán feltehetően sohasem szállt el teljesen.²⁴ Álom és játék mint pozitív kultúraformáló faktor felfedezése minden bizonnyal Huizinga történetírásának egyik előfeltétele. Ezen felfedezések körében találta meg a fogalmakat ábrázolásához. Itt már a *Homo ludens* csíráit vehetjük észre. Nem véletlen, hogy az ifjú Huizinga kedvenc olvasmányai közé tartoztak a háborzongató víziók amerikai költőjének, Edgar Allan Poe-nak, és az angol elbeszélőnek, Robert Louis Stevensonnak hőstettekről és csendes-óceáni kalandokról szóló művei. És az is éppoly kevéssé véletlen, hogy – ne ijedjünk meg – Sigmund Freud is Huizinga kortársa volt, bár éppen a pszichoanalitikus álomfejtéssel szemben Huizinga kezdettől fogva – korábbi saját álláspontján nyugvó – nagyon kritikus magatartást tanúsított. Huizinga az irracionális korában lett naggyá. Számos lényeges felismerést köszönhet ennek a kornak, amellyel harcolva ezeket a felismeréseket élete későbbi periódusában igyekezett tisztán tartani és használhatóvá tenni.

A *Középkor alkonyá*-ban van egy részlet, amely szerintem a mű eszmei magja, és amelyben Huizinga megismerési módszere különösen jól megfigyelhető. „Minden korban úgy látszott, hogy az ideális élethez három út vezet. Az első a lemondás a világról. E felfogás szerint tökéletes élet csak a földi munkálkodás és élvezetek köréből kitörve, minden kapcsolat megszakításával érhető el; minden evilági dologra pazarolt tevékenység eltávolítja az embert a megígért üdvösségtől. Minden magasabb kultúrában sokan jártak ezen az úton...A második út a világ megjavításának és tökéletesebbé tételének az útja. A középkor szinte egyáltalán nem ismerte az ilyenfajta törekvéseket...A reneszánsz egészen más erőknél köszönheti erélyes életigenlését. Csak a XVI-II. századnak lesz legfőbb dogmája, hogy az ember és a társadalom tökéletesebbé tétele igenis lehetséges...A szebb világba van egy harmadik út is – az álmok országán keresztül. Ez a legkényelmesebb út, bár mindig egyformán távol marad a céltől...merrőljön el a lélek a csillogó képek álomországában, amely az eszmény felé vágyódás elragadtatásában élet veszi a gyötrő valóságnak. Egyetlen zenei téma, egyetlen akkord kell csak ahhoz, hogy felcsendüljön a szívet-lelket felemelő fúga...”²⁵

Jellemző Huizingára, hogy már sikerült elkerülnie azt, hogy a három ösvényt egy feszes vonatkozási rendszer szerint az egyes történeti korszakok sorába beszorítsa. Hiszen a művészetet már Bruckhardt is minden korszakban élethelehetőségként, tehát a harmadik út egy formájaként fogta fel. Huizinga a harmadik ösvény pontosabb

megismerésére törekszik, annak kultúrtörténeti jelentőségében. Messze távol áll tőle, hogy azt csupán a művészet vagy az irodalmi illúzió ügyének tekintse. „Bizonyos, hogy jóval több. Éppúgy alakító erővel nyúl hozzá a közösség életének formájához és tartalmához, mint a két másik irány, s befolyása annál erősebb, minél primitívebb maga a kultúra.”²⁶

Ezzel felvetődik egy feladat, amelyet Burckhardt, noha látott, ténylegesen nem oldott meg: a művészet- és kultúrtörténet összeolvasztásának feladata. Épp ez lebegett Burckhardt szeme előtt, amikor *A reneszánsz Itáliában*-hoz az anyagot gyűjtötte.²⁷ De éppen erről mondott le a szerkesztés előtti utolsó pillanatban, látszólag külső okokból. Kihagyta azokat a részeket, amelyek a tulajdonképpeni művészettörténethez tartoznak, és egy olyan munkát publikált, amely „tisztán” a kulturális szférára vonatkozik. Burckhardt fogalmi alapsémája *A reneszánsz Itáliában* c. műben nagyon heterogén. Számos elem származik Michelet^{27a}-tól, régi egyháztörténeti frazeológiából, egy és más Wackernagel^{27b} poétikájából, de sok mindent vett át és mélyített el a régebbi reneszánsz történetírásból is. A gondolati séma úgy jött össze, „ahogy azt a pásztor a kapun beterelte”.

Huizinga kisebb területet vizsgál és kérdésfeltevése is behatároltabb, de ugyanakkor zártabb és egységesebb. Által, hogy az „élet feszültségéből” és a „magasztos élet utáni vágyból” indul ki, a „magasztos élet utáni vágnak” a társadalom és a lét különböző szféráiban (lovagság, háború, udvari élet, szerzetesrendek, fogadalmak, a magasztos, átszellemített érzéki és idilli szerelem szférái) való alakulásáról szóló fejezetek logikus sorrendjéhez jut. Csak a kilencedik fejezetben érint aztán egy újabb szférát: a halálét és a vallásos életét. De ha az esztétikai megformálás itt, a vallás és a vallásosság típusainak terén már nem hat is annyira primer módon, mint az előbb tárgyalt szférákban, mégis félreismerhetetlen ennek a motívumnak a rejtett kisugárzása. A későközépkornak az az alapvető hajlama, hogy a gondolatot képben, világos képletben, rítusban szilárdítsa meg, itt is mindenütt felismerhető. Ez határozza meg végül is ezen hajlam nagy tagadását: a misztikát. A mű utolsó fejezeteiben aztán Huizinga visszatér a kiinduló kérdéshez. A középpontba azonban itt már nem a lét művészetén kívüli szféráinak esztétikailag megformálandó mozzanata lép, hanem maga a művészet. Ez azonban most a mindennapi élet gondolkodási formáiból származó gazdag kultúrtörténeti háttér előtt jelenik meg, és éppúgy, mint egy polimorf növény virága, az élet egészének kulturális organizmusából nő ki.

Amit Huizinga itt – eltekintve attól, hogy egy mérhetetlen nagy, pompás történeti anyagot szellemesen feldolgozott –, korszakalkotó módon a kutatásnak adott: az a kulturális kifejezőkészség mintapéldája. Minden egyes fejezet bizonyította, hogy Huizinga az éppen ábrázolt gondolkodási formát, legyen az az idilli életképe vagy a lovagi fogadalomé, a burgundi kultúrán jóval túlmenően átgondolta, és a más korszakokban és kultúrterületeken jelentkező párhuzamosságokkal együtt vizsgálta. Szeretágazó kiteríti az összehasonlító nyelvészet, az etnológia és az indiai irodalom területére itt gyümölcsözőnek bizonyultak: az egészen más viszonyokba tett utalásszerű bepillantásai bizonyítják az éppen tárgyalt kulturális kifejezésforma belső szilárdságát. Meglepő módon arra a meggyőződésre jut eközben, hogy ezen kifejezésformák száma nem végtelen, hanem az élet fő kérdéseiben „mindenkor csak néhány”²⁸ áll rendelkezésre.

Ennek a gazdag műnek az egyik fő erénye szerintem abban rejlik, hogy erőteljesen átgondolt, és hogy egy rendkívüli történeti érzék alkotása. Annyira hozzászoktunk ahhoz, hogy a későközépkort egyrészt a reformáció és a reneszánsz előhírnökeként

értelmezzük, másrészt, hogy a gazdaságtörténet és a nemzetközi politikatörténet modern kategóriáit alkalmazzuk rá, és a jelenkor olvasójának gondolkodásához idomítva modernizáljuk, hogy egészen a meglepetés erejével hatott ez a munka, amelyben a kor sajtóságaos élete eredeti szellemi megnyilatkozási szándékában jut érvényre, amelyben a krónikások színes, terjengős elbeszéléseit nem üzték a történelem lomtarába, hanem meghallgatták, és történelmi értelemmel világították át.

Már a tartalomjegyzékből szembetűnik, hogy *A középkor alkonya* át meg át van szöve esztétikai elemekkel: „Stilizált szerelem... Az idilli életszemlélet... A halál víziója... A képekben kikristályosodó vallásos gondolat... A szimbolikus gondolkodásmód hanyatlása... A gondolkodás formái és a mindennapi élet”, és ezzel még nem soroltuk fel az összes fejezetcímet, amely ebbe az összefüggésbe tartozik. Mindez nem véletlen, hanem szükséges válasz a feltett kérdésre. „Hogyan hat a valóságra a szebb élet felé vezető harmadik út, a zord valóság előli illúziókba való menekülés? Az élet formáit a művészet formáivá változtatja... Olyan ponthoz érkeztünk, ahonnan szemügyre vehetjük a hanyatló középkor kultúráját.”²⁹ Ezzel a kérdésfeltevéssel olyan álláspontot nyert, amelyből kiindulva a „művészet- és kultúrtörténet összeolvasztása”, amelyről egykor Burckhardt csak álmódott, logikusan és praktikusán lehetővé vált. Természetesen Huizinga sohasem gondolt arra, hogy ezt az összeolvasztást odáig vigye, hogy a két tudományág egymásban feloldódjék. A művészettörténet feladatának érintetlenül kellett maradnia. De ha az ember tudományosan akart foglalkozni a kultúrtörténettel, akkor világos kérdésfeltevésekkel kellett operálnia. Elsőként Huizinga értelmezte azt az élet és a szellem formáinak történeteként.

Térjünk vissza az előláróban felvetett második kérdésre: annak alapján, ahogy a reneszánsz burckhardti problémája Huizinga művében értelmezést nyer, a válaszhoz talán a következő címszavak adódnak: életkedv és a létezés öröme. Ezek már régóta a reneszánsz jellemzőinek számítottak. *A középkor alkonya*-ban sem kevésbé hangsúlyosak, de egy régi formanyelven jelennek meg. A *formák* váltása, az egyszerű, antik kifejezés megtalálása jelenti itt a változást, és nem az életöröm mint olyan. Másrészt Itáliában ezek között az új kifejezésformák között néhány régi újra megtalálható. Firenzében is még ugyanazokat az álmokat ismerik a hősiességről és az öregek bölcsességéről, lovagokról és hajadonokról, vidám pásztorokról. De ezeket aztán részben már más motívumokkal álmódják tovább. Harmadrészt az a személyiség, aki különleges tettekkel akar kitűnni és a világ csodálatát elnyerni, nem különösebben reneszánsz-szerű, se nem humanista. Chastellain^{29a} jól ismeri ezt az alakot. A reneszánsz kortól azonban a régi kívánság itt is új antik kosztümöt kap.³⁰ Ilyen és hasonló megfigyelésekből jutott Huizinga arra a nézetre, hogy Burckhardt a későközépkor és a reneszánsz közötti távolságot túl nagyra látta. Huizinga számára nagyon fontos volt, hogy a kulturális élet egyes szféráiban az elemek egymásba folyását kimutassa. A leghatározottabban képviselte azt a tézist, hogy a vallásosság típusainak, a vallásos életnek és egyáltalán a vallásosságnak a területén csaknem töretlen a kontinuitás. Itt Max Weber^{30a} és Troeltsch^{30b} egyes párhuzamos megállapításaira kell utalnunk. Huizinga művében megerősítést nyernek Ernst Walser^{30c} tézisei is, amelyeket Lucien Febvre^{30d} gazdag anyaggal támasztott alá.³¹ De nem a kontinuitás tézise az, ami Huizinga művét kiemeli, hanem a kifejezés változásának differenciált folyamataira való felfigyelés: ezzel a kérdéssel kapcsolatos eredményeit művének utolsó fejezetében foglalja össze: „Az új forma eljövetele”.

Huizinga történelmi tevékenységéről szóló rövid áttekintésünkben nem azért foglalkoztunk ilyen részletesen *A középkor alkonya*-val, hogy szerzőjét homo unius lib-

ri^{31a} –vé degradáljuk – ez senkinek sem jutna eszébe –, hanem mert életműve utolsó szakasza mellett ma egy kicsit megfélemedezünk munkássága középső szakaszának fő teljesítményéről. Pedig éppen e műve alapján határozható meg leginkább Huizingának az európai történetírásban elfoglalt helye. Többi munkája között csak egy van, amely *A középkor* mellé állítható: a *Homo ludens*. Ezen második főműve olyan, mint általános tézis egy kidolgozott példához, még ha a példának sokkal gazdagabb tartalma van is, mint amit a tézis meg tud ragadni. A *Homo ludens*³² *A középkor alkonya* csaknem minden fejezetében már jelen van. Mindazonáltal inkább tartozik a történetelmélethez, mint a történetíráshoz. A könyv érdemeinek méltatása a játékról szóló tanítás történetének és egyúttal a kultúraelmélet történetének kifejtését kívánná. A művet éppúgy be lehetne sorolni a kultúrfilozófiához, mint az etnológiához. Ezenfelül ahhoz, hogy igazságos kritikai méltatást készíthessünk, szükséges lenne, hogy kellően kiemeljük azt az igen korlátozott érvényességet, amit Huizinga adott tézisének. Mert hogy ő nem arra gondolt, hogy az emberi kultúrát mint olyat a játékból vezesse le, hanem hogy a *játékelemet*, ami a kultúra sajátja, az emberi történelem korszakaiban és szféráiban meghatározza, ezt tulajdonképpen mindenki tudja, aki a könyvet valóban elolvasta.

III.

Ezen a ponton felmerül a kérdés, mi legyen a huizingai történeti életmű harmadik, utolsó megközelítésének tárgya. Beszéltünk már arról, hogyan jutott el a történelemhez, kísérletet tettünk két főműve közül az egyik tartalmának, helyének meghatározására; válasszuk ki végezetül a rendkívül gazdag életműből a kevésbé fontos, inkább szaktörténeti jellegű műveket, s próbáljuk meg ezeket egyenként beilleszteni az elemzések menetébe, a nem igazán történeti jellegű maradék írásokat pedig tegyük félre? Azt hisszük, hogy a választott témához való effajta hűség helytelen lenne. Mert bármennyire is csábító dolog Huizinga *Erasmus*–áról, a *Wege der Kulturgeschichte [A kultúrtörténet útjai]*–ról, az amerikai problémákhoz kapcsolódó vizsgálódásáról, a holland kultúrtörténethez írt vázlatokról, valamint egy sor, a kései és érett középkor burgundiai és francia eseményeit tárgyaló tanulmányáról beszélni – ha az ember e számos munkáról átpillant azon művek kisebb csoportjára, amelyek nem kimondottan tudományos, hanem aktuális, publicisztikai jellegűek: *In de schaduwen van morgen [A holnap árnyékában]*, *Der Mensch und die Kultur [Az ember és a kultúra]*, *Geschonden Wereld [Meggyalázott világ]*, akkor nem lehet kérdéses, hogy ezen utóbbi művek sokkal hangsúlyosabban élnek annak a tömegnek a tudatában, amely számára Huizinga nem annyira történetíró, hanem sokkal inkább olyanvalaki, aki eligazít a jelen és a jövő kérdéseiben. Számukra ő maga is történeti figurává – korunk lelkiismeretévé vált.³³ Bár munkáinak ezen csoportja is a „történeti” írásokhoz tartozik, de a szónak egy másik, mélyebb értelmében. Így nem habozunk, hogy e műveket válasszuk elemzésünk harmadik s egyben utolsó témájának.

Ezzel olyan jelenséget érintünk, amely már újdonságánál fogva is lebilincselő: egy kultúrtörténésznek a jelenre gyakorolt hatásáról van szó. „A történész és kora” témájának számos változata létezik: ám ezek szinte kivétel nélkül a politika szférájában játszódnak le. Az, hogy a történész nem a múlt, hanem a jelen és a jövő kedvéért fordul kortársaihoz, a XIX. század óta minden európai országban a szellemi élet megszokott jelenségei közé tartozik. A történész politikához fordulását az jellemezte, hogy hatása a történész hazájára, számos esetben pedig egy bizonyos pártra korlátozódott. *A holnap árnyékában* a megjelenés napjától kezdve európai könyvnek számított.³⁴

Persze ebben jelentős szerepet játszott egy negatív irányú politikai momentum: a könyv diktatúrákat elutasító álláspontja. Am a meglepő ebben az írásban, az ami kiváltképp felkeltette az olvasó érdeklődését, az a tény volt, hogy a nap mint nap jelenlévő válság félelmet keltő jelenségeit olyan összefüggésben szemlélte, melynek tulajdonképpen súlypontja kívül esett a politikai és gazdasági szférán. Igaz, ezekre a nagyobb összefüggésekre sokan mások is utaltak már; de Huizinga írásaiban nyilvánvalóan egy olyan szellem szólalt meg, aki tudott valamit a válságjelenség valódi eredetéről, aki ezt nem egy szimplifikáló eljárással kívánta gyógykezeltetni, és akinek, amikor a vita elhagyta a gazdaság és a politika ríktó rivaldafényét, nem volt szüksége arra, hogy mindenütt kínálózó, elkoptatott sémákkal segítsen magán, akinek történeti tudása valamivel mélyebben nyúlt vissza a múltba, mint a mindennapok azon filozófusáé, akinek a világ a francia forradalommal kezdődött.

Huizinga birtokában volt a kora válságának elemzéséhez szükséges gondolati és nyelvi eszközöknek, mert megfigyelőképeségét egy életen keresztül edzette és erősítette kultúránk nagyon különböző területein; szellemtörténetünk igencsak eltérő korszakaiban. Könnyű lenne bemutatni, hogyan nőttek ki *A holnap árnyékában* c. műben meglévő bizonyos alapfogalmak abból a gondolkodásmódból, amely *A középkor alkonyá-*nak alapját alkotja, vagy hogy miként erednek más alapfogalmak a történettudomány módszerével és kritikájával kapcsolatos megfontolásaiából. A történeti módszertanhoz kapcsolódó *Culturhistorische verkenningen* [*A kultúrtörténet feladatai*], valamint *Vier voordrachten over den huidige stand der geschiedeniswetenschap* [*Tanulmányok a történelem elméletéhez és módszeréhez*] című írásokban lefektetett vizsgálódások tartalmazzák a legfőbb előzményt azokhoz a gondolatmenetekhez, amelyek azután 1935 körül *A holnap árnyékában* nyelvének tökéletes kiforrottságán és egyszerűségén keresztül ismét felmerülnek és a nagyközönség látószögébe kerülnek.

Ha az utolsó írásokat összehasonlítjuk *A középkor alkonyá-*-val, feltűnik, hogy ezek, számos azonos gondolati elem mellett, egészen másképp épülnek fel. *A középkor alkonya* egy esztétikai kérdésfelvetésből indult ki és a burgundiai– francia kultúra elemeit egy formai elgondolás alapján vizsgálta. Végül a könyv visszatért a kép és szó – szó és kép kérdéspárjához. Alcímének szó szerinti értelmében az élet és a gondolkodás formáit kívánta vizsgálni. A kulturális formaelemzés Huizinga utolsó könyveiben is értékes módszertani segédeszköz marad. De a kultúra egésze most teljesen más oldalról világíttatik meg. A hangsúlyok most, amikor nem történelmi témáról, hanem a jelenről, a szellemi élet állapotáról és jövőjéről van szó, sokkal egyszerűbb dolgokra esnek. Huizinga alapjában véve talán mindig hasonlóképpen gondolkodott, de csak most, élete vége felé nyilatkozott olyan egyértelműen a kultúrának nevezett szellemi építmény alapvető viszonyairól, hogy azt mindenkinek értenie kellett. Most az volt a célja, hogy felsorolja azokat az „alapfeltételeket és alapértékeket”, melyek szükségesek ahhoz, hogy a kultúra jelenségéről beszélhessünk.³⁵ „Itt azonban megemlítendő, hogy a magas vagy alacsony kultúra általános minősítését végeredményben és végsőképpen nem az intellektuális vagy esztétikus, hanem az etikus és spirituális fokmérő látszik meghatározni. Magasnak nevezhetünk egy kultúrát még akkor is, ha sem technikát, sem egyetlen szoborművet nem tud megteremteni, de akkor nem, ha az irgalmasság hiányzik belőle.”³⁶

Bármennyire a vallási és etikai szférára esnek is ilyen módon a fő hangsúlyok, az elemzés kiindulópontja mégis intellektuális. A jelen válságának az európai történelem korábbi korszakaival való összehasonlítása, illetve a kultúra alapvető feltételeinek meghatározása után a szerző az intellektuális élet területein kutatja fel a válság tulaj-

donképpen szimptomáit. Az, hogy a természettudományok és a matematika már eljutottak az emberi gondolkodás határához: ez elsődleges, de éppenséggel természetes, egészséges, végeredményben pozitívnak nevezendő jelenség a szellemi élet különböző válságjelekkel terhelt területén, mégpedig valódisága és tisztasága révén. A másik jelenség, az ítélőképesség általános gyengülése már sokkal súlyosabb, mégpedig azért, mert ez nem a tudomány válságának valódi következménye, sokkal inkább a széleskörű gondolati restség, a közoktatás és a modern publicitás következményeként értelmezendő. Ezért aztán a politikai szféra haszonélvezőinek mindezt már nem kell provokálniuk, csupán csak kihasználniuk. Először azonban nem a politikai szféra spekulánsait vette célba Huizinga, hanem az úgynevezett tudomány azon termelőit, akik a tudás tényleges válsága és a széleskörű gondolati restség közt mozogva pszichológusokként, népi csodadoktorként, és – különösen végzetes elfajulásként – fajelméletek gyártóiként a képzett embereket, meggyengült ítélőképességüket kihasználva, végzetes döntésre bírják. Az intellektus válságának ugyanezen körében írja le aztán a tudománnyal való visszaélés jelenségét, amely a technika elefantiázisától a modern pusztító eszközök előállításán át egészen a születések számának korlátozásáig, s így az élet mesterséges megsemmisítéséig terjedhet.

Az intellektus válsága erkölcsi válsággá lesz, de nem csupán a tudománnyal való visszaélés miatt; sokkal inkább az értelmiségi szerep tisztaságáról való lemondás által: az intellektusnak alapvetően az életet kell szolgálnia és nem mást. Huizinga végigköveti az utat, amely az úgynevezett életfilozófiától az erőszakról szóló tan eredetéhez vezet, ahogyan az a bolsevizmus és a fasizmus közös anyjaként már korán előfordul Georges Sorelnél.^{36a} Bemutatja, hogyan diadalmaskodott ez a tan az ösztön és a hajlam trónra emelésével pszichológusainknál, valamint a „vér misztikusainál” szomszédunkban, s hogyan ásta alá végül teljesen a valóság fogalmát. Ilyen körülmények között az a régi, tiszteletreméltó tanítás, hogy az élet küzdelem, mégpedig erkölcsi küzdelem, melyet minden embernek a lelke mélyén kell megvívnia, a létért vívott harc vulgáris tanává alakult, melyet mindenütt hirdetni kezdenek a fiataloknak, s amely átvive a politikai individuumokra, a háborúról mint normális állapotról és a hódításról mint az állam létfeltételéről szóló tanná válik. A fejtegetés ezen részében Huizinga szembefordulása a nemzetiszocializmus eszméivel különösen intenzívvé válik. A szerző az államjogász Carl Schmitt-tel polemizál, s valószínűleg e részek miatt tiltották meg végül a könyv nyilvános árusítását Németországban. Az idő azóta ítéletet mondott, s mégis, ha ma olvassuk a művet, észre vesszük, hogy alig veszített valamit aktualitásából: Huizinga olyan jelenséget tárgyalt, mely ugyan a nemzetiszocializmusban és a vele rokon irányzatokban különösen nyersen és különösen veszélyesen jutott kifejezésre, ám gyökere sokkal mélyebbre nyúlik. A szerző az erkölcsi kérdésekkel összefüggésben tárgyalja a politikai kérdéseket. Így aztán természetes, hogy a politikai részek közé beékelődik egy, az erkölcsi normák hanyatlásáról szóló fejezet. Az erkölcsi normáknak ez a hanyatlása itt a szellemi szféra szétrombolásának nagy összefüggésében jelenik meg: olyan folyamat ez, melynek gyökerei a filozófiai immoralizmustól a freudisták pszichológiai rendszereiig s természetesen a marxista szocialisták történelmi materializmusáig nyúlnak. Az erény fokozódó megvetésének a XVIII. század közepe óta tartó rövid története, melyet a szerző két oldalba sűrített, egyike azoknak a kultúrtörténeti gyöngyszemeknek melyekkel Huizinga műveiben lépten-nyomon találkozhatunk.³⁷

Az egyik legfontosabb fejezet számomra ebben az összefüggésben „Az állam az állam farkasa?” című.³⁸ A cím nem véletlenül követi az állami abszolutizmusok ter-

mészterjogi érvelését („homo homini lupus”)^{38a}. Németországban ugyanis már több mint egy évszázada elismerést nyert – a történészek között még inkább, mint az államjogászok között – a külpolitika primátusát hirdető tan. Ez a tan magában foglalta, hogy a polgár politikai sorsának a külpolitika szükségleteihez és – mivel a fontos külpolitikai döntéseket a háborúkban hozzák – a hadügyminisztérium szükségleteihez kell igazodnia. A tétel magában foglalta a politikai élet militarizálódását. Németországban nemzedékek óta olyan férfiak támasztják alá ezt a tételt a legkifinomultabb, akadémikus módon, akik a nemzetiszocializmussal semmi közösséget nem vállaltak, a legszellemesebben talán – és a tragikus összefüggések valódi felismerésével – Friedrich Meinecke^{38b} az államaisónról szóló tannal. Gerhard Ritter^{38c} vaskosabb módon járt el, felhasználta a lutheri teológiát, ellenfelét reálpolitikai hátsó gondolatokat ápoló utópistaként diszkvalifikálta.³⁹ Mindkét férfi, kik csak egy sokkal nagyobb és időnként nyersebb csoport legelőkelőbb képviselői voltak, joggal hivatkozhatott a rankei^{39a} iskolára. Emellett mindketten Machiavelli egy bizonyos értelmezését képviselték. Azért említjük ezeket a dolgokat, mert csak e háttér előtt ismerhető meg Huizinga tulajdonképpeni álláspontja. Azok között a történészek és államjogászok között, akik kortársai voltak, csak egyet ismerek, akiről éppolyan melegséggel és mély tisztelettel beszélt, mint Jacob Burckhardtról: van Vollenhovent, a holland nemzetközi jogászt és Grotius-kutatót.⁴⁰ Nem véletlen, hogy Erasmus mellett Grotius az egyetlen holland, akinek Huizinga külön tanulmányt szentelt.⁴¹ „Grotius adta meg ennek a rendszernek a klasszikus formáját. S ez, mint az egészséges államrendnek alapja, ihlette napjainkban van Vollenhovent, túl korán félbeszakadt életművének megírására” – írja *A holnap árnyékában*⁴², s itt valóban Huizinga alapvető meggyőződéséről van szó. A pusztulás láttán a *Geschonden Wereld* utolsó lapjain még egyszer megerősíti: „Legbensőbb meggyőződésem, hogy az amorális államnak ebből a tanából mint egy gennyes sebből kultúránk testén, romlás árad az együttlélés minden izébe.”⁴³ 1945 október 8-án, amikor Vollgraff professzor a holland tudományos akadémia előtt Huizingára emlékezett, helyénvalónak tartotta, hogy felelevenítse ezt a kijelentést és Huizinga hivatkozását Vollenhovenre és Grotiusra.⁴⁴

Az amorális állam modern tanával szemben Huizingában olyan meggyőzések érlelődtek meg, amelyek az erkölcsös élet ősrégi normáiban gyökereznek. Maga a πολιτης szó is egykor a város belső rendjéből, s nem a háborús–külpolitikai gondolkodásból nőtt ki. Polgárokat jelentett és nem harcosokat. Tartalmát a polgártársak viszonya, s nem a barát-ellenség viszony határozta meg. A természetjog tana mindig megőrizte az antik erényfogalom örökségét; ám a német történeti gondolkodás a francia forradalmi eszmék fürdővizével együtt rendszerint a gyereket – ezt a tant – is kiöntötte. Épp ezért volt a történész Huizinga oly feltűnő, oly idegen és mégis oly vonzó Németországban. Gondolkodásában egy már csaknem elfelejtett képet fedeztek fel az ember őseredetű természetéről. És ezt a képet most plasztikus formájának teljességében jelenítette meg *A holnap árnyékában*, veleszületett adottságainak gazdagságában – és a halálos veszélyeztetettség tudatában, a fenyegető hanyatlás megpillantásakor. E kép láttán a humanitás egyfajta reintegrációja ment végbe az olvasók gondolataiban. Hogy alapjában véve magától értetődő ősrégi dolgokról beszél, „melyeket mindenki tud vagy mindenkinek tudnia kellene”, Huizinga maga is kimondta a *Geschonden Wereld*-hez 1943 szeptember 26-án írott előszavában.

Ez az 1935-ből származó kultúrpatológiai diagnózis különösen szemléletessé vált a heroizmus és a puerilizmus képeiben, két olyan fejezetben, melyeknek belső rokonsága *A középkor alkonyá*-val és a *Homo ludens*-szel félreismerhetetlen. Huizinga

végül az esztétika területén – a költészetben az értelemről való lemondásban és a képzőművészetekben a látható valóság formáinak feladásában – találta meg nem csupán a párhuzamokat, hanem éppenséggel a kritikus összkép legkézzelfoghatóbb kifejeződését: a stílus és a színvonal elvesztését. Mindezek ellenére a könyv meglehetősen reményteljes fordulattal ért véget, amely még mindent nyitva hagyott.

Amikor nyolc évvel később Huizinga újból tollat ragadott, hogy *A holnap árnyékában* utolsó fejezetét újra írja – addigra a katasztrófa megtörtént és országa megszállás alá került.⁴⁵ Ő maga országa polgáraként és a leideni egyetem tanáraként tette, amit kötelességének érzett.⁴⁶ Az a nyugalom, amellyel Sint Michielsgestel-i túszként 1942. október 3-án fogolytársai elé tárta a spanyol ostrom elleni leideni ellenállás képeit, melynek évfordulója épp aznap volt, a magabiztos, kritikus elbeszélés a történeti tudat rendíthetetleniségének pompás tanúsága marad. *A Geschonden Wereld* nagyrészt a fogságból való szabadulás után, az 1943-as év folyamán de Steegben, egy Arnhem közelében fekvő helységben keletkezett, melyet Huizinga kényszertartózkodási helyeül jelöltek ki. A szerző nem használhatta könyvtárát, s egyre erősödő testi panaszok terhe alatt dolgozott.⁴⁷ A könyv *A holnap árnyékában* közvetlen kiegészítése éppúgy, ahogyan a diagnózis felállítását a terápiás kezelés követi. Kultúránk helyreállításának esélyei: így hangzik a felvetett téma.

Huizinga még egyszer visszatekint. Történeuszként, ami hivatalból volt, és összehasonlító nyelvészként, ami fiatalkorában szeretett volna lenni, gondolkodik el arról, mit is jelentenek a következő szavak: kultúra, civilizáció, civiltà, civilitas, s mit rokonai – nem feledkezve meg a holland beschavingról sem^{47a} –, s milyen értelemben használták őket a legnagyobbak Ciceró és Dante óta. Csak azután teszi fel magának a kérdést a nyugati kultúra lényegéről, a felemelkedés és hanyatlás okairól, s végül a legutóbbi évtizedek kulturális veszteségeiről. Egyértelműbben annál, mint ahogyan *A holnap árnyékában* tette, rámutat arra, hogyan fajulhat a politikai élet, melynek lényegénél fogva erkölcsi életnek kell lennie, militarizmussá, nacionalizmussá, sőt hipernacionalizmussá. Az egészséges demokratikus formák hanyatlását nem 1933-tól datálja; előtörténetét már 1870-től kimutatja a különböző nyugat-európai országokban, s eközben sem a Dreyfus-per Franciaországát, sem a búr háború Angliáját nem kíméli. Ebben az összefüggésben talán a legmeggrázóbban a táj pusztulását panaszolja: a száműzetésben lévő hetvenéves férfi tekintete még egyszer megnyugszik a szeplőtlen természet szépségén, azon sétákon, melyek egykor, gyermekkorában Groningen kapui elé, az érintetlen ezeréves rónákra vezették: ez az a táj, melyen egykor megtalálta önmagát, s melyen most bunkerépitők turkálnak, és traktorok zakatolnak.

Ezután azonban a jövő és a gyógyulás lehetőségei kötik le gondolatait. Az általa felállított prognózis rendkívül differenciált. A kulturális alkotófolyamat legfontosabb kütfőjére mutat rá, ha lehet, még nyomatékosabban, mint *A holnap árnyékában*, egy metafizikus és erkölcsi meggyőződésre. Különös módon azonban Huizinga most nem az esztétikai, sem pedig a szellemi élet területéről, hanem a nemzetközi jogrendből kiindulva jut el eddig a pontig. Ilyen jogrend szerinte csak ott képzelhető el, ahol az államok egymás közti bizalmának legalább a minimuma megvan: az a minimum, mely nélkül a gazdasági élet mindennapos üzleti forgalma sem bonyolódhatik le. Ezután még egyszer a vallás kérdéseinek komoly szféráiba emelkedik. Ifjúságának mélyebb aggályaiból tárul fel itt valami, világosabban, mint bármelyik másik általam ismert művében. A túlvilágról alkotott elképzelések és megváltáseszmeék indiai és keresztény változatai állnak itt egymással szemben. És a mérleg nyelve, egyértelműbben kimondva most, mint korábban valaha is, a kereszténység javára billen:

„A kereszténység mindenkor széles teret engedett a kisszerű szellemek legkorlátoltabb, csak saját lelkük megmentésére, saját boldogulásukra gondoló egoizmusának, de a megváltás keresztény rendszere kétségkívül tágasabb egy dimenzióval, mint a keleti vallásoké.”⁴⁸

Huizinga, éppen azért, mert komolyan vette a vallás kérdéseit, nem tudta magát megnyugtanni mindazok olcsó optimizmusával, akik azt hitték, hogy a háborúban megnyomorított lakosság és néhány ellenálló csoport keresztény buzgalmából a Nyugat vallási megújulására következtethetnek. Tudta, ha megint bőség lesz, és az üzletek megint csábítóak lesznek, gyorsan elröppennek majd ezek a hangulatok. „Nekem úgy tűnik, hogy elbizakodottak azok, akik azt állítják, hogy effajta fordulat áll előttünk. A modern emberiség Európában és Amerikában az üzletnek és az élvezetnek hódol. Az emberek egyre növekvő hányada a gondolkodásnak arra a szintjére süllyedt, melynek közönségessége és hétköznapiassága nem oldható már fel valamely hitvalláshoz való tartozással. A kapzsiságot, az uralkodni vágyást és az erőszakot sehol sem átkozták el; a világ a szerzés társadalmaként, az élvezetnek és a nyereségnek hódoló közönségként néz szembe az eljövendő korszakkal. A kilátások változatlanul sötétek.”⁴⁹

A következő fejezet címe szó szerinti fordításban a következőképp hangzik: „Tűnhetik-e úgy, hogy az esztétikai szférában egy új fénykor előtt állunk, ha a legfőbb jó elérhetetlen marad?” Az összefüggésből következik, hogy ez az aligha elérhető legfőbb jó egy vallási megújulás lenne.⁵⁰ Ezen vallási megújulás valószínűtlensége mellett Huizinga úgy találja, hogy az esztétika, a művészetek és az irodalom szférájában sem túl sok vigasztaló dolog prognosztizálható. Könyvének kicsengése figyelmeztetés arra, hogy legalább szerény célokra kell törekedni: azoknak az erényeknek a helyreállítására, melyeket már az ókor is ismert, a középkor pedig a helyes viselkedés alapfokaként tisztelt: Fortitudo, Iustitia, Temperantia, Prudentia.^{50a} „Már több mint negyven éve meggyőződésem, ...hogy az erényeknek és a hibáknak ez a sora, s teljesen mindegy, hogy az ember egyszer hét, máskor nyolc tulajdonságot sorol ide, legértékesebb gondolati eszközeink egyikét jelenti mindannak megismeréséhez, ami az ember lélek- és erkölcstanát illeti.”⁵¹

Huizinga számára fontos volt, hogy legalább utaljon arra a közegre, melyben a kultúra csírái megjelenhetnek, noha ezeknek a csíráknak e kifejlődése az elkövetkező időben kevésbé volt valószínű. Ez a közeg nem lehet egy meghatározott intézmény, sem egy bizonyos tanítás, kizárólag a szabad személyiség lehet az. Hogy jelenkori életünk a személyiség kiforrását még mindig lehetetlenné teszi, számára a legsúlyosabb tünetek egyikének tűnt. „Az ipari korszak egyik terméke a félművelt ember. Általában az iskolai képzés, az osztályok közötti különbségek látszólagos megszüntetése, valamint a szellemi és gazdasági érintkezés túlzott könnyedsége a társadalom domináns rétegévé tették a félművelt embert. A félművelt ember pedig a személyiség ősellensége.”⁵² A szellemi érdeklődés lesüllyedése a politika szintjére a félműveltség egyik szimptomájaként jelent meg előtte. Az állam, mint a kultúra megőrzője és útmutatója, gyanús volt számára. Úgy tűnt neki, az állam az egyik legalkalmatlanabb intézmény azok közül, melyek ezt a szerepet valaha is maguknak vindikálták.

Huizinga néhány tanáccsal zárja prognózisát. Olyanokkal, melyekkel akkor áll elő az ember, ha rosszak a kilátások, s az előttünk álló utak fáradságosnak ígérkeznek: letenni valamit a kultúra túlságosan nagy terhéből, s csak azt megőrizni, ami igazán lényeges. Az önuralmat, az egyszerűséget és a lemondást! „Sok minden utal arra,

hogy elburjázott kultúránk meggyógyításának és megőrzésének egyetlen lehetősége a káros és értelmetlen dolgok tudatos és önkéntes feladásában rejlik.⁵³

E szavakban annak az embernek követelése ismerhető fel újra, akit Huizinga gyakran nevezett a XIX. század legbölcsebb szellemének.⁵⁴ S valóban, Huizinga maga is használta Burckhardtnak az új aszkézisről mondott szavait: „Az új aszkézisnek odaadásnak kell lennie. Odaadás mindahhoz, ami mint legfőbb képzelhető el. Ez nem lehet sem állam, sem nép, sem osztály, éppoly kevésbé, mint a saját személyi lét. Boldog az, akinek számára minden alapérték csak annak a nevével viseli, ki így szólott vala: »Én vagyok az út, az igazság és az élet«.⁵⁵

Ennek ellenére kétséges, vajon Huizinga e szavak közben valóban Burckhardtra gondolt-e. Talán ismét az a folyamat lebegett a szeme előtt, melyet történelmi működése csúcspontján oly varázslatosan mutatott be: a középkor alkonya, egy elburjázott és túléretté váló kultúra hanyatlása és halála, és azoknak az újabb és egyszerűbb formáknak a megragadása, melyeknek első németalföldi hirdetője Erasmus volt: túlérett és fásulttá váló régi formákról való lemondás volt ez is, a mértékhez és az egyszerűséghez való visszatérés a megújult hit, a klasszikus forma, a szigorúbb erkölcs jegyében.

Egy évvel ezelőtt még ismeretlen volt a *Geschonden Wereld* végleges szövege, így nem tudhattuk, hogy az utolsó években és hónapokban miként alakult Huizinga lelkivilága. Utolsó műve, de környezete és barátai beszámolóit is arról győznek meg, hogy minél közelebb értek az inváziós csapatok a számkivetett férfi menedékhelyéhez, minél erősebbé váltak testi panaszai, lelkivilágának nyugalma annál inkább megőrizte. Utolsó feljegyzései – imádságok sora, melyekből már szinte kihallatszik az arhemi ágyúörgés –, hasonlíthatatlan tanúbizonyságai szelleme összeszedettségének és emelkedettségének. Egyik fiatalkori barátja a következőt írja a de steegi – utolsó – íróasztalánál ülő Huizingáról: „az a mélységes békesség hatotta át, mely mindennél kedvesebb volt számára, melyet mindig áhított, nemcsak önmagának, de a világnak is.”⁵⁶ „Most sokkal jobban érzem magam, mint a múlt évben,” írta egy rövid levelében, melyet ugyanaz a barát csak akkor kapott kézhez, amikor Huizinga néhány órányi öntudatlan állapot után már csendben elköltözött.

Egy másik látogató arról a beszélgetésről számol be, mely 1944 nyarán zajlott le, abban az időben tehát, amikor Huizinga utolsó könyvén dolgozott.⁵⁷ Egy mezőn tett séta közben az erkölcsiség azon négy tartóoszlopára terelődött a beszélgetés, melyeket az ókor oly nagyra becsült: „A bölcsesség, a bátorság, az önuralom és az igazságosság mind elengedhetetlenek, de ennél mégis mélyebbre kell ásni,” mondta Huizinga, s a könyörületességről beszélt, amely nélkül az emberiség nem menthető meg „Hogy értsem ezt?” kérdezte a vendég nevetve: „Hisz tegnap még azt mondta: »Javíthatatlan idealista vagyok; az emberek mindig ugyanazok maradnak.« Gondolja, hogy azok az emberek, akik mindeddig nem akartak tudomást venni erről a mélyebb alapról, valaha is úgy érzik majd, hogy szükségük lesz rá?” „Önök igaza van”, felelte, „valóban ezt mondtam, de a végső szót szerencsére sohasem az ember mondja ki.”

*

Ez a beszélgetés még egyszer megvilágítja azt az okos érzéket határ és mérték iránt, amely Huizinga lényét jellemzi. Egy holland barátja mondta ki, hogy Huizinga nem gyújtott új fényt, nem gyújtott jelzőtüzeket, amelyhez az emberiség igazodhatnék. Ha újat nem is – de talán láthatóvá tett újra egy régit, egy gyakran elfeledettet? Ha olyan

sokat jelentett számtalan olvasónak Hollandián kívül: úgy ennek oka nem egyedül értelmének világossága volt, vagy megkülönböztető megállapításainak élessége, vagy nyelvezete szépsége, amiből a fordítások csak keveset adnak vissza, – sokkal inkább oka volt ennek az az egyszerűség, amellyel ősrégi dolgokat újra tudott mondani (és tenni), az a tévedhetetlenség, amellyel az emberi élet és a szellemi–lelki fejlődés alapvető viszonylataira rámutatott, szavával és életével, – egy olyan világban, amelyben fennállott a veszély, hogy az ámitások lármájában feledésbe merül az a természetes arányérzék, amely az embernek, mint teremtménynek adatott.

Jegyzetek

1. J. Huizinga: *De Wetenschap der Geschiedenis [A történelem tudománya]*. Harlem, 1937. 81. l. – *Im Bann der Geschichte. [A történelem hatalmában]*. Basel, 1943. 68. l.
2. Nagy hálára vagyunk kötelezve Mevrouw A. Huizinga–Schölvinc iránt, aki a fenti önéletrajzi töredék másolatát rendelkezésünkre bocsátotta. Egy sor más hátrahagyott iratot is használhattunk, így pl. a Sint Michielsgestel–i internálótáborban a Leiden 1574. okt. 3–i felszabadítása évfordulójára készített emlékbeszédet, egy, a leideni Civitas Academicán 1940 novemberében el nem hangzott beszédet, továbbá Kernkamp és Hanotaux' történészek emlékére tartott beszédeket, amelyek a Holland Tudományos Akadémia ugyanazon, 1945. okt. 8–i ülésén hangzottak el, amelyiken C. W. Vollgraff Huizingára emlékezett. Vollgraffnak ez az emlékbeszéde közben nyomtatásban is megjelent: *Herdenking van Johan Huizinga [Megemlékezés Johan Huizingáról]*. Haarlem, 1945.
3. Az apa személyisége különösen élénken tárul eléink annak az emlékiratnak az első részeiből, amelyet fia ifjúkori barátja, az amszterdami neurológus C. T. Valkenburg *Gondolatok a gyermekkor közösen eltöltött napjairól* címen publikált: C. T. Valkenburg: *J. Huizinga, Zijn leven en zijn persoonlijkheid [J. Huizinga. Élete és személyisége]*. Amsterdam–Antwerpen, 1945.
- 3a. lustrum (latin): eredetileg engesztelő és tisztító áldozat az ókori Rómában, amelyet a census végeztével az egész népért ajánlottak fel. Később a lustrum öt évi időközt is jelentett.
- 3b. Geuse (holland: koldus): németalföldi szabadságharcosok, akik 1566 után Spanyolország ellen harcoltak. – A Geusenpfennig: koldusfillér a szabadságharcosok jelvénye volt.
- 3c. Lajos, I. (Jámbor) (778–840): frank uralkodó (814–840).
- 3d. Charitas omnia suffert (latin): A szeretet mindent eltűr.
- 3e. A szavak jelentése: caput (latin): fej; hovef (közép–németalföldi [middelnederlandsch]): fej; haupt – (német): fő –; pater (latin): atya; Vater (német): atya.
- 3f. Socin, Albert (1844–1899): német orientalista. Egyiptomban, Palesztinában, Szíriában és Mezopotámiában végzett fontos kutatásairól ismert. – *Az Arabische Grammatik* 1885–ben jelent meg.

4. Figyeljük meg ebben az összefüggésben az elbeszélő realizmusnak a hadízból [Mohamedre vonatkozó szóbeli hagyományok; általánosabb értelemben arab történeti jellegű hírek és tudósítások] vett példáit, amelyek Huizingának még a reneszánszról és a realizmusról szóló dolgozatának írása közben is eszébe jutottak: *Wege der Kulturgeschichte [A kultúrtörténet útjai]*. München, 1930. 145–146. l.
- 4a. Tylor, Edward Burnett (1832–1917): angol antropológus, az animizmus elméleti megalapozója. Animizmus: ősi vallásos elképzelés, amely nemcsak az embernek, hanem az állatoknak, növényeknek, élettelen dolgoknak és természeti jelenségeknek is lelket tulajdonít. Fogalmát E. B. Tylor határozta meg.
5. *Primitive Culture [A primitív kultúra]*. 2 k. 1871.
- 5a. Gourmont, Rémy de (1858–1915): francia író és kritikus. A szimbolizmus egyik teoretikusa és támogatója. Fontos műve: *Le livre des masques [A maszkok könyve]*. (1896.)
- 5b. Blok, P. J. (1855–1929): holland történész, Fruin (l. a 13a. jegyzetet) tanítványa, a groningeni majd a leideni egyetem professzora. (L. még a 10. jegyzetet.)
6. Ezzel az irányzattal Huizinga alkalomadtán még évtizedekig szembekerült, később egyre elutasítóbban. Ahhoz, hogy ezzel a gondolatkörrel foglalkozhassunk, ismernünk kellene a művészettörténész, író és festő barát, Jan Veth Huizinga-életrajzát (1927), ami számomra sajnos nem volt elérhető. Fontos utalások erről van Valkenburgnál, i. m. 39–40. l.
- 6a. Poe, Edgar Allan (1809–1849): amerikai író. Az amerikai romantika egyik legjelentősebb képviselője. Költeményei (*The Raven [A holló]*. 1844. stb.) és elbeszélései (*The Fall of the House of Usher [Az Usher-ház vége]*. 1839. stb.) nagy hatással voltak az európai irodalomra.
- 6b. Stevenson, Robert Louis (1850–1890): angol író, a kalandregény volt a kedvenc műfaja. Számos utazásáról fantasztikus útleírásokat írt. – Legismertebb műve: *Treasure Island [A kincses sziget]*. (1883.)
- 6c. Rossetti, Dante Gabriel (1828–1882): angol festő és költő. A szimbolizmus egyik előfutára. – Fontos képe: *Beata Beatrix [Boldog Beatrix]*. (1863.)
- 6d. *upanisad(ok)* (szanszkrit: titkos tanítások): az i. e. I. évezred folyamán keletkezett szanszkrit nyelvű szöveggyűjtemények, amelyekben megtalálhatók a védikus bráhmanizmus (l. még a 8a. jegyzetet) misztikus, vallásos tanai.
- 6e. Birodalmi Törvényszék (Reichsgericht): a Német Császárság államainak közös legfőbb törvényszéke, amely az 1877. április 11-i bírói szervezeti birodalmi törvény szerint Lipcsében volt.
7. *De Vidusaka in het Indisch Tooneel [A vidusaka az indiai drámában]*. Groningen, 1897. [A vidusaka a klasszikus indiai dráma komikus szereplője.]
8. Valkenburg nagyon kedvesen mesél Huizinga rajzművészetéről és az ő „Tafe-reelen uit de Vaterlandsche Historie”-éről. Egy egyetemi varietésszínpadon gyorsrajzolóként hatalmas sikert aratott, és amikor az 1906-os groningeni filológuskongresszuson bemutatott valamit művészetéből, egy amerikai kollégája állítólag nagy lelkesedéssel biztosította: „You could easily make a 100000 Dol-

- lars a year in the United States.” [„Ön könnyűszerrel kereshetne 100000 dollárt egy év alatt az USA-ban.”] Valkenburg, i.m. 35–36, 43. l.
- 8a. *Védák*(k) (szanszkrit: tudás, szent ismeret) az i.e. II. évezred 2. felében archaikus szanszkrit nyelven írott himnuszgyűjtemény, a bráhmánikus hinduizmus magva (valamennyi későbbi bráhmánikus filozófia a *Védák*ból származik). – A *bráhmánák* az i. e. I. évezredben szanszkritul írott, a *Védák*hoz fűződő teológiai kommentárok, amelyek a rituáléről is fontos adatokat tartalmaznak.
9. Haarlem történetéről írott korai és a groningeri egyetem történetéről írott későbbi munkáiról nehezen lehet áttekintést nyerni, mivel műveiről nincs bibliográfiai katalógus, és számos írása Svájcban nem található meg.
10. Blok (1855–1929): Hollandián kívül mindenekelőtt a hatkötetes *Geschichte der Niederlande [Németalföld története]* révén ismert, amely a Heeren–Ukert-féle gyűjteményben Dierauer *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft [A svájci államszövetség története]* c. művének a megfelelője. Később főleg politikai életrajzzal foglalkozott (*Willem de Eerste [I. Vilmos]*. 2 k. 1919/20, *Frederik Hendrik*. 1925, *De Ruyter*. 1928). Kezdetben németalföldi várostörténeti kutatásokkal foglalkozott, különösen *Leidennel kapcsolatban*.
- 10a. Jacob Burckhardt-ról l. Hermann Heimpel tanulmányát e kötetben.
11. *Gesamtausgabe [Összkiadás]*. V. 120.
12. Haarlem, 1905.
13. Valkenburg, i. m. 12. l.
- 13a. Fruin, Robert Jakobus (1823–1899): holland történész, Hollandia történetének legjelentősebb XIX. századi kutatója. A leideni egyetem professzora. – Fő műve: *Tien jaren uit den tachigjarigen oorlog 1588–1598 [Tíz év a nyolcvanéves háborúból 1588–1598]*. (1857–1858.) (L. még a 15. jegyzetet.)
14. Vollgraff, i. m. 6–7. l.
15. Hogy hogyan vélekedett Huizinga R. J. Fruin-ról (1823–1899), kitérnék a *Kort begrip van den aard der geschiedenis als cultuurverschijnsel en als wetenschap [A történelem mibenlétének mint kulturális jelenségnek és tudománynak a rövid áttekintése]* záró szavaiból: „Hollandia történetének tudományos kutatását a XVIII. század végén mindenekelőtt Adriaan Kluit alapozta meg, mind ami a középkori, oklevélvizsgálaton nyugvó, mind ami a köztársaság modern kori, politikai történetét illeti. A németalföldi ókortudományi és történeti tanszék, amelyet 1778 körül Leidenben állítottak fel, és amit Kluit vezetett, később megszűnt. Csak Robert Fruinban találta meg Hollandia ismét azt az elsősorú történészt, akinek jelentősége a hazai történelem tanszékének Leidenben történő újrafelállításával nyert elismerést. Fruin diákja és utóda, P. J. Blok vállalta s készítette el az egész holland történelem tudományos leírásának nélkülözhetetlen munkáját.” *De Wetenschap der Geschiedenis*, Haarlem, 1937, 139. l. Ennek a fontos műnek az utolsó fejezetét sajnos az *Im Bann der Geschichte* c. gyűjteményben való újrakiadásnál törölték. Basel, 1943.
16. Huizinga, anélkül hogy saját művéről szólt volna, maga vázolta fel az ezekhez az összefüggésekhez kapcsolódó háttérrel a következő dolgozataiban: *Das Prob-*

- lem der Renaissance [A reneszánsz problémája], Renaissance und Realismus [Reneszánsz és realizmus], Die Figur des Todes bei Dante [A halál figurája Danténál],* mind a *Wege der Kulturgeschichte*-ben, München 1930., az első újabban az *Im Bann der Geschichte*-ben.
17. *Gesamtausgabe* V. 14. [Magyarul: Jacob Burckhardt: *A reneszánsz Itáliában.* Ford. Elek Artúr. Bp. 1978. 15. l.]
18. Uo. V. 71. [Magyarul: uo. 74.]
- 18a. Comynnes, Philippe de (1445–1509): francia diplomata és történétíró. Merész Károly, majd XI. Lajos (1461–1483) szolgálatában állt. Emlékiratai [*Mémoires*] a XV. század végi burgundiai és francia történelem fontos forrásai, és a magyar Istvánffy Miklós számára is mintául szolgáltak.
19. *Gesamtausgabe* V. 71. (jegyzet a német kiadásban).
- 19a. Van Eyck fivérek: Hubert (1370–1426), Jan (1390–1441) németalföldi festők. Hatásuk az európai festészetre rendkívül nagy volt. Az olajfestészet technikájának és a perspektivikus ábrázolásmódnak továbbfejlesztése fűződik a nevükhöz. – Legfontosabb közös művük az ún. Genti oltár (1432).
20. Ez volt valószínűleg az első előadás, amelyet Huizinga Svájcban tartott, a bázelei egyetemisták vendégeként 1926. dec. 13-án. A szöveg: *Wege der Kulturgeschichte*, 140–164. l.
- 20a. Wölfflin, Heinrich (1864–1945): svájci művészettörténész, a stílustörténeti iskola megteremtője. – Fontos műve e tárgyban: *Die klassische Kunst [A klasszikus művészet]*. (1899.)
- 20b. Gerson, Jean (1363–1429): francia hittudós, a párizsi egyetem rektora. Korának egyik legbefolyásosabb teológusa és egyházpolitikusa. Latin traktátusain kívül számos értekezést, kegyességi művet írt franciául.
- 20c. Dénes, Karthausi (1402–1471): németalföldi karthauzi szerzetes, teológus. Metafizikai írásairól ismeretes. Az utolsó skolasztikusnak is nevezik.
21. *Herbst des Mittelalters*. 3. kiadás. München, 1931. 397. l. [Magyarul: *A középkor alkonya.* Ford. Szerb Antal. Bp. 1979. 262. l.]
22. Huizinga Burckhardt iránti tisztelete élete vége felé inkább növekedett, mint csökkent. Ez kitűnik számos nyilatkozatából. Utolsó művében, a *Geschonden Wereld [Meggyalázott világ]*-ban szól „a legnagyobb svájciról, akit én monológjaimban szívesen nevezek a XIX. század legbölcsebb szellemének.” *Geschonden Wereld*. 16. l.
23. *Gesamtausgabe* V. 95. [Magyarul: Burckhardt, i. m. 94. l.]
24. Ezeknek a dolgoknak a tárgyalásánál mindig Burckhardt műve 2. szakaszának kezdő szavaihoz jutunk. *Gesamtausgabe* V. 95. [Magyarul: i. m. 94. l.]
25. 3. kiad. (1931.) 45. skk. l. [Magyarul: *A középkor alkonya.* Bp. 1938. 38–40. l.; Bp. 1979. 35–36. l.]
26. Uo. 47. l. [Magyarul: *A középkor alkonya.* Bp. 1938. 38–40. l.]
27. Vö. ezzel bevezetésemet a *Gesamtausgabe* V.-höz, XXXVIII. skk. l., és különösen Burckhardt és II. Miksa bajor király levelezését, uo. XLV–XLVI. l.

- 27a. Michelet, Jules (1798–1874): francia történész, a romantika korának jelentős alkotója. Szépirodalmi igényű művei kiterjedt forráskutatásokon alapultak. – Fő műve: *Histoire de France [Franciaország története]*. I–XVII. k. (1833–1867.)
- 27b. Wackernagel, Wilhelm (1806–1869): német germanista, ófelnémet és középfelnémet szövegek kiadója, a bázeli egyetem professzora. – Fő műve: *Geschichte der deutschen Literatur [A német irodalom története]*. I–III. k. (1848–1856.)
28. *Herbst des Mittelalters*. 3. kiad. 192. l.
29. Uo. 48–49. l. [Magyarul: *A középkor alkonya*. Bp. 1979. 36–37. l.]
- 29a. Chastellain, Georges (1404–1415? – 1475): flandriai költő, a burgundiai udvar történetírója. Megírta Burgundia 1419 és 1474 közötti történetét: *Chronique des ducs de Bourgogne [A burgundiai hercegek krónikája]*. (1420–1474.)
30. Vö. ezekhez a témákhoz a *Herbst des Mittelalters* 3. kiadásának 39, 52, 54, 91, 136, 192, 213, 251, 312, 368. lapjait et passim. [Vö. *A középkor alkonya* megfelelő részeivel.]
- 30a. Max Weberről l. René König tanulmányát e kötetben.
- 30b. Troeltsch, Ernst (1865–1923): német teológus és filozófus, a historizmus egyik legjelentősebb filozófusa. – Fő műve: *Der Historismus und seine Probleme [A historizmus és problémái]*. (1922.)
- 30c. Walser, Ernst (1878–1929): svájci irodalom- és kultúrtörténész, reneszánszku-tató, a bázeli egyetem professzora.
- 30d. Febvre, Lucien (1878–1956): francia történész. Első jelentős munkája: *Philippe II. et la Franche-Comté [II. Fülöp és a Burgund Grófság]*. (1911.) M. Bloch-hal együtt az *Annales* folyóirat alapítója (1929). Jelentősége főként a történetelmélet és a társadalomtörténet terén igen nagy. Utóbbi más tudományágakkal összefüggésben igyekezett vizsgálni. (Fontos művét l. még a 31. jegyzetben.)
31. Vö. Lucien Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVI. siècle, la religion de Rabelais [A hitetlenség problémája a XVI. században, Rabelais vallása]*. Paris, 1942.
- 31a. homo unius libri (latin): egykönyvű ember.
32. Haarlem, 1938., németül: Amsterdam, 1939. és azóta új kiadásban. A mű gondolatait, amelyek *A középkor alkonyá*-ban már megcsendülnek, Huizinga rektori beszédében fogalmazta meg először összefoglalóan: *Over de grenzen von spel en ernst in de cultuur [A játékos és a komoly oldal határa a kultúrában]*. Haarlem, 1933.
33. A jelen dolgozat szerzője tudatában van annak, hogy ezzel a megszorítással Huizinga életművének jelentős részei maradnak megtárgyalatlanok. Különösen fájjalja, hogy le kell mondania a XII. századról írott tanulmányokról, amelyekről a szerző sokáig hitte, hogy egyszer talán egy átfogó, a kort bemutató mű kerekedik belőlük. Mindeddig csak három (Abélard-ról, Alain de Lille-ről, valamint John of Salisbury-ről szóló) tanulmány ismeretes, amelyek közül az utóbbi németül is megjelent (*Parerga*, Basel, 1945). Ugyancsak németül jelent meg: *Über die Verknüpfung des Poetischen mit dem Theologischen bei Alanus de Insulis [A költészet és a teológia összefonódásáról Alanus de Insulisnál]*; in:

Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, deel 74, serie B, No. 6, Amsterdam, 1932.

34. A különböző fordításokat áttekintő munka egyelőre még hiányzik. Mindenesetre szembevetendő, milyen gyorsan ismertté vált a könyv Észak-Európán kívül Kelet-Európában, Itáliában és Spanyolországban is. Az előadás, amelynek alapján a könyvecske keletkezett, 1935. március 8-án hangzott el, az első német kiadás ugyanebben az évben Bernben jelent meg. A következőkben ezt az első német kiadást idézzük. További fordításokról hallok Franciaországból, Angliából, Spanyolországból, Magyarországról, Olaszországból, Csehszlovákiából.
35. *Im Schatten...* 30. skk. I. [Magyarul: *A holnap árnyékában*. Ford. D. Garzuly Mária. Bp. 1991. 29. skk. I.]
36. Uo. [Magyarul: Uo. 30. I.]
- 36a. Sorel, Georges (1847–1922): francia újságíró, anarchoszindikalista ideológus. – Fontos műve: *Réflexions sur la violence [ElméLKedések az erőszakról]*. (1908.)
37. *Im Schatten...* 109. skk. I. [Magyarul: Huizinga: *A holnap...* 93. skk. I.]
38. Uo. 116. I. [Magyarul: Uo. 99–108. I.]
- 38a. homo homini lupus (latin): az ember az embernek farkasa.
- 38b. Meinecke, Friedrich (1862–1954): jelentős német történész, a politikai eszmétörténet irányzatának megalapítója, a XIX–XX. századi német történelem kutatója. – Fontos műve e tárgyban: *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte [Az államraison eszméje az újkori történelemben]*. (1924.)
- 38c. Ritter, Gerhard (1889–1967): német történész. Fő kutatási területe a reformáció kora volt, valamint a német történelem a XVIII. századtól. (Idevágó műveit l. a 39. jegyzetben.)
39. Az itt szóba hozott gondolatmeneteket l. Gerhard Ritternél az *Erasmus und der deutsche Humanistenkreis am Oberrhein [Erasmus és a felső-rajnai német humanista kör]* c. emlékbeszédében (Freiburg, 1937), és alaposabban, s különös tekintettel a holland, valamint az angol államjogi gondolkodásra a *Machtstaat und Utopie. Vom Streit um die Dämonie der Macht seit Machiavelli und Morus [Totális állam és utópia. A hatalom démoni erejéről folytatott vitáról Machiavelli és Morus óta]* c. írásban (München és Berlin, 1940). Vö. Huizinga: *Im Schatten ...* 118. skk. I., valamint a későbbi kiadásokban az ehhez a helyhez fűzött megjegyzést, amely a két történész levelezése alapján keletkezett.
- 39a. Leopold Rankéról l. Marczali Henrik írását e kötetben.
40. Hogy mit vesztett a Grotius-kutatás Vollenhovennel, arra van Eysinga utal a Grotius-emlékévre megjelent írásaiban: W. J. M. van Eysinga: *Huigh de Groot, een Schets [Hugo Grotius. Vázlat]*. Haarlem, 1945., valamint ugyanő, *Gids voor de Groots De iure belli ac pacis [Bevezetés Grotius A háború és a béke jogáról c. művéhez]*. Leiden, 1945.
41. Két Hugo Grotius-emlékbeszéd, *Wege der Kulturgeschichte*, München, 1930. 298–323. I.
42. Id. h. 118. I. [Magyarul: Huizinga: i.m. (*A holnap...*) 101. I.]

43. *Geschonden Wereld*, Haarlem, 1945. 225. l.; *Wenn die Waffen schweigen* [*Ha a fegyverek hallgatnak*]. Basel, 1945. 180. l.
44. Vollgraff, i. m. 33. l.
45. A *Geschonden Wereld* vázlata megtalálható már a *The Fortnighly* 1940 áprilisi számában: *Conditions for a recovery of Civilization* [*A civilizáció talpraállásának feltételei*].
46. Az ebben az összefüggésben keletkezett utolsó művek egyike egy soha meg nem tartott beszéd, amely a leideni Civitas Academica valamennyi tagjához szól, és a következő témát tárgyalja: *Hogyan határozza meg a jelent a történelem?* Huizinga az egyetem és a tudomány örökérvényű feladataira mutat rá a feltett kérdésre adott válaszában, amely életműve legszebb szövegei közé tartozik. A beszéd 1940 decemberére volt bejelentve; az egyetemet november 27-én bezárták. Végül épp jelen dolgozat kinyomtatásával egyidőben jelent meg Hollandiában: *Hoe bepaalt de geschiedenis het heden ?* [*Hogyan határozza meg a jelent a történelem ?*] Haarlem, 1946.
47. A könyvet az eredeti címen (*Geschonden Wereld*) és az eredeti holland kiadás alapján idézem. A német kiadás, amely egy meghatározott tendenciának megfelelően át van dolgozva, s amely így nem tekinthető minden ponton az eredeti szöveg szigorú megfelelőjének, a következő kiadói címet viseli: *Wenn die Waffen schweigen*. Oroszországról szóló nagyobb részeket kihagytak, és egyébként is meglehetősen önkényesen bántak az eredeti szöveggel. Vö. a teljesen helytálló kritikával: *Bemerkungen über die deutsche Ausgabe von Huizingas neuem Buch* [*Megjegyzések Huizinga új könyvének német kiadásáról*]. *Neue Zürcher Zeitung*, 1946. febr. 2.
- 47a. Az idegen szavak jelentése: civiltà (olasz): civilizáció, civilitas (latin): udvariasság, polgáriság; beschaving (holland): műveltség.
48. *Geschonden Wereld*. 166. l.
49. Uo. 168.l.
50. A *Wenn die Waffen schweigen* a holland kiadás utalását („Van het hoogste”), amely jellemző visszafogottsággal a szót magát nem mondja ki, a „kulturelles Ideal” [kulturális ideál] kifejezéssel adja vissza, amely nincs benne az eredeti szövegben.
- 50a. A latin kifejezések jelentése: Fortitudo: Bátorság; Iustitia: Igazságosság; Temperantia: Önuralom; Prudentia: Bölcsesség.
51. *Geschonden Wereld*. 182. sk. l.
52. Uo. 194. l.
53. Uo. 218. l.
54. Uo. 16. l.; vö. Valkenburg, i.m. 62.l.
55. *Im Schatten von morgen*. 193. l. [Magyarul: *A holnap...* 164–165. l.] – A szövegben idézett újszövetségi hely: János, 14:6.]
56. Valkenburg, i. m. 46. l. a hozzáfűzött megjegyzéssel.

57. G. J. Heering 1945. február 25-én a leideni remonstráns templomban megtartott, „Az út, az igazság és az élet” ígére elmondott prédikációjában emlékezés-ként J. Huizinga professzorra (kéziratként sokszorosítva).

A tanulmány szerzője

Kaegi, Werner (1901–1979), svájci történétíró, 1935 óta a bázeli egyetem tanára. Fő műve: *Jacob Burckhardt* c. életrajza (7 kötetben, 1947–1950), amelyet nagy elismerés fogadott, mint „összefoglaló áttekintést az európai szellemtörténet felett”, és mint egyikét „a legnagyobb életrajzírói teljesítményeknek”. Emellett az olasz reneszánszsal és Frasmusszal foglalkozott. Ő fordította németre Huizinga műveit. Tanulmánykötetéből (*Historische Meditationen [Történeti elmékedések]* 1942., 1946.) is kitűnik ragyogó stílusa, valamint az, mennyire szuverén módon tekintette át a nyugati történelem egy évezredét. Fentiekben közölt írásának eredeti címe: *Das historische Werk Johan Huizingas*. In: *Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte. Etudes suisses d'histoire générale. Studi svizzeri di storia generale*. (Hgg. von Werner Näf.) Bd. 4. Aarau, 1946. 7–37. l.

Johan Huizinga magyar fordításban megjelent művei

- A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa. (Ford.: D. Garzuly Mária.) Bp. 1938. 203 l.; 1991. 176 l.
- Homo ludens. Kísérlet a kultúra játékelemeinek meghatározására. (Ford.: Máthé Klára.) Bp. 1944. 224 l. – Reprint kiadás: Szeged, 1990.
- A középkor alkonya. (Ford.: Szerb Antal.) Bp. 1938. 307 l. – Új kiadások: (Utószó: Klaniczay Gábor.) Bp. 1976. 327 l.; 1979. 372 l.; 1983. 333 l.
- Kultúra és vallás. In: *Korunk Szava*, 1938. 24. sz. 705. l.
- A népek szellemi együttműködése. (Ford.: Farkas Geiza.) In: *Láthatár*, 1938. 1. sz. 18–21. l.
- Patriotizmus, nacionalizmus. (Ford.: Szentkúty Pál.) [Pécs, 1941]. 76 l.
- A történelem hatalmában. (Részletek.) In: *Polgári történetfilozófia. Szöveggyűjtemény*. I. k. (Szerk.: Balogh József.) Bp. 1964. 249–309. l.
- Válogatott tanulmányok. Tudomány, irodalom, művészet. (Vál.: Tolnai Gábor, ford.: Radnóti Miklós.) Bp. 1943. 324 l.

Fordította, a szerzői jegyzetapparátust kibővítette és a bibliográfiát összeállította:
Paál Vince, Varga Zsolt

George Macaulay Trevelyan [1876–1962], OM¹

Az 1962 júliusában, 86 éves korában elhunyt GEORGE TREVELYAN a XX. század első felének legnépszerűbb angol történésze. Apja, Sir George Otto Trevelyan², Macaulay³ unokaöccse és életrajzírója, maga is kitűnő történész, illetve egy ideig a skót ügyekkel foglalkozó minisztérium irányítója volt. Két bátyjának, a politikus Charlesnak és Robertnek, a költőnek keveset jelentett volna a szülők által választott „Macaulay” név. George viszont fiatal korától kezdve meg volt győződve arról, hogy hivatása a történelem tanulmányozása, leírása és tanítása. Pályája során számos jól megérdemelt akadémiai és egyéb elismerést kapott a világ minden tájáról.

Nem sokan élhetnek már azok közül, akik egyetemista korától olyan közelről ismerték őt, mint én. 1893 őszén került a Cambridge-i Trinity College-ba, ahol én akkor harmadéves voltam. Élénken emlékszem sok közös sétánkra, a szobákban folytatott beszélgetésekre és a belső udvar csendjére kedves iskolánkban, amely olyan tanulókkal dicsekedhetett, mint Bacon, Newton vagy Macaulay. Barátom ekkor már nagyon tájékozott volt a történelem és az irodalom terén. Neki szerencsésebb sors jutott, mint Macaulay-nak, aki 59 évesen hunyt el, befejezetlenül hagyva nagyszabású *History of England [Anglia története]* című remekművét. Trevelyan írásai az évek múltával egyre tökéletesedtek. Bár nehéz vagy egyenesen lehetetlen lett volna túlszárnyalni briliáns korai műveit, későbbi munkái mégis olyan érettséget, szakmai hozzáértést mutatnak, amit egyetlen kortársa sem múlhatott felül. Anna királynő uralkodásáról szóló műterműve megérdemli a *monumentum aere perennius* jelzőt⁴.

Kevés kétségem volt, hogy életét a történelemnek és az irodalomnak szenteli majd. Imádta a költészetet, és George Meredith, akiről pompás könyvet írt,⁵ ugyanolyan sokat jelentett neki, mint nekem Matthew Arnold⁶. Fáradhatatlan gyalogló volt, mivel fizikai és szellemi energiákban egyaránt bővelkedett. 1898-ban ő lett az első történész „Fellow of Trinity College”⁷. Erre a címre néhány évvel korábban hiába pályázott Maitland, legnagyobb jogtörténészünk⁸. Örömmel állíthatom, hogy századunkban a történészhallgatók is ugyanolyan eséllyel nyerhetik el ezt a magas elismerést, mint a klasszika-filológiával, matematikával vagy természettudományokkal foglalkozók. Trevelyan pályája a későbbiekben még magasabbra ívelt, mikor elnyerte a Regius Professor of Modern History⁹ és a Master of Trinity¹⁰ címeket. Az elismeréseket egy kis kötettel „hálálta meg”, mely minden fontos információt tartalmaz, amire a College látogatóinak szükségük lehet.

Trevelyan olyan szellemi hagyatékot örökölt, amit a liberálisok hitvallásának nevezhetnénk. Erősen hitt abban, hogy az emberiség bátor gondolkodás és bölcs államvezetés által fejlődhet. Minden politikai folyamatot mohó érdeklődéssel követett, de soha semmiféle vágyat nem érzett arra, hogy bekapcsolódjék a politikai életbe. Az angol-búr háború idején közös barátunk, Charles Masterman kezdeményezésére fiatal liberálisok kis csoportja egy esszéket készített a korszak fontos társadalmi és politikai problémáiról. Címét, *The Heart of the Empire [A birodalom szíve]* Trevelyan

választotta. Ő írta a kötet záróesszejét *The Past and Future [Múlt és jövő]* címmel, melyben a különböző szellemi áramlatokról ad gondolatébresztő áttekintést. Az én tanulmányom, az *Imperialism [Imperializmus]*, a leghosszabb a kötetben, kifejezi szerzőtársaim állásfoglalását is, akik a kormányzó konzervatívokat azzal vádolták, hogy elhanyagolták a belpolitikai problémákat, és figyelmüket szinte kizárólag a kiterjedt Brit Birodalomra fordították. A könyv sikere a szerzőket is meglepte. Azzal hízeleltünk magunknak, hogy mi is hozzájárultunk valamivel a liberálisok újjáéledéséhez, ami a Liberális Párt 1906-os elsőprő győzelméhez vezetett.

Bár Trevelyan élete legnagyobb részét a későbbi századok történelmének szentelte, bemutatkozó kötete mégis a nagy hatású *England in the Age of Wycliffe*¹¹ [*Anglia Wycliffe korában*], amely a Fellowship elnyeréséhez készített disszertációjának kibővített változata volt. A könyvben nyoma sincs az éretlenségnek, stílusa végig gördülékeny. Legdrámább epizódja az 1381-es parasztfelkelésről szól. Az egész mű bizonyítja, hogy a szerző ugyanolyan érdeklődést tanúsított a nép élete, mint az udvar története vagy a parlamenti naplók iránt.

Mint a legtöbb angol, Trevelyan is lelkesedett a *Risorgimento*ért. Ez volt az egyik oka annak, hogy megkedvelte George Meredith-t, aki Angliában az itáliai egység ügyének legékecsszólóbb pártfogója volt. Senki sem lehet próféta a saját hazájában, a fiatal angol történész szemében azonban Garibaldi tökéletes hős volt. E romantikus figuráról szóló trilógiája¹² izzik az elragadtatástól. Ebben leírja, hogyan hajózott Garibaldi a kb. 1000 fős seregével, kis csapata hogyan űzte ki, szinte lövés nélkül, Sziciliából Nápoly királyának katonáit, hogyan követte őt a szárazföldön, hogyan vonult be Nápolyba és az Örök Városba. Ezek voltak azok az események, melyek jobban felkavarták a romantikus fiatal vérért, mint a XIX. századi európai történelem bármely más epizódja. Túlzás nélkül állíthatom, hogy e ragyogó leírás megjelenése után Trevelyan egycsapásra híressé vált. Az egyik utolsó cikkében, nevezetesen a *Bias in History*-ban [*Az előítélet a történelemben*] bevallotta, hogy a három kötet az ifjúság hibáit és érdemeit egyaránt tükrözi. Hiányzik pl. a szerző megértése azok iránt, akik, bár jó hazafiak voltak, elleneztek vagy elutasították az együttműködést hőseivel. Igaz, hogy Garibaldi tevékenysége nagyon látványos volt, de Itália nem egyesülhetett volna II. Viktor Emmanuel koronája alatt Cavour szellemi képességei és III. Napóleon katonái nélkül.

Trevelyan a gyakorlatban is bizonyította Itália iránti rajongását, mikor az I. világháború idején hadikórházi szolgálatot teljesített. Ennek során szerzett tapasztalatait a *Scenes from Italy's War [Jelenetek az itáliai háborúból]* című művében írta le. Ötödik kötetét, mely arról az országról szól, amit a saját hazája mellett a legjobban szeretett, Daniele Maninnak, az 1848-as velencei forradalom hőseinek¹³ szentelte. Későbbi élete során Trevelyan talán legnagyobb csalódása az volt, hogy Mussolini Hitler oldalán lépett be a II. világháborúba, és így olyan ország katonáinak vérért ontotta, mely bizonyította, hogy Itália jó barátja. Tehetséges felesége, Janet¹⁴ is nagyon szerette Olaszországot. *Short History of Italy [Itália rövid története]* című könyve tudományos igényű és egyben olvasmányos munka.

Nincs angol történész, aki jobban szerette volna hazáját, mint George Trevelyan, és senki sem tett többet azért, hogy történelmét ismertté tegye. Egykötetes *History of England [Anglia története]* című könyve J. R. Green¹⁵ munkája óta (*Short History*

of the English People [Az angol nép rövid története]) a legjobb összefoglalás, az ő műve a szigetünk történetének legvitatottabb szakaszát áttekintő legkiválóbb népszerűsítő „egykötetes”, *England in the Seventeenth Century [Anglia a XVII. században]* címmel. Még nagyobb jelentőségű háromkötetes elbeszélése Anna királynő idejéről. A brit történelírás történetének nincs nagyszerűbb emléke a XX. századból, mint Trevelyannek ez a klasszikus műve. Mesteri kombinációja a forrásfeldolgozásnak, az objektív ítéletnek és a szép stílusnak. Bár Trevelyan whig indíttatású volt (apja és annak nagybátyja is ebben a pártban jeleskedett), művei lapjain nyoma sincs a pártos elfogultságnak. Igazat adott a toryknak abban, hogy békét kötöttek a hosszú spanyol örökösödési háború végén, míg a whigek a folytatás mellett kardoskodtak, annak reményében, hogy elkergetik a Bourbon uralkodót, és így beteljesítik a célt, amiért a háború folyt.

Trevelyan fokozatosan érte el azt az elfogulatlanságot, amelynek szintjére talán Macaulay sem jutott volna el, még ha meg is éri, hogy megvalósítsa dédelgetett álmát. Ő is szeretett volna írni Anna királynő korának eseményeiről, szereplőiről, légköréről, ahogy ezt megtette II. Károly és II. Jakab idejével, illetve III. Vilmos uralmának első felével kapcsolatban. Részben ugyanezt a korszakot öleli fel Trevelyan egy másik kis kötete, a *History of the Revolution of 1688 [Az 1688-as forradalom története]*, mely a *Home University Library [Házi Egyetemi Könyvtár]* sorozatban jelent meg. Szerzője élénk érdeklődést tanúsított a népnevelés iránt, és aktív támogatója volt a londoni Working Men's College-nak¹⁶. *England in the Nineteenth Century [Anglia a XIX. században]* című műve olyan objektív, hogy egyetlen még élő „viktoriánusnak” sem lehet ellene semmi kifogása.

Élete derekán Trevelyan három életrajzot írt: John Bright¹⁷ hivatali pályafutásáról (méltó párja John Morley¹⁸ Cobden-ről¹⁶ szóló munkájának), a reformer Lord Grey²⁰ életéről és egy kisebb kötetet apjáról. Mindhármát a családi levéltárak anyagával gazdagította, mindhárom személyes empátiáját tükrözi. Bár nem értett egyet a jeles radikális kvéker államférfi pacifista nézeteivel, de teljes mértékben osztotta fennkölt morális eszméit. Más, irodalomnak szentelt művei mellett legutolsó könyvében, amelyben cambridge-i előadásait publikálta,²¹ még egyszer megcsillan egész életét végigkísérő költészetszeretete. Mikor látása megromlott, némi kárpótlást talált abban, hogy könyv nélkül felidézhetné néhány kedvenc sorát a nagy angol költők műveiből.

Trevelyan könyveit olvasva nem vonhatjuk kétségbe történelmi nagyságát. Hazafisága is elismerésre méltó volt. Lelkesedett hazája törvényes keretek között kiteljesedő szabadságáért. Elkötelezte magát amellett, hogy védi, erősíti azt a fennkölt alapelvet, amely az angol demokráciát sikeressé tette: mivel minden állampolgár számára a legjobb lehetőséget adja meg ahhoz, hogy tehetségét kiteljesíthesse, és így a közösség javát is szolgálja. Századunk első felében senki sem alkotott nála értékesebbet és maradandóbbat ilyen szellemben.

Jegyzetek

1. OM: Order of Merit (angol): „Érdemrend”: a legmagasabb brit kitüntetés értelmiségiek számára. Trevelyan 1930-ban nyerte el.

2. Trevelyan, George Otto Sir (1838–1928): angol író és liberális politikus. – Főbb művei: *Cawnpore and the Massacre there* [Cawnpore és az ottani mészárlás]. (1865.); *The Life and Letters of Lord Macaulay* [Lord Macaulay élete és levelei]. I–II.k. (1876.)
3. Thomas Babington Macaulay-ról l. az *Illustrated London News* cikkét és Trefort Ágoston emlékbeszédét e kötetben.
4. Trevelyan műve Anna királynő uralkodásáról (1702–1714): *England under Queen Anne* [Anglia Anna királynő idejében]. I–III.k. (1930.) – „monumentum aere perennius” (latin): „ércnél maradandóbb emlékmű”, idézet Horatius III. 30. ódjából.
5. Meredith, George (1828–1909): angol író, költő, az intellektualizmus vele vount be az angol regénybe. – Fő műve: *The Egoist* [Az önző]. (1879.) – Trevelyan műve Meredithről: *The Poetry and Philosophy of George Meredith* [George Meredith költészete és filozófiája]. (1912.)
6. Arnold, Matthew (1822–1888): angol költő, kritikus, aki az emberek harmonikus, független személyiséggé nevelésében nagy szerepet szánt az irodalomnak, különösen a művek formai szépségeinek. Kritikai írásaiban ezért nagy figyelmet fordított a tárgyalt művek formai, stíláriis elemeire. – Főbb művei: *Essays in Criticism* [Irodalomkritikai esszék]. (1865.); *Literature and Dogma* [Irodalom és dogma]. (1873.)
7. Fellow (angol): tag; a fellowship, a kollégiumvezetőség tagja, aki a kiemelkedő hallgatók közül kerül ki, és bizonyos évdíjat élvez.
8. Maitland, Federic William (1850–1906): angol történész, forráskiadó. Fő kutatási területe a középkori angol jogtörténet volt. Az angol történetírásban óriási tekintélynek örvendett. – Fő műve: *History of English Law before the Time of Edward I.* [Az angol jog története I. Edward kora előtt]. I–II. k. (1895.)
9. Regius professor of modern history (latin-angol): az újabbkori történelem tanára valamelyik állami egyetemen.
10. Master of Trinity (angol): a Trinity College élén álló vezető, akit a fellowship saját soraiból szabadon választ.
11. Wycliffe, John (1324–1384): angol reformátor. Oxfordi egyetemi tanárként előadásaiiban támadta a pápaságot, az elvilágiasodott papságot, sőt később az átlényegülés tanát is. Nézetei nagy hatással voltak Husz János felfogására.
12. Trevelyan műve Garibaldiról: *Garibaldi and the Making of Italy* [Garibaldi és Itália megteremtése]. I–III. k. (1911.)
13. Manin, Daniele (1804–1857): olasz jogász és politikus, az 1848 márciusi velencei forradalom során kikiáltott köztársaság elnöke, majd diktátor. A forradalom bukása után Franciaországban élt. – Trevelyan műve Maninról: *Manin and the Venetian Revolution of 1848* [Manin és az 1848-as velencei forradalom]. (1923.)
14. Penrose, Janet (1879–1956): angol közéleti személyiség és író, 1904-től Trevelyan felesége.

15. Green, John Richards (1837–1883): angol történész, könyvtáros. *Short History of the English People* [Az angol nép rövid története]. c., 1874-ben megjelent könyve óriási sikert aratott: a következő két évtizedben 300000 példány kelt el belőle. – Fontos még: *History of the English People* [Az angol nép története]. I–IV. k. (1877–1880.)
16. Working Men's College (angol): Dolgozók esti egyeteme. A munkások tanulását segítő intézmény.
17. Bright, John (1811–1889): angol szónok, államférfi, közgazdász, gyáros; lelkes pacifista. (Valószínűleg rá utal a tanulmány „Bár nem értett egyet...” kezdetű mondata is.)
18. Morley, John (1838–1923): angol író és államférfi, aki számos liberális szemléletet tükröző életrajzot írt, pl. *Voltaire*. (1872.); *Life of Richard Cobden* [Richard Cobden élete]. (1881.); *E. Gladstone*. I–III. k. (1903.)
19. Cobden, Richard (1804–1865): angol politikus, a kereskedelem szabadságának hirdetője. 1838-ban John Bright-tal megalapította a Gabonatörvény-ellenes Ligát.
20. Grey, Charles (II.), Howick Lord (1764–1845): angol whig politikus. Miniszterelnöksége alatt (1830–1834) fogadták el az első nagy parlamenti reformot (1832.) – Trevelyan műve róla: *Lord Grey of the Reform Bill* [A reform-törvényjavaslatot betérjesztő Lord Grey]. (1920.)
21. A kötet címe: *A Layman's Love of Letters* [Egy laikus tudományszeretete] (1954.)

A tanulmány szerzője

Gooch, George Peabody (1873–1968): angol történész, képviselő, 1907–1960 között a *Contemporary Review* szerkesztője. Fő kutatási területe az újkori történelem. – Főbb művei: *History and Historians in the 19th Century* [Történetírás és történetírók a XIX. században]. (1913.); *Political Thought in England from Bacon to Halifax* [Politikai gondolkodás Angliában Bacontól Halifaxig]. (1914.) Itt közölt tanulmánya: *George Macaulay Trevelyan, OM*. In: *The Contemporary Review*, 1962. szept. 139–141. l.

George Macaulay Trevelyan művei magyar fordításban nem jelentek meg.

Fordította és a jegyzeteket készítette: Szilágyi Ágnes Judit
A fordítást ellenőrizte: Juhász Nagy Ágnes

Marc Bloch [1886–1944] a történész és ellenálló¹

Egy lengyel történésznek különleges okai vannak, hogy csatlakozzék azokhoz, akik Marc Bloch előtt tisztelgnek. Fő kutatási területének, az agrártörténet kérdéskörének a lengyel történetírásban Leleweltől² Bujakig,³ Rutkowskitól⁴ Kuláig,⁵ mindig is megkülönböztetett helye volt. Két évvel azután, hogy Lucien Febvre⁶ és Marc Bloch létrehozták az *Annales d' Histoire économique et sociale* című folyóiratot, 1931-ben jelent meg Lengyelországban a Franciszek Bujak (1875–1953) és Jan Rutkowski (1866–1949) által alapított *Annales d' Histoire sociale et économique* első füzeté. Mindkét vállalkozás háttérében két történész barátsága állt, az interdiszciplináris munka, egy a hagyományos történeti ismeretelméleti módszerek kereteinek meghaladását célzó program, illetve az a szándék, hogy a múlt tanulmányozása a jelen jobb megértését is szolgálja. Bloch és Rutkowski rendszeresen leveleztek és figyelemmel kísérték egymás munkáját. Rutkowski dolgozott is a francia *Annales*-nak. Marc Bloch munkáit nemcsak jól ismerték Lengyelországban, de számos tanulmány az ő műveinek köszönheti alapgondolatát. A háború utáni években fordították le lengyelre a *Métier d'historien*⁷ [*A történész mestersége*]-t és a *Société féodale* [*A feudális társadalom*]-t. Az *Annales*-iskola óriási hatást gyakorolt a második világháború utáni lengyel történetírásra, a legnagyobb lengyel történetírói művek ihletője volt. A háború utáni lengyel történészek, s elsősorban az én nemzedékem az *Annales*-iskola szellemi kisugárzásában formálódott.

Egyetemi tanulmányaim küszöbén, 1950–51-ben, első történelmi témájú olvasmányaim közül Henri Pirenne⁸ *Les villes du Moyen Age* [*A középkori városok*] című műve mellett Marc Bloch *Société féodale*-ja, az *Annales* kék füzetéi és Fernand Braudel *Méditerranée*-ja⁹ adtak kedvet a történelemhez, neveltek történésszé. Aztán érkezett a „Blochtól mindent” korszaka, kiegészítve a francia történetírás más termékeivel, és végül, 1956-tól kezdve a személyes kapcsolat azzal a közeggel, ahol Bloch szellemisége tovább élt.

Bloch és az *Annales* nem csak a lengyel történetírásra hatottak. Elég, ha csak Bloch műveinek – különösen a *Métier d'historien* – fordításainak – számát vesszük, vagy a középkorral foglalkozó munkák lapalji hivatkozásaira vetünk egy pillantást: Marc Bloch nevét mindig megtaláljuk. S ami még fontosabb, szellemisége ma is elevenen hat a világ történetírására, az általa felvetett kérdéseket újra és újra előveszük. Születésének századik évfordulóján az egész nemzetközi történészvilág tiszteleg Marc Bloch emléke előtt.

*

Marc Bloch életművének historiográfiai elemzése egyelőre várat magára, s még nem akadt történész, aki megkísérelte volna annak megértését. Ki kell jelölni az őt megil-

lető helyet ■ huszadik századi történetírásban és elemezni, hogy milyen hatással volt munkásságára a kor, amelyben született. Meg kell határozni, melyek voltak fő célkitűzései, valamint szellemi és módszertani forrásai. Magam még ennek felvázolására sem teszek kísérletet. E dolgozat keretei között mindössze néhány gondolatot fűznék Marc Bloch életművének üzenetéhez és aktualitásához.

Elsősorban Bloch három nagy munkájára hivatkoznék: a *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* [A francia agrártörténet eredeti jellegzetességei]-re, a *La société féodale*-ra és a *Les rois thaumaturges* [A csodatévő királyok]-re. Rögtön meg kell jegyezni, hogy ezekről a könyvekről nem megjelenésük sorrendjében fogok beszélni, noha jól tudom, ennek Bloch szellemi életrajza szempontjából jelentősége van. Én azonban egységében kívánom elemezni életművét. A későbbi kutatás meghaladta e három munkát. Anélkül, hogy ezt figyelmen kívül hagynánk, ezeket a könyveket *sui generis*¹⁰ dokumentumként, historiográfiai szempontból fogom vizsgálni.

A *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* megrendelésre írt könyv. Az oslói Összehasonlító Civilizációkutató Intézet kérte fel Blochot egy előadásorozat megtartására, amelynek anyaga később, 1931-ben jelent meg. Bár a címben csak az eredeti jellegzetességekről van szó, valójában Bloch a francia agrártörténetet mutatja be bravúrosan, mintegy 250 oldalon. A szerző erről így vall könyve elején: „Egy történész, aki tisztában van mestersége nehézségeivel – Fustel de Coulanges¹¹ szerint ez minden hivatás közül a legkényesebb – nem minden tépelődés nélkül szánja rá magát egy rendkívül hosszú és ráadásul kevésbé ismert folyamat felvázolására néhány száz oldalon.” De feltételezhetjük, hogy a történelem éppen a kockázat vonzotta: nagy témáról volt szó, egy hosszú folyamat áttekintéséről, találékonyságot és az értelmezésben merészséget kívánó kérdéskörrel, egy, az ismereteink hiányosságából fakadó nehézségek áthidalására alkalmas összefoglalásról. Megérte kockáztatni, a vállalkozást teljes siker koronázta.

A település történetével, „a föld elfoglalásának felvázolásával” indul a könyv. Majd, a kissé félrevezető „agrárélet” cím alatt mutatja be a szerző a mezőgazdasági rendszer fő vonásait, a vetésforgót és a szántóterület formáit. Az agrárviszonyok fejlődését és az újkori Franciaország mezőgazdasági arculatának kialakulását csodálatos összefoglalásban vázolja fel, de a könyv számos olyan meglátást és értelmezési javaslatot is tartalmaz, melyeket a későbbi kutatásoknak kellett igazolniuk. Időzzünk el két példánál.

Bloch a francia vidék történetében a XIV–XV. századi válságot fontos választóvonalnak tekinti. Manapság magától értetődőnek tűnik ez a megállapítás. De az volt-e 1929-ben? Wilhelm Abel első munkája az agrárválságokról és konjunktúrákról csak 1935-ben jelent meg,¹² és a nagy vita a XIV–XV. századi válságról – vagy válságokról – igazából csak a második világháború után kezdődik. Bloch azonban már ekkor felvázolta ennek a társadalmi fejlődésben bekövetkezett fordulatnak a kulcskérdését: „A földesúri jövedelmek válságba jutásával ér véget a középkor és kezdődik az újkor”. Ezt a korszakot szerinte „a mezőgazdaság válsága és az elnéptelenedés jellemzi: mondhatni, ez a váltságdíj a XIII. századi virágzásért”. A későbbi részletes kutatások igazolták ezt a feltételezést. A mű figyelmes olvasásakor kitűnik, hogy Bloch mekkora jelentőséget tulajdonított ennek a feltevésnek. Az új földek feltörése, a lakosság növekedése magas népsűrűséget eredményez, amely – ahogy megállapítja –, elősegíti a

járványok kialakulását. A művelés alá fogható új földek mennyisége pedig elérte a korszakban lehetséges természetes határait. A földesúri vagyonok csökkenése mellett bemutatja a paraszti népség helyzetében bekövetkezett változásokat is. A parasztság, bár megszenvedte a százéves háború pusztításait („A parasztok nyomorúsága határtalan volt”), amikor a gazdaság újra fellendült – ellentétben a földesurakkal – jelentős előnyökhöz jutott. 1935-ben, egy, az angol mezőgazdaság történetével foglalkozó munka kapcsán, Bloch a járványok gazdasági hatásának túlbecsülése ellen emeli fel szavát: „Vajon elégséges-e kizárólag csak a magas halálozási arányról beszélni? Nem inkább egy mélyebb és általánosabb válságról van-e szó, ami ugyanabban a pillanatban érzékelhető egész Európában? Ezek a feltételezések jóval későbbi kutatások eredményeit előlegezték meg. Úttörő jellegük, és különösen a késő középkor folyamán bekövetkező struktúraváltozások kérdésének a megfogalmazása lebilincselő.

Második példa: a földesúri reakció. Bloch szerint ez a válsághelyzetre adott válasz – vagy egyike a válaszoknak – és ezt az újkor egyik legfontosabb agrártörténeti jelenségének tekinti. „A járadékok csökkenése, írja, európai jelenség volt, ahogy azok az erőfeszítések is, amiket a többé-kevésbé megújult földesúri osztály tett vagyona helyreállítására. Németországban, Angliában, Lengyelországban vagy Franciaországban ugyanaz a gazdasági dráma azonos gondokat vetett fel. Az országoként eltérő társadalmi és politikai viszonyok azonban az érdekelték sérelmének orvoslására eltérő lehetőségeket kínáltak. „Így az újkori európai agrárrendszer fejlődésének sajátosságai olyan összehasonlító keretbe kerülnek, ahol a hasonlóságok és az eltérések egyaránt jelentőséggel bírnak. Egyik oldalon Kelet-Németország és Lengyelország, ahol a földesúri osztály különösen kiváltságos helyzetben van: ez, a marxista irodalom terminológiájával poroszutastnak nevezett fejlődés Bloch szerint nem hasonlítható össze a franciaországival. Megállapítja, hogy a kelet-európai modellhez hasonlóan az angol mezőgazdasági rendszerben is előtérbe került a közvetlen hasznosítás, de az angol fejlődés egyedisége abban rejlik, hogy eltűnik a változatlan bérletű paraszti birtok. Ez lehetővé tette, hogy a paraszti földbér összegét az adott gazdasági feltételekhez igazítsák. Ez a fejlődés azért volt lehetetlen Franciaországban, mert a francia földesúri osztály nem rendelkezett az angol *gentry*-éhez hasonló szabályozó mechanizmussal. A francia földesurak más eszközökhöz folyamodtak: birtokaikat a paraszti, és a közös használatú földek rovására kerekítették ki.

Az újkori francia nagybirtok változásairól adott kép a *Les caractères originaux*-ban nem mindig meggyőző. Míg a XVI. századot illetően Paul Raveau kitűnő helytörténeti tanulmányára, a *L'agriculture et les classes paysannes en Haut-Poitou au XVIe siècle [Mezőgazdaság és paraszti osztályok Felső-Poitou-ban a XVI. században]*-ra (1926.) támaszkodhatott, a XVII. századi viszonyokról kevesebb adat állt rendelkezésére. „A XVII. század *terra incognita*”¹³, írta egy 1942-ben kelt levelében René Baehrelnek. Azt is a könyv hibájául róhatjuk fel, hogy az összehasonlító elemzésből kimaradtak a mediterrán országok. Ennek ellenére a kérdést, az igazi kérdést felvetette, s ezzel olyan monográfiák, az egyes régiókra összpontosító agrártörténeti munkák sora előtt nyitott utat, amelyek a francia történetírás erősségeivé váltak. A Bloch nyomán újra és újra feltett kérdés a XVII. század strukturális válságáról folyó nagy vitában, máig őrzi aktualitását. Ha összekapcsoljuk a „feudális reakció” problémáját és a Bloch által az *Annales* hasábjain kezdeményezett nagy kutatási programot az európai nemes-

ségről, az újkori történelem egyik legfontosabb jelenségével találjuk magunkat szemben: az agrárdualizmussal, amely országhatároktól függetlenül nehezedik rá a regionális struktúrákra.

Nem annyira a szintézis mérete, sem a mozdulatlanság és a változások elemzése, hanem az agrártörténet felfogása és bemutatásának módja ragadott meg leginkább annak idején. Tévedtem vajon? Néhány évvel könyvének publikálása után írta Bloch e sorokat: „A szántóföldek elhelyezkedése az a nyitott könyv, amelybe a falusi társadalmak sorról sorra beírták viszontagságaik történetét. Sajnos, a termőföldek e nagy, sűrűn teleírt palimpszesztje még várja paleográfusát.” Bloch azonban csodálatosan tudott olvasni ebben a könyvben, ami egy városi embertől meglepőnek tűnhet. Azt hiszem, a csodálat, amit e könyv a történelem ifjú művelőjéből kiváltott, nem írható naivitása számlájára. Azzal, hogy Bloch a régi térképeket és a tájak jelenlegi arculatát is felhasználta kutatásai során, bebizonyította, hogy a történész kezében minden szöveggé válhat, forrásul szolgálhat a múlt megértéséhez.

A vidék történelme iránti érdeklődése már első munkáiban megmutatkozott. Diplomamunkáját Christian Pfister¹⁴ irányításával a párizsi Notre-Dame XIII. századi káptalani birtokainak szentelte, első cikkét pedig Blanche de Castille királynőnek a XIII. század közepén a párizsi káptalan és orty-béli jobbágyai közötti konfliktusba való beavatkozásáról írta.¹⁵ A Thiers-alapítványnak¹⁶ 1908-ban egy, a servage-nak¹⁷ a párizsi-medencéből a XII. században bekövetkező eltűnéséről szóló témát javasolt. Az École Normale Supérieure¹⁸ ifjú hallgatója tervének bemutatásakor Karl Büchnernek¹⁹ a középkor „gazdasági forradalmáról” megfogalmazott elméletére hivatkozott. Eszerint az átalakulást a helyi piacok megjelenése váltotta ki, amelyek anyagi háttérrel teremtettek a felszabadítási mozgalom számára. A Thiers-alapítványnál 1909 és 1912 között eltöltött évek, majd a háború okozta kényszerszünet után ez a terv csak részben valósult meg, amikor 1920-ban Bloch megvédte *Rois et serfs. Un chapitre d'histoire capétienne [Királyok és jobbágyok. A Capetingek történetének egy fejezete.]* című doktori értekezését. Első munkái mégis jórészt azoknak, a vidék történelmével foglalkozó történészeknek a tradícióit követik, akikről 1932-ben Lucien Febvre könyörtelen ítéletet mondott: „Az ő parasztjaik csak okiratgyűjteményeket műveltek, oklevéllel, eke helyett”. Marc Bloch azonban túllépett ezen a szinten. Az emberi, társadalmi elemet kereste, követve Fustel de Coulanges-nak, a francia társadalomtörténet idős mesterének tanítását, miszerint „a történelem az emberi társadalmak tudománya.” Az emberföldrajznak, a francia egyetemi gondolkodás e nagy felfedezésének eredményei és kérdésköre is igen mélyen befolyásolták a történelem- és földrajztudományból oklevelet szerzett fiatal kutatót. Bloch szellemi fejlődésére nagy hatással volt Henri Berr²⁰ is, az ő összegzésre törekvése és folyóirata, a *Revue de Synthèse historique*. Itt közölte Bloch 1912–13-ban Île-de-France-ról írt monográfiáját, amely a földrajz és történettudomány módszereinek és kérdésfeltevéseinek egymásba fonódásáról tanúskodik.

A döntő szerepet mégis az agrárvidékkel való közvetlen kapcsolatának kell tulajdonítanunk. Charles Edmond Perrin²¹ szerint 1919-ben, egy, a Vogézekben tett közös kirándulás alkalmával vehette össze Bloch a levéltárakban szerzett ismereteit a valószínű vidéki tájjal. Ő maga erről a kérdéstről első világháborús tapasztalatai kapcsán így írt: „Kétségtelen, hogy nem egy városlakónak az egyenruhában töltött évek adtak

alkalmat arra, hogy olyan bensőséges kapcsolatba kerüljön a földekkel, a természettel, amilyent a rövid vakációk nem tettek lehetővé.” A kataszterek, a parcellák térképeinek felhasználásával új megvilágításba került az európai földek geográfiai formájának híres, vitákat kiváltó, nacionalista érzelmektől fűtött problémája. A termőföldek három típusának (a nyitott és elnyújtott, a nyitott és szabálytalan, illetve a bekerített) földrajza nemcsak arra a megállapításra vezetett, hogy a francia földeken sem volt ismeretlen az *enclosure* jelensége, de általában is rávilágított az agrárvidékek történelmi dimenziójára, a mezőgazdasági rendszerek történelmi gyökereire. Nehezen lehetne jobb példát találni a „longue durée”, a „hosszú időtartam”²² tanulmányozására, mint a parcellatérképek Bloch által felvázolt és tervezett kutatását.

Az agrártörténet Bloch számára az ember és a föld kapcsolatának története, de szintén nagy jelentőséget tulajdonított az anyagi kultúrának, a mezőgazdasági technikának, a vetésforgónak és a szerszámoknak. Ismeretes, hogy milyen fontosnak tartotta a technikátörténetet is. Ez számára elengedhetetlennek tűnt a paraszti élet megértéséhez. Azokról a történészekről, akik a vidék történelmével foglalkozva elutasították a földművelés mindennapos, prózai viszonyainak vizsgálatát, félig viccesen, félig felháborodva a következőket mondta: „Azt hinnénk, hogy a mindennapi élet bizonyos dolgait alantásnak vélik Clio méltóságához, és szemérmesen orrukot befogva mennek el a trágyadombok mellett.” Bloch éppen az ellenkezőjét tette mindennek. Szenvedélyesen szerette a földművelés tényeit a maguk valóságában. Az agrártörténet egyre inkább érdeklődése középpontjába került. A háború előestéjén új sorozatot alapított *Le paysan et la terre [A paraszt és a föld]* címmel, életének utolsó éveiben pedig egy, a mezőgazdaság történetének szentelt folyóirat tervét dédelgette.

A második könyv, amellyel röviden foglalkozni kívánunk, a *La société féodale*, szintén megrendelésre készült. Az Henri Berr által 1914-ben kezdeményezett, és 1920-tól induló sorozatba, a *L'évolution de l'humanité [Az emberiség fejlődése]*-be Blochnak több könyvet is kellett volna írnia, de csak erre, a számára legfontosabbra jutott ideje. Nem véletlen, hogy a felkérésre éppen ezt a könyvet írta meg. Elég, ha csak a Berr által előre bejelentett címek listáját nézzük: Bloch neve először két, a középkor gazdaságtörténetéről szóló kötet címénél szerepelt: a *Les origines de l'économie européenne [Az európai gazdaság gyökerei]*, és a *De l'économie urbaine au capitalisme financier [A városi gazdálkodástól a pénzkapitalizmusig]* mellett. Mindkettő megelőzte volna a *La société féodale*-t. Máskülönben a Bloch által írt ismertetések, csakúgy mint a módszer, ahogy a középkor agrártörténetét elemezte, szintén világosan megmutatták, mekkora jelentőséget tulajdonított a feudalizmus intézményeinek, és a függőségi köteleknek. 1912-ben publikált cikke a hűbéreskü felmondásának formáiról a régi feudális jogban már jelezte, a jobbágyságról és a földesúri birtokról szóló későbbi tanulmányai pedig bizonyítják állandó érdeklődését e téma iránt. A *Caractères originaux* megjelenésekor Bloch cikket írt az *Encyclopedia of the Social Sciences [Társadalomtudományi enciklopédia]*-ba az „európai feudalizmusról.” Az Európán kívüli feudalizmusról szóló, az övével együtt közölt szócikkek minden bizonnyal csak fokozták érdeklődését az összehasonlító kutatás iránt. A német szakirodalomból Otto Hintze²³ és Walther Kienast,²⁴ az angol történetírásból Paul Vinogradoff²⁵ és F. M. Stenton²⁶ szolgáltak számára útmutatóul. A francia történeti munkák közül olyanok, mint Joseph Calmet-

te²⁷ *La société féodale*-ja csak még inkább azt bizonyították, hogy a téma megfelelő szerzőre vár.

Marc Bloch ebben a könyvben a IX. század közepe és a XIII. század első évtizedei közti feudális társadalom, vagy inkább az európai feudális civilizáció legfontosabb jellemvonásait mutatja be. A könyv megjelenése óta a kutatás sokat fejlődött, mégis elsősorban annak a terminológiája váltott ki historiográfiai és ideológiai vitákat. A szavak körüli vitán túl – feudalizmus vagy feudális rendszer – egy társadalom mélystruktúráiról volt szó. Lehet-e feledni ezeket a vitákat ma, Bloch könyvét újraolvasva? Az ő célja az volt, hogy a személyi függőség rendszerének nyugat-európai kialakulását és meggyökerezését tanulmányozza. A XI. század körül két korszakot különböztet meg a feudalizmuson belül: „Miatán egy rendkívül laza szövetekű társadalomban megszületett, ahol kevésbé számított a kereskedelem, és a pénz ritka volt, az európai feudális rendszer mélyen megváltozott, amint az emberek közötti kapcsolatok intenzívebbé váltak és a javak és pénzeszközök forgalma megelégné vált.” Így az anyagi lét és a gazdasági feltételek kérdéséhez az emberi kapcsolatok problematikája oly módon kapcsolódik, hogy közben megőrzi önállóságát: a társadalmi tényező nem rendelődik alá a gazdaságinak.

Mindez korántsem jelenti azt, hogy Bloch elhanyagolná a tulajdon és a föld megművelésének kérdését. Leszögezi, hogy a föld a függőségi viszonyok keletkezésének tárgya vagy eszköze. Rámutatva arra, hogy a személyi függőség a korabeli európai társadalom meghatározója, nemcsak a vazallitást írja le, hanem az „alsóbb néprétegek közötti függőségi rendszereket” is. Ezen a ponton veti fel a földesúri birtok kérdését: „A függőségi rendszerek egy alsóbb szinten találták meg természetes területet, egy olyan kategóriában, amely sokkal ősbibb a vazallitásnál és jóval túlélte annak hanyatlását: ez a földesúri birtok.” Anélkül, hogy feudális intézményként kezelné, kimutatja, hogy a földesúri birtokok legnagyobb kiterjedése egybeesik a vazallitás fejlődésével. 1929-ben így írt erről: „A földesúri intézmény csak úgy fogható fel, mint a védelmi kapcsolatokra alapozott társadalmi rendszer egy eleme.” Tíz évvel később a földesúri birtokot a IX–XIII. századi feudális társadalmat megelőző jelenségként kezeli, amely fennmarad akkor is, amikor a feudális rendszer főbb jellegzettségei már visszaszorultak. A *La société féodale* első fejezete ezzel a klasszikussá vált mondattal fejeződik be: „Így a társadalmi szerveződések egy típusa, amit az emberek közti kapcsolatok egy különös tonalitása jellemez, nem egyszerűen csak újdonságaival jelentkezik, hanem saját árnyalataival színezi mintegy prizmán át azt, amit a múltból örökölt, hogy azután a későbbi koroknak adja át.”

Figyeljünk fel, az „árnyalatokra”, a sajátos „tonalitásra” tett utalásokra, mert ezek nem egyszerűen a könyv irodalmibbá tételét szolgálják. A történelem megértésének egyfajta módjáról van itt szó.

E mű tartalomjegyzékét vizsgálva egy átfogó terv képe bontakozik ki: megérteni azokat a jellemvonásokat, mélyszerkezeteket amelyek egy társadalom, egy civilizáció egységét adják. Íme a romantikus történetírás régi álma: „a teljes múlt újraélesztése.” Lehetséges ez? Bloch tisztában volt a veszélyekkel. A lovagi ideál és a nemesi életforma tanulmányozása kapcsán veti fel a kérdést: „Vajon nem hiábavaló erőfeszítés-e, megmagyarázni azt, ami az emberről meglévő jelenlegi ismereteink szerint megmagyarázhatatlannak tűnik: egy civilizáció tónusát, magnetikus képességeit.” Nem azt

vonja kétségbe ezzel, hogy jogunk van bizonyos kérdéseket feltenni. Egyszerűen sajnálkozva állapítja meg, hogy az emberről való tudásunk még igen kezdetleges.

A feudális társadalom totális struktúra, amelynek ereje és túlsúlya meghatározzák ennek a modellnek az időbeli korlátait: néhány eleme, bizonyos intézményei túlléphettek ezeken a korlátokon, megjelenhettek korábban is, és tovább élhettek akkor is, amikor az egész társadalmi szerkezet már nem létezett. A feudális társadalomnak ez a fajta megközelítése vezetett az életkörülmények és a mentalitás csodálatos ábrázolásához, ami a címben jelzett témától annyira távolinak tűnt, hogy Henri Berr és Lucien Febvre is némi kétellyel fogadták. Most, amikor újraolvassuk ezeket a lapokat a „gazdaság tonalitásáról” az „érzékelés és gondolkodás módjairól”, a „kollektív emlékezetéről”, a „szokás hatalmáról”, óhatatlanul összevetjük ezeket mai ismereteinkkel és megállapíthatjuk, mekkora fejlődésen ment keresztül a mentalitástörténeti kutatás. Ugyanakkor ezek a fejezetek rávilágítanak Marc Blochnak a társadalomtörténetről alkotott felfogására, miszerint az szorosán kötődik a civilizációk és gazdaságok tanulmányozásához, ezért nem szabad egyszerű szükségszerűségekre korlátozni. A kulcs az emberi viselkedés, a társadalmi lélektan vizsgálatában rejlik. Bloch a feudális társadalmat és civilizációt szinkrón vizsgálatok tükrében elemzi. Fő törekvése az ezeket összetartó erők kutatása. Ez a gondolkodásmód közel áll Fernand Braudeléhez, aki számára a társadalom „együttesek együttese.” Bloch is azt kereste, hogy az egymás mellett, párhuzamosan létező struktúrák, hierarchiák közül melyik a döntő, a legfontosabb egy adott társadalomban. Őt idézve: „Egy *koherens* globális társadalom tulajdonképpen annyit jelent, hogy egy hierarchia ugyan uralma alá hajtja az egészet alkotó többi, de nem feltétlenül pusztítja el azokat.”

A harmadik könyvet, a *Les rois thaumaturges*-t az elmúlt években Bloch főműveként tartották számon. Georges Duby²⁸ 1974-ben azt írta, hogy e könyv nyomán Blochot a mentalitástörténet feltalálójának lehet tekinteni, Jacques Le Goff²⁹ 1983-ban pedig a könyvet a történeti politikai antropológia előfutárának nevezte. Mindez lehetővé teszi számomra, hogy rövid legyek.

A *Les rois thaumaturges* mintha megszakítaná Bloch kutatásainak belső logikáját és folyamatosságát. Könyvének bevezetőjében bevallja, hogy a királyok gyógyító képességének kutatása néhány évvel korábban, Théodore és Denys Godefroy *Le cérémonial français [A francia szertartásrend]* (1649.) című művének, a francia királyok felszenteléséről rendelkezésre álló első számú forrásunknak olvasása közben ötlött fel benne. A téma azonnal megragadta. Már 1919-ben doktori értekezésének (*Rois et serfs*) megvédése előtt egy évvel beszélt erről Perrinnek. A német történeti irodalom is befolyásolta választását. A hűbéri eskü felmondásáról írt 1912-es tanulmánya már bizonyítja jártasságát a német jogtörténeti és jogtörténeti munkákban. Berlini tartózkodása, ahol a vallástörténész Harnack³⁰ előadásait hallgatta, valamint a szintén École Normale Supérieure-t végzett és a Thiers-alapítványnál dolgozó hellenista Louis Gernet-vel és a Kína-specialista Marcel Granet-vel³¹ folytatott viták hozzájárultak kultúrtörténeti érdeklődésének felkeltéséhez. Mindezzel együtt a témaválasztás furcsasága és az akkori kutatási irányoktól való távolsága kételyeket is ébreszthetett történész berkekben. „Azt gondoltam – írja Bloch – hogy érdemes ezt a mellékösvényt követni, és tapasztalataim azt mutatták, igen messzire visz. Úgy találtam, történelmet

csinálhatunk abból, ami eddig csak anekdota volt.” És -- ezt már én tennem hozzá – történelmet lehetett művelni összevegyítve a hiedelmeket, rítusokat, mitológiákat a politikummal, hiszen Blochnak volt bátorsága kijelenteni, hogy könyve az európai politikatörténet jobb megértését szolgálja.

Könyvének tárgya egy csoda: az angol és a francia királyokról is azt tartották, hogy rituális érintésükkel gyógyítani képesek a görvélykórosokat.³² Bloch a francia királyok esetében a XI., az angoloknál a XII. századtól a XVIII. század végéig, sőt a XIX. század elejéig elemzi azt az óriási forrásanyagot, amit e témával kapcsolatban összegyűjtött. Vagyis egy kulturális jelenséget egy igen hosszú időszak keretei közt vizsgál, és ennek során összekapcsolja a módszeres kritikai elemzést a gesztusok, rítusok, szöbeszédék iránti különös érzékenységgel. A *Les rois thaumaturges*-ben az újfajta kérdésselvetés a klasszikus történetírói hagyományokhoz kapcsolódva az új francia történetírás eredeti jellemvonásait előlegezi meg.

Az igazi megrökönyödést a mű megjelenésekor az váltotta ki, hogy Bloch könyvét politikatörténetként jellemezte, ami a mai napig sem teljesen magától értetődő. Bloch a szent és a profán bonyolult kapcsolatát vizsgálja, és arra keres választ, vajon mi volt a valódi célja és tétje a királyok csodatévő erejét hirdető ideológiának. A hatalomról, a természetfölöttiről, a felszentelésről és a csodákról alkotott kollektív képzeteket tanulmányozza. A könyv mai napig érvényes üzenete: a politikatörténetnek figyelnie kell, az eseményeken túl, a hatalom alapjaira, az ideológiákra, a kormányzók és a kormányzottak közötti kölcsönös függésre, sőt az irracionális tényezőre is.

Egy ilyen méretű szellemi vállalkozáshoz képest a könyv végkövetkeztetése, furcsamód, csalódást okozhat. Szerzője ugyanis úgy véli, egy kollektív illúzióval van dolgunk, egy olyan közös nagy tévedéssel, mint amit Bloch az 1914–18-as háború során tapasztalt, s amelyről egy igen érdekes cikket is írt. De vajon leegyszerűsíthetjük-e a királyok természetfeletti hatalmáról alkotott képzetet és a görvélykórosok csodálatos gyógyulását egy hatalmas áhírré?

Könyve elején Bloch így ír: „Minden vallási jelenségnek két hagyományos magyarázata van. Az egyik, amit voltairiánusnak is nevezhetnénk, a tanulmányozott jelenséget egy önmagában biztos, individuális gondolkodásmód tudatos művének látja. A másik ezzel szemben mélyről jövő és homályos társadalmi erők kifejeződését kutatja ugyanott; ennek szívesen adnám a romantikus elnevezést.” Bloch a kétfajta magyarázat egyesítését javasolta. Valójában azonban nem sikerült meghaladnia e két hagyományos magyarázatot. Ez a könyv, amely a tanulmányozott jelenség leírását, elemzését tekintve kiváló, végül is kudarc, aminek oka minden bizonnyal az, hogy nem kapott kellő támogatást a többi embertudománytól. Frazer³³ és Lévy-Bruhl³⁴ etnológiája nem volt megfelelő támasz. A társadalompszichológia, még Blondel³⁵ vagy Halbwachs³⁶ munkái sem szolgáltak a szükséges inspirációval. Hiába gondolkodott Bloch társadalmi csoportokban, ez ebben az esetben nem segített az értelmezésben, mivel itt az emberi természet legmélyebb, legrejtettebb rétegeiről volt szó. 1931-ben Halbwachs öngyilkosságról szóló könyve kapcsán maga Bloch hívja fel a figyelmet, különleges intuícióval, a biológiai faktor fontosságára: „Olyan típusú kutatás ez, amit a történészek éppúgy, mint a szociológusok, a nehézségek miatt rendszerint elhanyagolnak: az emberi személyiség pszichológiai változatlansága, ha jobban meggondoljuk, tanulmányaink legkülönösebb posztulátumainak egyike.” Ezekon a kanyargós ös-

vényeken a történésznek mindenképpen más tudományokat kell segítségül hívnia. A csodatévő királyokról írt könyv következtetései hiányossága a mű úttörő jellegének tudható be: az embertudományok között létezik bizonyos paradigmaticus kölcsönös függőség.

Három könyv, három kutatási irány – gazdaságtörténet, társadalomtörténet, kultúrtörténet. Valójában, azt hiszem, ez a besorolás és az ilyesfajta kirekesztő meghatározások nem felelnek meg Bloch gondolkodásmódjának. Az a készlet, hogy a múlt jelenségeinek emberi dimenzióját megragadja, minden könyvében a valóság különböző rétegeinek elegyítésére ösztönzi. A szántóföldek alakjából és a parcellatérképeken látható földfelosztásból Bloch a társadalomtörténetet olvassa. Stefan Czarnowskinak,³⁷ a durkheimi³⁸ szociológia nagy lengyel képviselőjének munkáira hivatkozva, Bloch ráirányítja a figyelmet a tér megszervezésének vallási problematikájára is. Más alkalommal, a pénztörténet kérdéseinek tárgyalása közben ismét a társadalmi vonás jelentőségét hangsúlyozza: „A középkori pénz gazdaságtörténete – *jobban mondva, annak társadalomtörténete* (kiemelés a szerzőtől, B. G.) – még megírásra vár (...) És ez a gazdaságtörténet csak akkor érhetné el kitűzött célját, ha nem feledkezne meg arról, hogy az emberi környezet különböző csoportokból áll, és ezek egymással elmentéses életformái tükröződnek pénzügyi szokásaik eltéréseiben.” Számtalan alkalommal ismételte el, hogy a gazdaságtörténetnek a pszichológia tényeit figyelembe véve, a társadalmi szféra felé kell nyitnia. A feudális társadalom egységét egy közös társadalmi légkörben keresi, és éppen azt veti Georg von Below³⁹ szemére, hogy nem értette meg, mennyire természetes módon gyökereznek az emberek közötti kapcsolatok és intézmények a „közös mentalitásban”. Egy társadalom megértéséhez éppoly fontosnak tartja megvizsgálni a társadalmi csoportok érzésvilágát és gondolkodásmódját, mint anyagi alapjait. Bár a kutatási területeknek és síkoknak ez a keresztezése nem jelenik meg ennyire tisztán a *Rois thaumaturges*-ben, Bloch ott is utal az orvostörténetre, a hiedelmek és babonák (a fogalomnak Jean-Baptiste Thiers által meghatározott értelmében vett) történetére.

Bloch egész eljárásában tetten érhető ez a globálisra való törekvés. Ez a múlt tanulmányozásának megújítását célzó programjának fő vonása. Hogy ezt jól megértsük, vizsgáljuk meg egyrészt ennek módszertani kiindulópontjait, másrészt szellemi kontextusát.

Marc Bloch akkor kezdte történeti pályáját, amikor a történelemnek von Ranke⁴⁰ tanaihoz igazodó paradigmája volt mértékadó. Megkérdőjelezése a nagy módszertani viták során ugyan felkavarta a történészek nyugodt lelkiismeretét, ám a létező modell felváltására más, az előbbihez mérhetően összefüggő rendszer nem vetődött fel. Az École Normale Supérieure 1904-es évfolyama, melybe Bloch is tartozott, a társadalomtudományok episztemológiai⁴¹ státusáról és módszereiről folyó viták közepette formálódott, amelyekre Lacombe,⁴² Seignobos,⁴³ Simiand,⁴⁴ Mantoux⁴⁵ állásfoglalása nyomta rá bélyegét. A német historiográfiával megismerkedve a fiatal francia történész a módszerekről folytatott nevezetes vita (Methodenstreit), a Karl Lamprecht⁴⁶ munkái körüli vihar kellős közepén találta magát. Vagyis tanulóévei a nagy módszertani viták és annak az egyre növekvő igénynek a korszakára estek, hogy a történelem közeledjék

az egzakt tudományokhoz. Ez volt az Henri Berr által hirdetett történeti szintézis iránti lelkesedés ideje is.

Már hangsúlyoztuk a francia emberföldrajzi iskola hatását. De Marc Bloch intellektuális személyiségének kialakításában a durkheimi szociológia kapta a főszerepet. Évekkel később egy Simiand-ról szóló cikkében így írt erről: „Azoknak az emlékeire hivatkozom, akik a hajdani *Année sociologique*-ban tanulóéveik egyik legjobb szellemi ösztönzőjét találták”. E tanulmányok hatása nem csak a gyógyító királyokról írt könyvében lehetőségre, de minden más munkájában is, abban, ahogy a történelmi jelenségeket értelmezi, ahogy elveti a német historicizmust, az *Antibegrifflichkeit*-et⁴⁷. Bloch durkheimi beállítottsága nem teljesen egyezett a *Revue de Synthèse historique* körének fő irányával, és az *Annales* megindításakor ellentétbe került kiadójuk, Max Leclerc⁴⁸ szociológiával szembeni gyanakvásával. Egyébként Lucien Febvre is elhárította magát egyfajta „szociologizmustól” a történeti értelmezésben, elismerve ugyanakkor azt is, nemzedéke mennyit köszönhet a durkheimi iskolának.

A *Métier d'historien*-ben Bloch értékeli a durkheimi szociológia történészekre gyakorolt hatását. E szociológiának köszönhető, hogy megtanultak „mélyebbre hatolni a vizsgálatokban, jobban megragadni a problémát, kevésbé »olcsón« gondolkodni.” De Bloch rámutat arra is, hogy a durkheimi szociológia, miközben az emberi fejlődés tényéből kiindulva a „racionális megismerés” alapelveit kívánja lefektetni, az élet minden olyan aspektusát figyelmen kívül hagyja, amelyek nem hajlandók engedelmessé válni ezeknek az alapelveknek. Végül eljut annak kijelentéséig, hogy a durkheimi szociológia már a múlté. A történelem válságát nem ilyen recept szerint akarja megoldani.

A történeti gondolkodás korabeli válságára Bloch a társadalomtörténet, az összehasonlító és kritikai történetírás irányában keresi a megoldást.

„Ragaszkodunk a »társadalmi« szóhoz” – írta 1928-ban André Siegfriednek⁴⁹ beszámolva az új folyóirat tervéről. Azt is elmagyarázta, hogy a társadalom és az osztályok szervezetének vizsgálatára gondolt. Fontos ez a megjegyzés. Az új folyóirat elsősorban az egykori és a jelenkori gazdaság kutatása felé kívánt fordulni, Bloch még a *L'évolution économique* címet is javasolta. Az *Annales* egymást követő címváltozásai képet adnak a társadalomtörténet növekvő fontosságáról: tíz évvel az alapítás után, 1938-ban következik be az első változtatás *Annales d'histoire sociale*-ra. Az az állhatatos kutatás, amellyel Bloch minden jelenség társadalmi oldalát vizsgálta, lehetővé tenné, hogy minden művét a társadalomtörténeti rubrikába soroljuk. Minden gazdaságtörténeti kutatásnak – írja Alfons Dopsch⁵⁰ nézeteivel kapcsolatban – társadalmi jellegűvé kell válnia, ha valódi célját el akarja érni. Sőt, Huizinga⁵¹ nagy műve mellé tett széljegyzetként azt állította, hogy nem lehet a középkor alkonyának pszichológiai klímájáról beszélni anélkül, hogy ezt ne vonatkoztatnánk a társadalmi csoportokra.

A történelem folyamatának ábrázolásában mindig is távol állt tőle a monista determinizmus⁵², bár nagy érdeklődéssel fogadta Lefebvre des Noëttes értekezését a szállítási technikáknak a civilizációs fejlődésre gyakorolt hatásáról, és figyelemmel kísérte a marxizmus jelenlétét is a társadalomtudományokban. A történettudomány területén egyetlen szűkítést fogadott el, azt, amely az emberhez vezet. Híres mondása a történész és a mesebeli emberevő óriás közti hasonlóságról⁵³ nem csupán hatásos

fordulat akart lenni, hanem intellektuális vállalkozás is: olyan heurisztikus⁵⁴ útmutatás, amely a történezt a biológiai és pszichológiai valóság felé tereli. Ami az elsőt illeti, ez csak bizonyos mértékig lehetséges, a biológia és a történelem közötti párbeszéd nehézségei miatt. A másodikkal kapcsolatban viszont bátran állíthatjuk, hogy a kollektív pszichológiára való szűkítés – de vajon szűkítés-e ez egyáltalán? – mindinkább gondolkodásmódja legfőbb elemévé vált. A jobbágysors történetének bemutatása, írta 1933-ban, egyet jelent „egy kollektív fogalom, a szabadságtól való megfosztás történetének” bemutatásával. Halbwachs társadalmi morfológiájáról írt könyvének ismertetésében 1939-ben Bloch hangsúlyozta: „Mindenekfelett a par excellence társadalmi elem, s annak anyagi megjelenési formái mögötti megragadásához szükséges erőfeszítés irányában leszünk nyitottak. A mentális elemet értem ez alatt.” Vagy a *Métier d'historien*-nek a fekete pestissel kapcsolatos gondolata: „A járvány csak bizonyos társadalmi – vagyis mélyebb lényegét tekintve mentális – feltételek miatt terjedhetett ilyen gyorsan, és morális következményeit csak a kollektív érzékenység sajátos hajlamai magyarázzák.” Ez az emberre, annak viselkedésére és létezésére összpontosító, a biológiai tényezőket nem elhanyagoló társadalomtörténet igen közel áll hozzánk.

Marc Bloch életműve gyakran a társadalmi szféra bizonyos sajátosságát mutatja be a történelemben, de mindig és mindenekfelett a történeti vizsgálódás kiszélesítésének programjáról van szó, az addig lenézett témakörök és ki nem használt megfigyelőpontok bevezetésével. Székfoglalójában Eileen Power⁵⁵ idézte lord Actonnak⁵⁶ azt a mondatát, miszerint a történészek kezdik megtanulni, hogy az ételt a konyhában kell keresni. Eljutni a mindennapok struktúráihoz, az emberek és a csoportok közötti szolidaritásokhoz és konfliktusokhoz, a nagyobb együtteseket jelentő államokhoz, társadalmakhoz és civilizációkhoz – ez egy globális és mélyreható történetírói program volt. Hiszen Marc Bloch a társadalomtörténetet nem különálló területként kezelte, hanem osztotta Lucien Febvre meggyőződését, hogy a történelem „meghatározásából következően teljes egészében társadalmi.”

Az összehasonlító történetírás Blochnál főként mint a múlt tanulmányozásának és bemutatásának egyik módja jelenik meg. Ezt alkalmazza a *Rois thaumaturges*-ben Angliát és Franciaországot hasonlítva össze; a *Caractères originaux*, mondhatnánk, az angol és a kontinentális mezőgazdasági rendszer összehasonlításából születik; a Sorbonne-on tartott első előadása a francia uradalom és az angol udvarház összehasonlításával foglalkozott. Az európai társadalmak összehasonlító története, ahogyan azt Bloch a Collège de France-ban indítványozta, kutatásai fő kérdését és egyben Franciaország és a középkor egyfajta elgondolásának módját jelentette. Összehasonlító módszere mind a mai napig vitákat és ellenvéleményeket vált ki. Álláspontját pedig világosan kifejtette az 1928-as oslói történészkongresszuson: az összehasonlító módszernek a hasonlóságok és különbözőségek feltárását egyaránt kell szolgálnia, és csak egymáshoz közeli jelenségek és együttesek vizsgálatára terjedhet ki. Korlátait az a törekvés határozza meg, amely az összehasonlító módszerben egy-egy csoport, társadalom vagy civilizáció sajátos jellemzőinek feltárására szolgáló hajszálpontos eszközt kívánja látni; ahhoz, hogy az összehasonlítás valós eredményeket hozzon, a térbeli és időbeli támpontoknak azonosaknak kell lenniük. Ilyen feltételek mellett az összehasonlító módszer képes megjeleníteni az igazi problémákat, és lehetővé teszi egy kutatási kérdőív összeállítását. Bloch azonban munkáiban gyakorta folyamodik egy

kevésbé pontos és általánosabb összehasonlításához. Az európai feudalizmust veti össze az ázsiai feudalizmussal, Frazer-től merít a királyi hatalom mágikus jellegére vonatkozó példákat, a barbár betörések utáni Európa helyzetét a XIV. századbeli annamita vagy sziámi terjeszkedés által keltett viharokkal⁵⁷ hasonlítja össze. Így az összehasonlító módszerben eszközt látott arra, hogy a történelmet egy egzakt tudomány státusához közelítse – és ebben az esetben a módszer kötelez. Ráadásul szereti az összehasonlítást. Ki tudja, vajon a mesék emberevő óriása az emberhúson kívül szereti-e az összehasonlítást is? Ha nem, úgy nagy kár.

Kétségkívül megállapíthatjuk, hogy az összehasonlító történetírás Bloch számára nem különálló terület. Ha néha „egészen tudományos diszciplína”-ként beszél is róla, valójában csak egy gondolkodási metódust ért ez alatt. És talán a történelmi munka és diszkurzus olyan újjászervezését, mely eredményeiket összehasonlíthatóvá tenné.

A történelmi jelenségek és folyamatok „érthetőségét” kívánva, Marc Bloch szembe helyezkedik az idiografikus leírások⁵⁸ elméleti elkötelezettségének elutasítóival. Ihletet nem Dilthey-től⁵⁹ merített – a *verstehen* és a *comprendre*⁶⁰ csupán szótárilag egyenértékűek – hanem sokkal inkább a francia pozitívizmusból, Auguste Comte⁶¹ eszméiből. A XX. század elejének gondolkodásába beépült az a meggyőződés, hogy a tudományos megismerés logikája azonos a természet tanulmányozásában éppúgy, mint az emberében. Így Bloch valamennyi – implicit és explicit⁶² – elméleti lépése a tudomány egyfajta felfogásából ered. Ez még a forma tekintetében is tettenérhető. Sűrűn veszi hasonlatait a reáltudományok vagy az élettan tárgyköréből, hivatkozik az embriológiára,⁶³ a fizikára, az orvostudományra. Azokban a változásokban, amelyek a tudományos episztemológiában Einstein elméletének hatására mentek végbe, az önmagukban immár kevésbé biztos természettudományok és a kritikai vizsgálódás fejlődése következtében egyre pontosabbá váló humán tudományok közeledése mellett szóló érvet látja. A történelemben a tévedés és a hazugság kiiktatásáról van szó – ennek a témának szenteli a *Métier d'historien* legjobb oldalait. Bloch ebben látja a humán tudományok eredetiségét a természettudományokhoz képest. „A forrásnak, a humán tudományok eme hűségesszerszámának, kritikája – írja 1934-ben – ellentétben a természettudományokkal, a mi kísérleteink eredeti eszköze.” A történész igazságkeresésének egyfajta erkölcsi dimenziót tulajdonít, önmagában való értéknek tekinti. A második világháború alatt Fougères-ben ezekkel a megható optimizmust sugárzó szavakkal fejezte be a kritikai módszerről írt apológiáját: „A történelem joggal számíthatja legbizonyosabb dicsőségei közé azt, hogy technikájának kidolgozásával új utat nyitott az emberek előtt az igazsághoz, következésképp az igazságosságához.”

*

Marc Bloch írásait globális szöveggként és az emberről szóló dokumentumként kezeltem. Ennek az álláspontnak megvannak a maga hibái, ezzel tisztában vagyok. A tudós, a tanár, a szellemi mozgalom szervezőjének megértéséhez és megismeréséhez más dokumentumokat is fel kellene használni, az emlékekhez, levelezéséhez, személyes irataihoz kellene folyamodni. Ha most csak röviden is, de rátérek az életrajzára, ezzel Marc Bloch halálának, mint szövegnek a problémáját akarom felvetni; a szövegét, melynek olvasata elengedhetetlen az ember és a történész megértéséhez. Testamentu-

ma, korunk nagy dokumentuma beszél arról, miként látta saját pusztulását; utolsó pillanatainak társai az általa megélt és felvállalt halál kegyetlenségéről vallanak nekünk. Ezeket a dokumentumokat lehetetlen összefoglalni: csak a belőlük áradó világgosszagra és az elképzelt és megélt közötti hihetetlen összhangra szorítkozom. Minden szó túl patetikus lenne, minden hallgatásra szólít. Ha a csendet mégis megtöröm, csak azért teszem, hogy a történész életrajzára a végső dráma szemszögéből vessek egy pillantást, hogy az ő saját életrajzára alkalmazzam a visszafelé haladás általa olyannyira kedvelt módszerét.

Ez az életrajz egy egyetemi ember klasszikus *curriculum vitae*-jeként jelenik meg. Apja egyetemi tanár, az ő nyomdokait követi a francia szellemi elit Ulm utcai nevelődjébe⁶⁴ járva. Aztán a középiskolai tanárság, az első világháború, a strasbourgi egyetemi tanszék, a Sorbonne, kutatásainak nemzetközi hírneve, részvétel a nagy francia intellektuális vállalkozásokban és főként az *Annales* létrehozása, meg annak a valaminek a kialakítása, amit Lucien Febvre és ő a folyóirat keletkezésétől fogva az „*Annales* szellemének” nevezett. Erről mind elmondható, hogy megfelel a tudományos siker fogalmának. És aztán felöltlik a háború alatti Lyon utcáinak képe: „Marc Bloch, felöltőjének gallérját fázósan felhajtva, kezében botjával” részt vesz az ellenállás drámájában és mindennapjaiban, álneveket és hamis iratokat változtatva. Georges Altman⁶⁵ így emlékezik erre: „Képzeljék hát el ezt az alkotó csendre, könyvekkel teli dolgozószoba szorgos nyugalmára teremtett embert, amint utcáról utcára rohan, az Ellenállás titkos levelezését betűzi velünk együtt egy lyoni manzárdlakásban...” Természetesen sok francia egyetemi ember vett részt az Ellenállásban, de ennek a már hajlott korú párizsi professzornak – már az *Étrange défaite* [Különös vereség]-ben „öreg történészként” beszél magáról – a helye valahol nagyon magasan van, nemcsak a vég ismeretében, hanem mert tudatosan választotta a bátorságot, a kockázatot, a szolgálatot és az önfeláldozást. Felesleges kérdésfelvetés-e, ha megpróbáljuk megérteni viselkedését?

A történész munkáját az emberek szolgálatában végzett munkának tekintette. Henri Pirenne-t, az általa legcsodálatosabb és mesterének tartott történészt követve sokszor emlegette, hogy az igazi történésznek mindig az „élet felé” kell fordulnia, hogy már a történelmi kutatás logikája is a jelenre irányítja a figyelmet. Tollából ritkán jelentek meg politikai állásfoglalások, csak az *Étrange défaite*-ben,⁶⁶ Franciaország összeomlásának friss hatása alatt, készít politikai mérleget, melyben nem kíméli hazája társadalmi és katonai elitjét, de a francia társadalom valamennyi osztályának önzését is vizsgálat alá veszi. Felidézi nemzedéke álmait, illúzióit és csalódásait: a szakszervezeti mozgalomba vetett hitet és a csalódást, hogy az képtelen túllépni az anyagi követelések szintjén, a Népfront iránti lelkesedést és a keserűséget, amely a szertefoszlott illúziókat követte. Az események, és különösen azok, amelyekben maga is részt vett, úgy érezte – a jövő történései iránti szolidaritásból –, tanúskodásra kötelezik. A két háború alatt figyelmesen szemlél és jegyzetel: a politikai analízis és a szociológiai elmélkedés lenyűgöző összekapcsolásával és a francia hadsereg legöregebb kapitányának hiteles tanúságával mindarról, amit hazája összeomlásáról látott és tudott, az *Étrange défaite* azóta is a jelenről szóló könyv példaképe. De a tanúság vágyán túl, ott az elkötelezettség.

Bloch első és második világháborús jegyzeteit olvasva, szembeszökő az a komolyság, amellyel katonai szolgálatáról és általában a katonai mesterségről szól. A magyarázat azonban egyszerű: a háború „egyszerre borzalmas és ostoba”, de a hadba hívott polgár viselkedését a haza védelmének parancsa szabja meg. 1939-ben ehhez a totalitárius rendszer gyűlölete, a diktatúrákkal szembeni ellenállás is társult. Ez a liberális és republikánus meggyőződésű történész azok közé tartozik, akiknek „a *Marseillaise* nem szűnt meg a haza tiszteletét zengeni”. Állította, hogy senkinek sincs joga kivonni magát a hazáért hozandó áldozat alól. 1941 március 18-án, Clermont-Ferrand-ban kelt végrendeletében így írt: „Hazámat, melyhez régi családi hagyomány és a tőle kapott lelki és történeti örökség fűz, s melyen kívül képtelen vagyok elképzelni más helyet, ahol kedvemre lélegezhetnék, nagyon szerettem és minden erőmmel szolgáltam.” Megállapítás és magyarázat is ez, amiből volt egy másik is. Meggyőződéses hitetlenként kérte, hogy világi módon temessék. De aztán szemtől szemben a halállal, az antiszemizmussal, az Izrael népének teljes kiirtását hirdető ideológiával, kimondja, hogy zsidónak született.

Nem felejthetjük el, hogy Marc Bloch gyermekkorá és ifjúsága a Dreyfus-ügy idejére esik. Ez az ügy egy egész nemzedékre nyomta rá a bélyegét. Bloch nyíltan vallotta, hogy teljes mértékben az „Ügy” nemzedékéhez tartozónak érzi magát, és ez az École Normale Supérieure-ön inkább idősebb iskolatársaihoz, mint a fiatalabb évfolyamokhoz közelítette. Az ügy emléke életre szóló nyomot hagyott Blochban. Az 1898–99 években az Henry ezredes⁶⁷ emlékművére folytatott gyűjtés világos képet nyújt a kor hangulatáról: az „igazi franciák”, „Franciaország franciái” akkoriban azt ordították: „Éljen Franciaország! halál a zsidókra!” Meg azt: „a zsidó nem francia”, a zsidók hazátlanok, a zsidóknak nincs helyük a hadseregben. Negyven évvel később, az *Étrange défaite* egy lapján Bloch így válaszolt ezekre a zavaros vádakra: „Zsidó vagyok (...) Ez nem tölt el büszkeséggel, de szégyennel sem (...) Származásomra csak egyetlen helyzetben hivatkozom: ha egy antiszemítával kerülök szembe.” Ha úgy gondolom, hogy ennek a katonának és ellenállónak, Franciaországért harcolók fiának, unokájának hazafiságvállalásában a judaizmus is közrejátszott, az nem a létében fenyegetettség állapota miatt, hanem mint érv szerepelt; így talált módot arra, hogy megerősítse: hazája szolgálatára készen, azonosult egy földdel, emberekkel, egy civilizációval, Franciaországgal.

Marc Bloch élete egyúttal üzenet arról is, hogy hol a helye a történésznek a közéletben. Ami nem magától értetődő. A történész túl sokat tud a politikai játszmákról, a tervek és megvalósulásuk közti különbségről, a kívánt és a lehetséges eltéréséről ahhoz, hogy ne érezzen zavart, ha politikailag elkötelezi magát. Túl sokat tud arról is, milyen kétes célok érdekében használták fel a történelmet, hogy tudományát ne akarja távol tartani a közélettől. Marc Bloch, aki *dilexit veritatem*⁶⁸, úgy gondolta, hogy az igazság kutatásának előfeltétele az igazság védelme és szolgálata az életben, hogy a történelemnek és a történésznek az igazság és az igazságosság, a szabadság és testvériség szolgálatában kell állnia. Nem hiszem, hogy hűtlen lennék gondolataimhoz, amikor azt mondom, Danzigért, végül is, meg lehet halni.⁶⁹ Hiszem, hogy fontos ez az üzenet, amely egy nagy történész életének és munkásságának egységén alapul.

Jegyzetek

1. A Marc Bloch-konferencián 1986. június 17-én Párizsban elhangzott előadás szövege. A szerző távollétében (visszatartották Lengyelországban) a tanulmányt Jacques Le Goff (l. a 31. jegyzetet) olvasta fel.
2. Lelewel, Joachim (1786–1861): lengyel történész, a lengyel kritikai történetírás megalapítója. Különösen fontosak a középkor földrajzára vonatkozó munkái. – Főbb művei: *Géographie du moyen-âge [A középkor földrajza]*. (1850.); *La Pologne au moyen-âge [Lengyelország a középkorban]*. I–III. k. (1846–1851.)
3. Bujak, Franciszek (1875–1953): jelentős lengyel gazdaságtörténész.
4. Rutkowski, Jan (1866–1949): lengyel agrártörténész, a két világháború közötti lengyel gazdaságtörténeti iskola megalapítója.
5. Kula, Witold (1916–1988): lengyel gazdaságtörténész. Fő kutatási területe a XVII–XIX. századi mezőgazdaság története, elsősorban Lengyelországban. – Fontos műve: *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego [A feudális rendszer gazdasági elmélete]*. (1962.)
6. Febvre, Lucien (1878–1956): francia történész. Első jelentős munkája: *Philippe II. et la Franche-Comté [II. Fülöp és a Burgund Grófság]* c. doktori értekezése volt (1911). Az *Annales* c. folyóirat egyik alapítója volt 1929-ben. Jelentősége főként a történetelmélet és a társadalomtörténet terén igen nagy. Utóbbit más tudományágakkal összefüggésben igyekezett vizsgálni. Pl. *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle, la religion de Rabelais [A hitetlenség problémája a XVI. században, Rabelais vallása]*. (1942.)
7. A mű teljes címe: *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien [A történelem védelmében, avagy a történész mestersége]*. (1949.)
8. Henri Pirenne-ről l. James L. Cate tanulmányát e kötetben.
9. Fernand Braudelről l. Jean-François Bergier írását e kötetben. – Az említett Braudel-mű teljes címe: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. [A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában]*. (1949.)
10. sui generis (latin): sajátos, különleges, egyedi.
11. Fustel de Coulanges, Numa Denis (1830–1889): francia történész. A pozitivisták elvek szerint hirdette a természettudományos módszerek alkalmazását a történettudományban, és hangsúlyozta, hogy a történeti kutatásnak szigorúan a forrásokra kell épülnie. Kortársaira és a későbbi történésznemzedékekre nagy hatást gyakorolt. – Legfontosabb művei: *La cité antique [Az antik állam]*. (1864.); *L'histoire des institutions politiques de l'ancienne France [A régi Franciaország politikai intézményeinek története]*. I–VI. k. (1875–1893.)
12. Abel, Wilhelm (1904–1985): német agrártörténész. A tanulmányban említett mű: *Agrarkrisen und Agrarconjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis 19. Jahrhundert [Agrárválságok és agrárkonjunktúra Közép-Európában a XIII–XIX. században]*. (1935.)

13. terra incognita (latin): ismeretlen föld – átvitt értelemben: ismeretlen tudásterület.
14. Pfister, Christian (1857–1933): francia történész, 1904-től a Sorbonne professzora. Fő kutatási területe a későközépkori francia történelem és Lotharingia története volt.
15. Blanche de Castille: Kasztíliai Blanka (1187–1252): IX. Alfonz kasztíliai király (1170–1214) leánya, VIII. Lajos francia király (1223–1226) felesége. Férje halála után fia IX. (később: Szent) Lajos (1226–1270) helyett 1226–1236 között régensként kormányozott. – Bloch cikke: *Blanche de Castille et les serfs du chapitre de Paris [Kasztíliai Blanka és a párizsi káptalan jobbágysai]*. In: *Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île de France [Párizs és az Île-de-France történetével foglalkozó társaság értekezései]*. 1911. 224–272. l.
16. Az Adolph Thiers-alapítványt 1891-ben az államférfi sógornője hozta létre. Az alapítvány három éven át támogatást nyújtott fiatal kutatóknak, hogy elkészíthessék doktori értekezésüket.
17. A „servage” kifejezést magyarra „jobbágyság”-ként lehetne fordítani. (Kosáry Domokos jegyzete. In: Marc Bloch: *A történelem védelmében*. Bp. 1974. 83. l. – A fogalom értelmének pontosításához l. : M. Bloch: *Az európai társadalmak összehasonlító történelméről*. In: Uo. 83–89. l.)
18. École Normale Supérieure (francia): Felsőfokú Tanárképző Főiskola: párizsi felsőoktatási intézmény, mely 1808-tól foglalkozik magas szinten a tanárképzéssel. 1903-ban a Sorbonne-hoz kapcsolták. A pályázat útján kiválóított kitűnő hallgatók az egyetemi órákat látogatják, de bizonyos számú órát az ÉNS önállóan ad. Az intézmény mintául szolgált a budapesti Eötvös Kollégium szervezésekor.
19. Bücher, Karl (1847–1930): német gazdaságtörténész és szociológus, a német közgazdaságtan történeti iskolájának legjelentősebb alapítója (1883). A társadalmi fejlődés három fokozatát különböztette meg: zárt gazdálkodás, városi gazdálkodás, közgazdaság. – Fő művei: *Die Entstehung der Volkswirtschaft [A nemzetgazdaság keletkezése]*. (1893.); *Arbeit und Rythmus [Munka és ritmus]*. (1896.)
20. Berr, Henri (1863–1954): francia történész. A szintetikus látásmód hirdetőjeként 1900-ban megindította a *Revue de Synthèse historique* c. folyóiratot. Másik sorozata, a *Monographies provinciales*, Franciaország különböző tájairól közölt feldolgozásokat.
21. Perrin, Charles Edmond (1887–1974): francia középkor-kutató.
22. A fogalom Fernand Braudeltől származik, l. Jean-François Bergier írását e kötetben.
23. Hintze, Otto (1861–1940): német történész, a komparatív történetírás egyik úttörője. Fő kutatási területe a porosz állam története (amit egyszersmind általában a modern állam kialakulásának paradigmájaként tekintett), ill. az európai jogrend, közigazgatás története. = Fontos műve: *Die Hohenzollern und ihr*

- Werk: Fünfhundert Jahre vaterländischer Geschichte [A Hohenzollernek és művük: a haza történetének ötszáz éve]. (1915.)*
24. Kienast, Walther (1896–1985): német történész. Fő kutatási területe a középkori Nyugat-Európa története és az összehasonlító alkotmánytörténet volt. Fő műve: *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte [A német fejedelmek a nyugati hatalmak szolgálatában]*. I–II. k. (1924–1931.)
25. Vinogradoff (Vinogradov), Paul (1854–1925): orosz származású oxfordi történész és jogszociológus. – Fontos műve: *Villainage in England [Villainage (~jobbágyság) Angliában]*. (1892.)
26. Stenton, Frank Marry (1880–1967): angol történész.
27. Calmette, Joseph (1873–1952): francia középkor-kutató.
28. Duby, Georges (1919–): francia történész, az *Annales*-iskola egyik legismertebb képviselője. Fő kutatási területének, a középkornak problémáit a modern antropológia módszereivel közelíti meg: a maitól idegen kultúrát saját kontextusában akarja értelmezni. – Fő művel: *Le temps des cathédrales [A katedrálisok kora]*. (1976.); (R. Mandrou-val:) *Histoire de la civilisation française [A francia civilizáció ezer éve]*. (1968.)
29. Le Goff, Jacques (1924–): francia történész. Fő kutatási területe a középkori társadalomtörténet. – Főbb művei: *Les Intellectuels au moyen âge [Az értelmiség a középkorban]*. (1957.); *La naissance du purgatoire [A purgatórium születése]*. (1981.)
30. Hamack, Adolf (1851–1930): német filológus, az ókeresztény irodalom kutatója. Inkább pályája első felében, politikai-tudományszervezői tevékenysége előtt keletkezett tudományos életműve a kor legnagyobb tudósai mellett jelöli ki a helyét. – Legfontosabb műve: *Lehrbuch der Dogmengeschichte des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten [Az első három évszázad keresztény dogmatörténetének tankönyve]*. (1889.) Hatalmas népszerűsége tett szert a *Das Wesen des Christentums [A kereszténység lényege]* (1900.) c. előadássorozata.
31. Granet, Marcel (1894–1940): francia sinológus, szociológus, író. A modern társadalomtudományok tanulságait példamutatóan érvényesítette a kínai társadalomtörténet korai szakaszának kutatásában, Kína hagyományainak történeti szempontú értékelésében. – Néhány fontosabb műve: *Fêtes et chansons anciennes de la Chine. [Kína ősi ünnepei és dalai]*. (1919.); *La pensée chinoise [A kínai gondolkodás]*. (1934.)
32. görvélykór (skrofulózis: latin-görög): a nyirokmirigyek fertőzés okozta, többnyire gümőkóros eredetű, lassú és kínos lefolyású gyulladása.
33. Frazer, Sir James George (1854–1941): skót etnológus, klasszika-filológus, az összehasonlító vallástörténet egyik megalapítója. A primitív népek vallási és mágikus szertartásait kutatta; az antropológiai kutatások úttörője. – Fő műve: *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion [Az aranyág. Tanulmány a mágiáról és a vallásról]*. (1890.)

34. Lévy-Bruhl, Lucien (1857–1939): francia gondolkodó. A kezdetleges társadalmak etnológiájának, mitológiájának, lélektanának területén végzett kutatásainak eredményei alapvető jelentőségűek. – Főbb művei: *La mentalité primitive [A primitív gondolkodás]*. (1922.); *L'expérience mystique et les symboles chez les primitifs [A misztikus tapasztalat és a jelképek a primitív népeknél]*. (1938.)
35. Blondel, Maurice (1861–1949): francia keresztény filozófus.
36. Halbwachs, Maurice (1877–1945): francia szociológus, Durkheim munkatársa. Kutatásai jelentős részben a szociálpszichológia területére irányultak; munkáit a XX. század eleji szociológia legfontosabb művei közt tartják számon. – A Gerelemek-tanulmányban említett műve: *Les causes du suicide [Az öngyilkosság okai]*. (1930.)
37. Czarnowski, Stefan Zygmunt (1879–1937): lengyel szociológus, keltista.
38. Durkheim, Emile (1858–1917): francia szociológus, a pozitívizmus képviselője volt, a társadalomelmélet és az empirikus társadalomkutatás összehangolására törekedett. A társadalom életének jelenségeit a „kollektív tudatra” vezette vissza. Az öngyilkosság vizsgálata kapcsán megalkotta az „anómia” fogalmát (Görög: törvénytelenység, itt: a társadalmi normarendszer zavara, e normák hatóerejének csökkenése, viszonylagossá válásuk.) Fontosak valláselméleti, neveléstörténeti munkái is. Tanítványait az általa 1896-ban alapított *L'année sociologique* c. folyóirat köré szervezte. – Néhány fontosabb műve: *De la division du travail social [A társadalmi munkamegosztásról]*. (1893.); *Le suicide [Az öngyilkosság]*. (1897.)
39. Below, Georg von (1858–1927): német történész. Fő szakterülete az alkotmánytörténet; módszertani tevékenysége is jelentős. – Fontos műve: *Der deutsche Staat des Mittelalters [A középkori német állam]*. (1914.)
40. Leopold Rankéról I. Marczali Henrik tanulmányát e kötetben.
41. episztemológia (görög-latin): ismeretelmélet.
42. Lacombe, Paul (1833–1919): francia filozófus és szociológus. A történettudomány szociológiai megalapozását kísérte meg. – Fő műve: *De l'histoire considérée comme science [A történelemről, mint tudományról]*. (1894.)
43. Seignobos, Charles (1854–1942): francia történész. – Fő műve: *Histoire politique de l'Europe contemporaine. Evolution des partis et des formes politiques 1814–1914 [Európa jelenkori politikai története. A politikai pártok és formák fejlődése 1814–1914]*. (1924.)
44. Simiand, François (1873–1935): francia történész.
45. Mantoux, Paul (1877–1956): francia történész. 1906-ban *La révolution industrielle au XVIIIe siècle [Az ipari forradalom a XVIII. században]* c. doktori értekezésével, e hatalmas gazdasági és társadalmi szintézissel új utakat nyitott a kutatás számára.
46. Lamprecht, Karl (1856–1915): német történész és kultúrfilozófus. Olyan történetírói eljárást dolgozott ki, amely egy korszak különféle kultúrterületeinek feldolgozása és összehasonlítása által „a korszak szellemét” ragadja meg. Történetfelfogása nagy vitát váltott ki a történészek között. – Fő műve: *Deutsche*

- Geschichte [Német történelem].* I–XII. k. (1891–1909.) – Methodenstreit (német): módszer-vita.
47. Antibegrifflichkeit (német): vsz. fogalomellenesség.
48. Leclerc, Max (1864–1932): francia író, kiadó, újságíró.
49. Siegfried, André (1875–1959): francia közgazdász. A társadalom alakulásában a gazdasági alapokon kívül a földrajziakra is felhívta a figyelmet. – Főbb művei: *Aspects du vingtième siècle [Szempontok a huszadik századhoz].* (1955.); *USA. Aufstieg zur Weltmacht. [USA. Út a világhatalomhoz].* (1956.)
50. Dopsch, Alfons (1868–1953): osztrák gazdaság- és kultúrtörténész. Fő kutatási területe a korai középkor volt. – Jelentősebb művei: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit [A Karoling-kor gazdasági fejlődése].* (1913.); *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung [Az európai kultúra fejlődésének gazdasági és társadalmi alapjai].* I–II. k. (1923–1924.)
51. Johan Huizingáról I. Werner Kaegi tanulmányát e kötetben.
52. monista determinizmus (görög-latin): egy ok, alapelv általi meghatározottság.
53. „A jó történész hasonló a tündérmese óriásához. Tudja, hogy bárhol is érzi meg az emberhús szagát, ott az ő zsákmánya fekszik.” – írta Bloch a *Métier d'historien*-ben.
54. heurisztikus (görög-latin): rávezető, kitaláltató.
55. Power, Eileen (1889–1940): angol középkor-kutató.
56. Acton, John Emerich Edward Dalberg, Lord (1834–1902): angol történész és filozófus, 1895-től a cambridge-i egyetem újkori történelem professzora. Érdékeldőse homlokterében a politikai morál kérdései álltak. Fő művei előadásai melyek többségét csak halála után adták ki.
57. – annamita terjeszkedés: a vietnamiak (annamiták) a X. században rázták le a kínai fennhatóságot, és a XII. században hosszan tartó harcot kezdtek a gazdag Csampa állam ellen, amely a XV. század végére összeomlott, és a vietnamiak bekebelezték.
- sziámi terjeszkedés: a XIV. században kialakuló sziámi állam sorozatos támadásai a XV. század derekára felmorzszolták a khmer birodalmat.
58. idiografikus leírás: A társadalomtudományi kutatás egyik lehetséges megközelítési módszere. Az idiografikus (önleíró, önjellemző) tudomány nem keres általános törvényszerűségeket, a vizsgált jelenségeket saját összefüggéseikben és sajátos folyamataikban igyekszik megérteni.
59. Dilthey, Wilhelm (1833–1911): német filozófus, a szellemtörténeti irányzat megalapozója. Felfogása szerint a filozófia és a történeti tudományok közötti kapcsolatot a „megértés tudománya”, a hermeneutika teszi lehetővé. – Fontosabb művei: *Einleitung in die Geisteswissenschaften [Bevezetés a szellemtudományokba].* (1883.); *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften [A történeti világ felépítése a szellemtudományokban].* (1910.)
60. verstehen (német), comprendre (francia): érteni
61. Comte, August (1789–1875): francia filozófus, a pozitivizmus irányzatának megalapítója, a szociológia tudományának megteremtője. A tudomány feladatá-

- nak a tények leírásából eredő törvények megfogalmazását tartotta. Az emberiség történetében három fokozatot különböztetett meg: a teológiát, a metafizikait és a pozitív szakaszt, a tudomány és a békés munkálkodás szakaszát. – Fő műve: *Cours de philosophie positive [A pozitív filozófia kézikönyve]*. I–VI. k. (1830–1842.)
62. implicit (latin): nem kifejtett, burkolt; explicit (latin): kifejtett.
  63. embriológia (görög elemekből): az élettannak az élő szervezetek csíráinak fejlődését tanulmányozó ága.
  64. Az École Normale Supérieure (l. a 18. jegyzetet) található az Ulm utcában; erre utal a szöveg.
  65. Altman, Georges (1901–1960): francia újságíró, 1944–1947 között a *Franc-Tireur* főszerkesztője volt.
  66. Bloch 1940 nyarán a francia összeomlásról írt gondolatait tartalmazza a kötet, amely 1946-ban jelent meg először.
  67. Henry ezredes: Henry, Hubert Joseph (1846–1898): francia katonatiszt, a Dreyfus-ügy egyik főszereplője.
  68. „dilexit veritatem” (latin): „szerette az igazságot”. Utalás VII. Gergely pápa (1073–1085) halála előtti utolsó szavaira: „Dilexi iustitiam, odi iniquitatem, propterea morior in exilio.” (Szerettem az igazságot, gyűlöltem a gonosztságot, ezért halok meg számkivetésben.)
  69. „Meghalni Danzigért”: a második világháborúban, amikor Lengyelországot felosztották, a franciák bejelentették ugyan, hogy közbelépnek, de komoly lépésre nem került sor. A közbelépés ellenzői (kommunisták, egyes értelmiségi körök, német ágensek) terjesztették a cinikus kérdést: „Mourir pour Dantzig?”

A mű szerzője

Geremek, Bronislaw (1932–): lengyel politikus, történész. 1954–1985 között kutatóként dolgozott a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, 1965–1980 között az intézet középkori művelődéstörténeti osztályát vezette. 1960–1965 között előadott a Sorbonne-on. 1980-tól a Szolidaritás, 1983–1987 között Lech Walesa tanácsadója volt, 1989-től parlamenti képviselő. 1990-ben Herder-díjjal tüntették ki. – Főbb művei: *Ludzie marginesu w sredniowiecznym Paryżu [A középkori Párizs marginalizálódott elemei]*. (1971.); *Zycie codzienne w Paryżu Franciszka Villona [Mindennapi élet François Villon Párizsában]*. (1972.); *Litosc i szubienica [Kegyesség és akasztófa]*. (1989.) – Itt közölt tanulmányának eredeti címe: *Marc Bloch, historien et résistant*. In: *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 1986. 5. sz. 1091–1105. l.

Marc Bloch magyar fordításban megjelent művei

Társadalmi csoportok a középkori francia mezőgazdaságban. [Részlet a *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* c. műből.] (Ford.: Bíró Dániel.) In: *A társadalmi struktúra történeti változásai*. (Szerk.: Kolosi Tamás, Papp Zsolt.) Bp. 1973., 1989. 67–90. l. (Egyetemi jegyzet.)
 A történelem védelmében. Válogatott művek. (Vál., bev., jegyz.: Kosáry Domokos. Ford.: Kosáry Domokos, Makkai László, Pataki Pál.) Bp. 1974. 328 l.

A cikket fordította: Boros Krisztina, Czoch Gábor

A fordítást az eredetivel egybevetette: Sahin-Tóth Péter

A jegyzeteket összeállította: Czoch Gábor, Vörös Boldizsár

Arnold Toynbee (1889–1975)

Emlékbeszéd

Nem csupán a szokás kedvéért említem, mekkora megtiszteltetés számomra beszédet mondani Arnold Toynbee életéről és munkásságáról, illetve a Chatham House történetében és működésében betöltött szerepéről éppen ebben az Intézetben¹. Kitüntetés ez számomra, de egyben a sors keserű ironiája is, mert a beszéd Martin Wight² barátomat illette volna meg.

Toynbee-nál senki sem tett többet az Intézetért. Gyakran láthatjuk ebben a könyvben,³ vagy publikációkban, hogy azok valamely intézet égisze alatt íródtak. De ebben az esetben ez a szokás megfordult, hiszen azt mondhatjuk, a Chatham House Toynbee égisze alatt virágzott fel. Ő volt gondozója – és Veronica Toynbee-val⁴ jórészt szerzője is – a *Surveys of International Affairs* két világháború közötti számainak, melyek a bevezetővel és a mutatókkal együtt összesen 24 kötetet tesznek ki.⁵ Ezenfelül további 11 kötet elkészítéséért felelt, melyek az 1939-től a háború után, már mások által készített számok közötti időszak hiányait pótolták. Abban az időben egy szélesebb koncepció és egy átfogóbb dimenzió jegyében dolgozott, az *A Study of History [Tanulmány a történelemről]* c. munkán, ami szintén a mi kiadásunkban látott napvilágot.⁶

Első pillantásra *Study* és a *Surveys* c. munkák igen eltérő jellegű alkotások, és az alkalmi olvasó – ha van ilyen – könnyen azt a következtetést vonhatná le, hogy az egyik munka a másik megírásának a szünetében készült. Nem szokatlan jelenség ez az alkotó intellektus számára, hogy különböző feladatok különböző időben történő felvállalásai frissítse fel önmagát. Tömeges példát ismerünk erre vonatkozóan, és némelyik legendás ezek közül. De Toynbee nem így látta ezt. Számára a *Study* és a *Surveys* c. munkák egymás részei voltak, abban az értelemben, hogy mindkettő része volt az ő egyedülállóan hatalmas, de egyben egyedülállóan egységes nézetrendszerének a történelem mibenlétéről. Egyszer azt mondta, hogy a *Surveys* létrehozása számára iskola volt a történelem tanulmányozásához és írásához. A *Study* utolsó lapjain pedig – mintegy felelve a fiatalkorában Marcus Aureliustól kapott hatásokra – megindító nagylelkűséggel és feltűnő alapossággal vette számba intellektuális és spirituális tartozásait. A *Study* c. munkát a *Surveys* írásaival kapcsolta össze, megjegyezve, hogy mindkét alkotás sokat nyert azzal, hogy egy negyedszázadon keresztül egyidejűleg dolgozott rajtuk.

Sokaknak és sok történésznek ez a párosítás különösnek és erőltetettnek fog tűnni. Azonban Toynbee számára – ebben nem kételkedhetünk – ez megfelelő és alapvető jelentőségű volt. Ezt legjobban egy kis epizód felidézésével tudom illusztrálni. Egy napon, kevéssel az I. világháború befejeződése után Toynbee a Buckingham Palace Road-on sétált, és hirtelen egyfajta bensőséges kapcsolatba került a múlttal és a

jövővel, a múlt emberiségével, az élőkkel és a majdan megszületőkkel. Csomópontnak érezte magát az emberiség történetének folyamatában. Ahogy sok évvel a II. világháború után feljegyezte az esetet: „úgy éreztem” – írta –, „hogy a történelmi áramlatok hatalmas sodrással örvénylenek keresztül rajtam”, és „az életem hullámként csap fel a hatalmas folyam hömpölygésében.” Szokatlan tőle, hogy nem tudta megadni az esemény pontos dátumát, de azt közölte velünk, hogy a Buckingham Palace Road déli részén történt.

Toynbee víziója a történelemről, mely kifejezés azt hiszem Albert Houranitól származik, egész életre szóló és alapvető fontosságú. Ez nem természetes. Úgy vélem, csak kevés történész teljesíti hivatását ily módon abban a meggyőződésben, hogy kortárs történészként kapcsolatot tart az egész emberiséggel. Toynbee meggyőződése az volt, hogy a történelem nemcsak a múltat jelenti, noha leginkább a múltból alkotott feljegyzéseket, vagy az ember múltból alkotott elképzeléseit értik alatta. A történelem minden irányba kiterjed. A történésznek az Idő egészében kell élnie. A történésznek az a törekvése, hogy összekapcsolja a múltat, a jelent és a jövőt, az organikus egység érzetét teremtve meg.

De ebben a hatalmas és mérhetetlen áttekintésben a jelen különleges helyet foglal el, hiszen a történész ebben él. Éppen ezért a jelen tanulmányozása és megértése sajátos jelentéssel bír a történész számára. Toynbee nagyon szilárdan kötődött az idő és a tér fogalmaihoz, bár ez nem feltétlenül volt öröme. Néha az a benyomásunk támadhat, hogy nemcsak egy konkrét korhoz való kötődést érzett, hanem nemkívánt fogoly volt abban. Egy alkalommal úgy jellemezte önmagát, mint aki a viktoriánus angol kultúra terméke, a Homo Occidentalis⁷ egy példánya, aki a nyugati civilizáció aggkori elgyengülésében (saját kifejezése) él. Boldogabban, majdhogynem azt mondhatnánk inkább otthon érezte volna magát a klasszikus Görögországban. De nem engedett a kísértésnek, hogy a tényeket a vágyaival helyettesítse. Noha minden idejét felhasználta, hogy ezt a kagylót felnyissa, pontosan tudta, micsoda szerep jutott osztályrészéül, és elfogadta, hogy ez az, ahonnan származtatnia kell magát. Ugyanez vonatkozik a helyre is. Igen fogékony volt a helyszínekre, feltéve, hogy azok emberi vonatkozással bírtak. Ő maga is igazi utazó volt. Úgy vélem, nem tévedek, ha azt mondom: a *Study* megírásának gondolata nem a kutatás során, hanem egy utazás alkalmával alakult ki, hiszen magából a műből is kitűnik, amilyen kitüntető szeretettel ír a nagy utazókról. Maga is szeretett utazni, és ilyenkor az általa felkeresett helyeket történelmi – értsd: emberi történelmi –, ill. anélküli helyekre osztotta. Az Egyesült Államok nagy részét történelem nélküli területnek találta. Ezek üres területek voltak, nélkülözve mindent, ami az emberiséggel összekapcsolható lett volna. De voltak más jellegű tájak. Gettysburg és Chattanooga például vagy más földrészeken Monemvasia és Port Arthur.⁸ Utolsó utazásai egyikéről pedig így számol be naplójában (csak fejből idézem): „Ma láttam Balkh-ot”.⁹ Amit valójában látott, az nemcsak az a kietlen táj volt, ami ma Balkh, hanem az a hely, ahol Zoroaster¹⁰ meghalt, Alexandros megnősült, Dzsingisz kán és Timur Lenk pusztított, Marco Polo elámult, és Aurungzeb¹¹ uralkodott. Szeretett szilárdan állni a jelen talaján, hogy képzelete elrugaskodhassék a múltba, vagy a jövőbe.

Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, ami más hivatásos történész számára kellemtelen, a hétköznapi embernek pedig zavarbaejtő: Toynbee *történészként* legalább

annyit foglalkozott a jövővel, mint a múlttal. Múltbéli kirándulásai a jövőben tett kirándulásokkal kerültek egyensúlyba. Arra volt rendelve – és ezt küldetésének tekintette –, hogy megpróbálja „egy piszgai látványt¹² találni a nyugati civilizáció távlataira.” Módszere azon alapult, hogy a felfedezett törvényszerűségek kiterjesztése kijelöli a jövő körvonalait, vagy talán többet is. Tökéletesen tudatában volt az eljárásában rejlő veszélyeknek, és a *Study XI.* kötetében 250 sűrű oldalt szentelt a találynak, léteznek-e egyáltalán ilyen törvényszerűségek (ő hitt létezésükben), s hogy azok felszólítások vagy figyelmeztetések-e, könyörtelenek vagy alakíthatók-e? Vagyis a szükségszerűség és szabadság ősi ellentétéhez jutott, ahhoz a problémához, mely általában kevésbé foglalkoztatta a történészeket. Mindamellet ez Tolsztoj a történelem természetéről folytatott töprengéseinek lényege, a *Háború és béke* utolsó lapjain. „A történelemben azt, amit ismerünk, a szükségszerűség törvényeinek nevezzük, azt, amit nem ismerünk, szabadságnak.” – írta Tolsztoj. Sőt tovább megy: „A szabadság a történelem szempontjából csupán annak kifejezése, ami ismeretlen marad azon túl, amit az ember életének törvényeiről tudunk.”¹³ Tolsztoj és Toynbee gondolatmenete sokáig párhuzamos, de Tolsztoj konklúzióját Toynbee nem fogadja el. A *Study* későbbi részei elutasítják azt, és hogy végül egy Spenglerénél kevésbé szélsőséges *Welt-* vagy *Zukunftsanschauung*-hoz¹⁴ jut, ami inkább korlátozott pesszimizmus, mint egy feltétlen katasztrófa jövendölése, azt csak úgy tudta elérni, hogy Istent bevonja érvelésébe, és így történeti tanulmányát a metafizikán át a teológiáig vezeti, pontosan azt téve, amit Tolsztoj elutasított.

A törvényszerűségek, legyenek akár leíró vagy előíró jellegűek, legyenek akár egy természetes folyamat leírásai, vagy természetfeletti elrendelések, első látásra egyaránt megmásíthatatlannak tűnnek. De a második esetben nem kell hajthatatlannak lenniük, hiszen a „fenséges törvényhozó” hagyhatott magának kibúvót. Toynbee elutasította azt a nézetet, miszerint a Törvényszerűség egyetlen alternatívája a Véletlen. Gyanítom, hogy ez az alternatíva – az a gondolat, hogy az emberi történéseket végső soron a Véletlen irányítja – felháborította őt, és különösen Bergsonnal,¹⁵ akire nyíltan hivatkozott, talált alapot arra, hogy ezt elutasítsa. A Szabadságot a Törvényszerűség egyik alternatívájának tekintette, vagy mint a Törvényszerűség szükségképpen uralmának mérséklőjét. Így jutott az Emberi és Nem-emberi Törvényszerűségek megkülönböztetésének gondolatára, és arra, hogy feltételezte, Isten (mondanom sem kell, ez nem a keresztény Isten) határozott úgy, hogy az embernek bizonyos mértékű szabadságot enged egy szűkre szabott szférában.

Így a történelem szó *in saecula saeculorum*¹⁶ kifejezőjévé vált minden emberi tevékenységnek és annak, hogy valamely külső isteni vagy spirituális erők meghatározzák ezen tevékenységek kereteit. Emlékezzenek csak: az *A Study of History* egy imával fejeződik be. Amikor Toynbee, gibboni¹⁷ pontossággal, 1951. június 15-én, délután 6 óra 25 perckor ráírta nagy művére, hogy *Finis* – alig kevesebb, mint negyedszázaddal felvázolása után a tervnek, melyet most teljesített – ezt nem a XVIII. századi racionalista, s nem a klasszikus görög életérzéssel tette, hanem a „Boldog Angelico a Boldogító látomás jelenlétében” hangulatában, azután, hogy azon a napon újra felkereste ezt a képet a National Gallery-ben.¹⁸

Itt egészen közel jutottam a Toynbee gondolkodásában jelentkező központi ellentmondáshoz, mely számos, munkásságát bíráló írásban került felszínre. Toynbee in-

díttatása a gondolkodó humanistáé volt: az emberi elme kutatáshoz szokott természetével és igyekezetével rendszert és szabályosságot akart keresni és felfedezni az emberi *oikumené*¹⁹ eseményeinek érthetetlen láncolatában, a térben és időben kiterjedő emberi történelemben. Viszont arra a meggyőződésre jutott, legalábbis úgy tűnik nekem, – és erre utal a „piszgai látvány” kifejezés – hogy nem ok-okozati viszony rejlik az *oikumenében*, hanem egyfajta morális rend, emiatt aztán sem megmagyarázni, sem levezetni nem lehet egy rendszert a konkrét fizikai és időbeni *oikumenéből*, hanem csak az *oikumenén* kívüli tényezőkből, amelyekre jelenleg nincs jobb szavunk mint az, hogy Isten. Ez a konklúzió nagyrészt megtagadása az eredeti felfogásnak és indítékainak; meghasonlás a mi úgynevezett nyugati civilizációnk alapvető intellektuális eszméivel és életérzésével. Merész és szomorú következtetés ez, és sokunknak, saját korunk és civilizációnk gyermekeinek, valószínűleg hibásnak is tűnik.

Bármit is mondjanak a történészek, a filozófusok, a teológusok erről a nagyívű fejtegetésről és feltevésről, tagadhatatlan nagyszerűséggel bír, s eme nagyszerűség a Buckingham Palace Road-i vízióból származik, az *egység víziójából*. Ez vezette Toynbee-t számos intellektuális utazásán, s bár paradoxnak tűnhet – ennek gyökere nem filozófiai és nem is teológiai, csakis történeti. Úgy tűnik, hogy Polybios – mellesleg szintén egy olyan nagy történész, aki egyúttal nagy utazó is volt²⁰ –, „elvetette a magot”, és ifjúkorában meggyőzte Toynbee-t, hogy a történelem tárgya az *oikumené*, a teljes tér, ahol emberek voltak és vannak – és Einstein kortársának ebből természetesen következett a kiterjesztés: az Idő egésze. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a történészek már jóval Einstein előtt rendelkeztek ilyen hajlamokkal. Például Tours-i Gergely²¹ Ádámmal és Évával kezdte a Merovingok bemutatását a VI. századi Franciaországban.)

Miért nem térítette el útjáról Toynbee-t ez az elképesztően nagy feladat? Miért nem mondta: ha ez a történetírás, akkor talán más tennivaló után kell nézmem. Részben megválaszolta ezt a kérdést, amikor a történészek indíttatásáról írt. Érdekes, hogy válasza három különböző, de egymással összefüggő elemből áll – intellektuális, esztétikai és morális –, melyek mindegyike számára a lélek egy-egy aspektusát jelentette. Az intellektuális indíttatás képes összerendezni és megérteni a tényeket. Az esztétikai indíttatást a tények mögötti költészetnek nevezte. (Költészet, figyeljenek rá, nem zene. Toynbee munkáiban kevés utalás van a zenére. Talán azért van ez, mert a görög és római kultúra inkább költészetet hagyott ránk, mint zenét?) Morális, az elhivatottság miatt, felfedni a tények mögötti szándékot, és ebben mindenekelőtt Thukydides hatását sejtethetjük. Toynbee tudta, hogy a történetírás komoly hivatás: a *miért* és a *mi volt* kérdések felvetésével teljesíti kötelességét a történetíró. Így a történész bizonyos értelemben prédikátor is. Vagy a szó barátságatlanabb konnotációit figyelembe véve mondjuk inkább, hogy a történész tanár, guru,²² vagy idegenvezető?

Toynbee munkamódszere a kíváncsisággal párosult megfontoltság. Úgy vélem, ez az ő személyes viktoriánus örökségének a része, és mindenekelőtt a legjobbra való törekvést és a kitartást jelenti, vagy ahogy a viktoriánus koriak maguk mondták volna: igyekvést. Fénykorában ez a viktoriánus megfontoltság két másik jellemvonással kapcsolódott össze: az alázattal és a becsületességgel. Az alázattal párosult megfontoltság azt jelenti, hogy próbálkozásaid nem mindig járnak sikerrel, és válaszaid néha eltérítenek. De állhatatos vagy. A kérdések és válaszok eme problematikájához még viz-

A becsületesség a megfontolt történész számára szembenézést jelent az objektivitás nehézségével, vagy éppen ellenkezőleg az elfogultság vállalását értjük alatta. Ez különösen nehéz kérdés a jelen történészei számára, hiszen a kortárs események erőteljesebben ragadják meg az érzelmeket, mint a távoli korok történései. Vannak ősi konfliktusok, melyek nem csillapodnak. A „Gavallérok a Kerekfejűek ellen”²³ kézenfekvő eset saját múltunkban. De a régi csaták, csakúgy mint az öreg tábornokok, javarészt elhalnak. A maiakkal más a helyzet. Például az 1930-as években a *Surveys* írójaként aligha volt lehetséges elfogulatlanok lenni, amikor az olaszok elfoglalták Abesszíniát vagy kitört a spanyol polgárháború. Ugyancsak irreális elképzelés azt kérni valakitől, akit ennyire megragadnak ezek az események, hogy elítéleteit elfojtva írjon róliuk. Anna Komnénától sem lehet várni, hogy pártatlan legyen a frankok esetében.²⁴ Ha az objektivitás azt jelenti, hogy félretenni vagy kiirtani az elfogultságot, akkor Toynbee ezt nem várta el a történészekről, és magával szemben sem támasztott ilyen igényt. Ellenkezőleg, helyt adott a részrehajlásnak, és főleg az esélytelenek és a vesztesek iránti elfogultságnak. Egy időben az a gondolat foglalkoztatta, hogy megírja a pun háborúk történetét karthágói nézőpontból. Írt is egy nagyon jó könyvet *The Western Question in Greece and Turkey [A nyugati kérdés Görög- és Törökországban]*, amely kifejezetten törökpárti volt, és röviddel a törököknek az I. világháborúban elszenvedett veresége után született.

Az objektivitás és az elfogultság kérdése annyira fontos a jelenkor történészei számára, hogy szeretnék még néhány szót szólni erről. Az objektivitás időnként első számú követelménnyé vagy erénnyé emelkedik, és e cél elérésének lehetetlensége gyakran leértékeli a jelenkor történésze működésének egészét. (Mellesleg, Thukydidesre is alkalmaznunk kellene ezt az általános megbélyegzést?) Úgy érzem, bizonyos zavar alakult itt ki, amely Ranke²⁵ egy nevezetes, de talányosan tömör mondásából ered: „A történész a tényekkel foglalkozik, de nem csak a tényekkel.” Ha Ranke csupán azt mondta volna, hogy egy történésznek jól kell értelmeznie a tényeit, akkor persze senki sem vitatkozna vele. Mégis kétségtelenül körültekintőbb lett volna előírását világosabban megfogalmazni, és azt mondani, a történésznek minden tőle telhetőt meg kell tennie a tények felkutatása érdekében, és nem szabad a meglelt tények közül figyelmen kívül hagyni, vagy kiforgatni a kellemetleneket.

De elfogadjuk-e azt is, hogy a történésznek nem szabad állást foglalnia? Ez egy másik kérdés, az objektivitás ebben az értelemben számomra nem tűnik annyira elérhetetlennek és nemkívánatosnak. Természetesen visszautasítjuk, hogy állást foglaljunk a Montague és Capulet család ügyében, de ennek oka az lesz, hogy csatározásukat figyelve úgy ítéljük meg, nincs mit eldönteni közöttük. Az ilyen szituáció ritka. Általában van mit választani és a történésznek nem kell kibújni a választás terhe alól. Az állásfoglalás visszautasítása nem parancs, lehet dönteni és van lehetőség a kitérésre is. A Montague-k és Capulet-ek esetében az állásfoglalás elutasítását megelőzi az értékelés: a döntés ebben van. De az értékelés előtt elutasítani az állásfoglalást, ez kibúvás a történész feladatainak egy fontos része alól, amely nem más, mint a helyzet felmérése, értékelése és ismertetése.

Sőt tovább megyek. Elmondhatom, hogy az objektivitás ebben az értelemben egyáltalán nem a becsületesség egy megjelenése, sokkal inkább távolságtartás az elbeszélt eseményektől, ami egyenértékű az arroganciával. Az „Isteni szemszög” közömbössége az emberi ügyekben annak az alázatosságnak a félretétele, melynek, mint mondtam,

a történelemtudós komoly igyekezetével kell párosulnia. Thukydidesnek igaza volt, hogy a *miért* kérdését – ami nem tényszerű kérdés – csakúgy feltette, mint a *mi volt* kérdését. Elmeséli nekünk, hogy a peloponnésosi háború kitörésének közvetlen oka a kerkyrai *stasis*²⁶ volt – ez tehát a tény. De őt, mint történészt, az foglalkoztatta, hogy rávilágítson a háború végső okára, ahogy mi mondanánk, az igazi okára, az athéni gyarmatosító politikára, és függetlenül attól, hogy igaza volt vagy sem ebben a morális ítéletben, történetének ez a dimenziója, – az az igény, hogy a történésznek ugyanannyira feladata bizonyítani, mint kijelenteni – tette őt igazán nagy történetíróvá. Gibbon sem elégedett meg csupán a Római Birodalom hanyatlásának és bukásának feltérképezésével. Elsődleges szándéka az volt, hogy bemutassa nézeteit a hanyatlás és bukás okairól, ami szerinte az volt, hogy a keresztények és a barbárok aláásták a birodalmat. Ezt ma már nem tartják helyes értékelésnek, vagy legalábbis nem a teljes válasznak. De Gibbon ennek ellenére is jelentős történész marad. Mindig a megfelelő kérdéseket tette fel. Ez egyike azon ismérveknek, melyek megkülönböztetik a jelentős történészt másoktól. A közhelyszerű fordulatot kockáztatva emlékeztetni szeretném Önöket a krónikás és a történész közötti klasszikus különbségre. Ennek a megkülönböztetésnek az általam ismert legrövidebb módja az, hogy a krónikás arra szorítkozik, hogy elmondja mi történt, a történész mélyebbre hatol, és felteszi mind a „mi volt” és a „miért” kérdését. Ővé a komolyabb vállalkozás, és ami ezt azzá teszi, az vizsgálódásainak mértéke. Úgy gondolom, hogy sokkal fontosabb a jó kérdéseket feltenni, mint a helyes válaszokat megadni. Egy tökéletlen felelet a jó kérdésre nem lehet haszontalan. Egy helyes felelet a rossz kérdésre értelmetlen.

Mivel a helyes válasz ismerete vagy az ahhoz való közelebb kerülés felettébb kívánatos, közvetlenül ahhoz a problémához érünk, hogy merre és hogyan keressük ezt a választ. Ez a második nagy nehézség a jelenkor történésznének pályáján. Ha az első az objektivitás vagy beállítás problematikája, a második a források kérdése. Elszakítja-e az egykorúsága a jelenkor történészt azon ismeretek forrásaitól, amelyek szükségesek munkájához? Tárgyához való közelsége elzárja-e a történelmi működéstől?

Itt meg kell állnom egy pillanatra. Fokozatok lehetségesek a közelségben még a jelenidejűség fogalmán belül is. Eddig csak Toynbee *Study*-jára és az Intézet által kiadott *Surveys*-ekre hivatkoztam, de ezen a ponton meg kell jegyezni, hogy az Intézet nem csupán a *Surveys*-t mutathatja fel, mint a jelenkor történetírásához való hozzájárulását, sőt ezek a munkák nem is igazán jellemzőek erre a műfajra. Ezen művek a jelenkor történetírásának egy szélsőséges formáját képviselik. Az ezen a területen kifejtett munka jelentős része hosszú időt ölel fel, körülbelül egy nemzedékre visszamenően. Ezzel szemben a *Surveys* rendszere az volt, amikor a két háború között Toynbee-ék írták, és amikor a II. világháború után én készítettem, hogy minden évben az elmúlt év eseményeiről szólt. A jelenidejűség akut volt. Röviddel azután, hogy húsz évvel ezelőtt elhagytam a Chatham House-t, ezt a felfogást feladták a nehézségek miatt, melyek leküzdhetetlennek tündek és minden bizonnyal súlyosak voltak. (Ezen nehézségek egyike, mellel, egy „második Toynbee” megtalálása volt.) Később maga a *Surveys* is megszűnt. Ennek az az eredménye, hogy a jelenkor történetírása nem létezik többé ebben a szélsőséges formában, habár kutatási programjaink más szempontból a jelenkor történettudományának jelentékeny corpusát²⁷ alkotják.

Viaszatérek a jelenkor történésze forrásainak problematikájához, és ahhoz, mennyiben különbözik ő más történészekről ezen források csekély száma és megbízhatatlansága miatt. A fő forrás kétségtelenül a sajtó, de, mennyiségétől eltekintve, ebben nincs semmi rendkívüli. Újságokat és egyéb kiadványokat minden korszak történészei felhasználnak, feltéve, hogy azok hozzáférhetőek. A fő különbség abban van, hogy a jelenkor történészei arra panaszkodnak, túl sok újság van (ami túl sok értéktelent jelent), míg régebbi korok történészei gyakran képtelenek elegendőt felkutatni. A második jelentős forráscsoport a hivatalos dokumentumok. A jelenlegi brit terminus szerint ez harminc évnyi vágyakozás, tudván, hogy a dokumentumok ott állnak, de képtelenség hozzájuk férni. Mégis, ismétlem, a dokumentumok hiánya nem teljesen a jelenkor történetírásának jellegzetessége. A jelenkor történésze azért bosszús, mert a dokumentumok titkosítottak, más területeken dolgozó kollégái azért, mert dokumentumaik elvesztek vagy elpusztultak. A cinikusság látszata nélkül mondhatjuk, hogy egyikőjük sem tudja, milyen csekély ez a veszteség. Persze mindenki szeretne ilyen dokumentumok birtokába jutni, – hogy csak a legkevesebbet tételezzük fel – már csak a megnyugvás kedvéért is, de a történeti munkák nagy része, ráadásul jó munkák íródtak már nélkülük. Minden figyelmeztetés közül a legvilágosabbat maga Toynbee fogalmazta meg:

„Egy hivatalos dokumentumban található információ – feltételezve, hogy a dokumentumot hozzáértően készítették – mindig valamiféle hivatalos célt szolgál, ami bármi legyen is, bizonyos, hogy elsődlegesen nem a jövőendő történéseit kívánja tájékoztatni. A dokumentumok, saját, praktikus céljukhoz való alkalmazhatóságuk mellett, mivel történelmi bizonyítékok is, potenciálisan valóban nagyobb értéket képviselnek. De a történész mindaddig nem képes hasznukat venni saját intellektuális céljához, amíg nem sikerül újra felfedeznie vagy rekonstruálnia azokat az igen eltérő célokat, amelyek jegyében készültek.”²⁸

A harmadik alapvető forráscsoport a memoáirodalom, melyeket maguk a főhősök vagy a kedvező helyzetben lévő megfigyelők készítettek. Természetesen fenntartással kell ezeket kezelnünk. Sok közülük felbecsülhetetlen érték, de vannak önéletrajzírók, akik olyan nagy energiát fordítanak félrevezetésünkre vagy untatásunkra, hogy egyébre már nem marad erejük. Az önigazolás szintén nem új módszer. Augustus császár kiváló példája annak a nagy színésznek – korunkban is vannak Augustusnak utódai –, aki fáradtságot nem kímélve azon volt, hogy elferdítse a tényeket. A főhős végeredményben befolyásolni szeretné a történést, amíg nem késő. Így nekilát válaszolni a kérdések tömegére mielőtt bárki más egyáltalán feltenné azokat. A magnetofon feltalálása óta ez a vágy a szalag métereiben és óráiban jut kifejezésre. A történésznek el kell fogadnia, hogy eme tevékenységek mögötti indítékok nem mindig szigorúan történelmi. De itt ez egyszer az eseményekhez korban közelebb álló történésznek van felismerhető előnye a többiekkel szemben – ő megkérdezheti a főhőst vagy a szemtanút akár élőszóban akár levélben. A legkorábbi brit jelenkor-történetíró, Beda²⁹ is így tett.

Abban az időben, amikor jómagam többé-kevésbé véletlenül a jelenkor történelmével kezdtem foglalkozni, éppen kellemetlen vita folyt arról, lehet-e ezt egyáltalán művelni. A vita mindössze egy negyedszázada zajlott, közvetlenül a II. világháború után és úgy vélem, ez készítetett engem arra, hogy ezzel foglalkozzam. Manapság

nem tapasztalok ilyen vitákat. Bőségesen van mód vitázni a műfaj korlátairól, és még több alkalom van vitázni egy-egy könyvről, hogy az jó-e vagy rossz, de sokkal kevésbé él az a tendencia, hogy leértékeljenek egy munkát pusztán azért, mert nem tartozik egy bizonyos műfajhoz. A jelenkor történetírása művelhető. Ez nem önelmentmondás. Ez az Intézet, ill. első és legkiemelkedőbb tudományos igazgatója leginkább a nemzetközi jelenkor-történetírás normáinak és tekintélyének kialakulásához járult hozzá, de nemcsak ahhoz, mivel támogattunk számos művet egyes országokról, akkor is, ha nem a miénkről szóltak. Támogattuk a történettudomány módszereinek alkalmazását korunk problémáinak megoldásában is, elsőrangú tudósokat buzdítottunk, hogy olyan területeken dolgozzanak, amelyek azelőtt nem voltak elfogadottak, és mindezen törekvés kedvezően végződött. Emlékezzünk azonban, ez a végeredmény aligha volt előrelátható, amikor Toynbee egy fél évszázaddal ezelőtt, az I. világháború utáni zavaros helyzetben felemelte rendkívül gördülékenyen író tollát, hogy leírja mindazt, amivel – és ezt, mint született és öntudatos tudós bizonyára jól tudta – szakmája rosszallását vívja ki. Ettől a ponttól kezdve Intézetünk adósa Toynbee-nak. A Chatham House jónéhány embernek köszönheti arculatát, de közülük Toynbee a legdominánsabb személyiség és bizonyára a legrendkívülibb is. Rendkívüli, nem csupán kivételes szellemi képességei miatt, hanem szakmai érdeklődésének szokatlan összetétele miatt is. Egyazon időben volt tudós, alapvetően a klasszikus kor kutatója, és ugyanakkor hivatásszerűen és komolyan mélyedt el az aktuális eseményekben. Nem élt azonban elefántcsonttoronyban. Kettős elkötelezettsége a tudományos kutatásban, ill. a jelen eseményeinek a kommentálásában számunkra is a két tevékenység nem „vagylagos”, hanem egyidejű művelését jelenti.

Mondandómat személyesebb és kevésbé komoly hangulatban szeretném zárni. Fentebb vázoltam Toynbee szemléletét és az általa felvállalt félelmetes nagyságú feladatot, ő azonban nem volt ilyen félelmet keltő. Emlékszem egy verses ABC-re, amit sok évvel ezelőtt mondogattak egy olyan családban, ahol Toynbee szinte családtagnak számított: „A, mint Arnold, kinek tudása alkalmatlan.” De személyiségében nem volt semmi „alkalmatlan”, legkevésbé pedig a fiatalok felé. Igen kedves és nagylelkű ember volt. Úgy tűnt, hogy mindig van ideje az emberekre. Nem törekedett arra, hogy fantasztikus tudásával jópontokat gyűjtsön. Ha mégis megesett ez, akkor egy huncut mosollyal jelezte, hogy akaratlanul tette. Emlékszem egy ilyen esetre. Kevéssel azután, hogy a Chatham House-ba kerültem, Toynbee elvitt magával vacsorázni, hogy találkozzak egy másik kiemelkedő tudóssal. A vacsora közepén jártunk, mikor a másik kutató egy levelet húzott elő a zsebéből és így szólt Toynbee-hoz: „Talán érdekel ez a levél, amit egy élő Buddhától³⁰ kaptam.” Magamban arra gondoltam, játéknak veszi, de nem így történt. Toynbee megnézte a levelet, valamicskét félrebillentette a fejét, és tudósi ártatlanságát megőrizve jegyezte meg: „Milyen érdekes buddhista gondolatokat szíriai szövegben látni!” Én pedig biztos voltam benne, hogy őt őszintén jobban érdekelte a „civilizációk eme találkozása”, mint az egyszerű tudósok találkozása.

A végső értékelésben a személyes tartozások – már ha valaki olyan szerencsés, hogy vannak neki ilyenek – sokkal többet nyomnak a latban, mint az intellektuális adósságok. Sokan ebben a teremben és ebben az Intézetben boldogan ismerik el mindkettőt.

Jegyzetek

1. A beszéd 1975. november 1-én hangzott el a Chatham House-ban. – Chatham House: a Royal Institute of International Affairs székhelye, hosszú időn át Toynbee munkahelye.
2. Wight, Martin (1913–1972): angol történész, 1936–38 és 1946–49 között Chatham House-ban tevékenykedett. 1967-től a sussexi egyetem professzora volt. – Fontosabb művei: *Power Politics [Erőpolitika]*. (1946.); *The World in March 1939 [A világ 1939 márciusában]*. (1952.)
3. Ti. az *International Affairs*-ben, amelyben Calvocoressi beszédének szövege is megjelent.
4. Toynbee, Veronica, sz. Veronica Marjorie Boulter (1890–): Toynbee második felesége, 1946-tól. – Közreműködött a *Surveys* kiadásában.
5. *Surveys of International Affairs*: a Royal Institute of International Affairs (1920-ban alakult nem hivatalos és nem politikai testület) nemzetközi politikai folyóirata. Figyelemmel kíséri a föld összes országában lezajlott, politikai szempontból jelentős eseményeket.
6. *A Study of History*: az 1933–39 között megjelent I–VI. kötet 21 civilizáció kialakulását, fejlődését és felbomlását vázolja fel. Példátlan méretű kultúrtörténeti kísérletnek tekinthető. További 4 kötete jóval később, az 50-es évek első felében jelent meg. E kötetekben főleg vallástörténeti fejtegetéseket találunk. Világállamok (egyetemes államok), egyetemes egyházak és „hősi korok” leírásával indít. Az egymással érintkező civilizációk egymásra hatását vizsgálja. Utolsó két kötete 1959-ben, ill. 1961-ben jelent meg: a Történelmi atlasz és helységnévtár, ill. a „Felülvizsgálat”.
7. Homo Occidentalis (latin): Nyugati Ember.
8. – Gettysburg és Chattanooga: az amerikai polgárháború fontos csatáinak színhelyei 1863-ban. – Monemvasia: a bizánci középkor kezdetén a Peloponnésos keleti partján emelt erősség, amely a levantei kereskedelem fontos piaca is volt. – Port Arthur (eredeti neve: Lüsun): a régi kínai települést az 1880-as években kezdték átépíteni tengeri erőddé. 1898-ban Oroszország bérbe vette Kínától. Az 1904–1905-ös orosz-japán háborúban a japánok elfoglalták, és 1945-ig birtokolták. 1945–1955 között Kína és a Szovjetunió közösen használta a támaszpontot, 1955 óta Kínához tartozik.
9. Balkh: ma észak-afganisztáni falu, neve Wasirabad. Az ókori Baktria fővárosa, amely a perzsa birodalom északi tartományainak egyike volt.
10. Zoroaster (vagy Zarathustra): az i. e. VII–VI. században, az ókori Iránban élt vallásújító. Szent könyve az ó-baktriai nyelven írt *Aveszta*.
11. Aurungzeb (vagy Aureng-Zeyb: eredeti neve Mohamed Muhi ed-din) (1618–1707): India uralkodója, nagymogul (1658–1707).
12. Piszga: hegység, amely a Holt-tenger északkeleti szögleténél emelkedik ki az Ábárim-hegységből. Egyik csúcsa a Nébó, amelyről a *Biblia* szerint Mózes megpillantotta az Igéret Földjét (Mózes, V: 34:1.) A „piszgai látvány”-fordulat az *Ószövetség* ezen jelenetére utal.

13. Makai Imre fordítása.
14. Spengler, Oswald (1880–1936): német filozófus, az I. világháború utáni évek legnagyobb hatású történetfilozófiai művének, *Der Untergang des Abendlandes... [A Nyugat hanyatlása...]*-nek (1918.) a szerzője. Ebben az emberiség történetét független, egymásra nem ható kultúrák történeteiként fogja fel. A kultúrák élete során három fázist különböztet meg: a kialakulás, a felvirágzás és a hanyatlás fázisát, amikor a kultúra már életerejét veszítette, és már csak civilizációnak nevezhető. Szerinte a nyugati kultúra 1800 óta a civilizáció állapotába lépett, és néhány évszázadnál nem fog tovább élni.
– A német szavak jelentése: Weltanschauung: világszemlélet; Zukunftsanschauung: jövőszemlélet.
15. Bergson, Henri (1859–1941): francia filozófus, az antiintellektualizmus, az intuicizmus képviselője. 1927-ben irodalmi Nobel-díjat kapott. – Fontos műve: *Evolution créatrice [Teremtő fejlődés]*. (1907.)
16. in saecula saeculorum (latin): itt: századok századain át.
17. Gibbon, Edward (1737–1794): angol történész. Fő műve, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire [A római birodalom hanyatlásának és bukásának története]* I–VI. k. (1776–1788) az i. sz. II. századtól 480-ig dolgozza fel a birodalom történetét, és kitekint a bizánci történelem ezer évére is.
18. Angelico, Fra Beato (latin-olasz: angyali, boldog testvér), Fra Giovanni da Fiesole, tképpen: Guido di Pietro da Mugello (1400 k.–1455): firenzei festő, a korai reneszánsz egyik jellegzetes mestere. – Calvocoressi valószínűleg a *Krisztus és az üdvözültek* c. művére (1430 k.) utal, amely a National Galleryben látható.
19. oikumené (görög): lakott és megművelt föld; az egész világ.
20. Polybios (i.e. 208?–126?): görög történétíró. Fiatalon követségben járt Egyiptomban, később az akháj szövetség túszaaként Rómába került, majd jelen volt a 3. pun háborúban. *Historiai... [Korunk története...]* c. művében a 2. pun háborútól Karthágó pusztulásáig írta meg a Földközi-tenger medencéjének történetét, Róma világhatalommá válását és ennek okait.
21. Gergely, Tours-i Szent (eredeti nevén: Georgius Florentinus) (538 k.–594): latinul alkotó frank történétíró, 572-től Tours püspöke. Fő műve a *Historia Francorum [A frankok története]* (575–591) a biblikus kronológiával kezdődő korábbi események után saját koráról tudósít 591-ig.
22. guru (szanszkrit): az indiai vallásban az üdvözüléshez vezető szellemi tanító. Így hívták az egyházatyákat, szektaalapítókat és reformátorokat is.
23. Gavallérok a Kerekfejűek ellen: Gavallérok: az 1642–49-es angol polgárháborúban az I. Károly királyt (1625–1649) támogató nemesek. – Kerekfejűek: ezek ellenfelei, a parlament puritán vezetői, akik rövidre nyírt hajviseletükről kapták e nevet.
24. Komnéné Anna (1083–1153/1155 között): I. Alexios Komnénos bizánci császár (1081–1118) lánya, történétíró. Apja életének és uralkodásának történetét írta meg *Alexias* c. művében. Szilárdan hitt a bizánci kultúra magasabbrendűsége

- gében, s megvetéssel tekintett a „barbárokra”, közékük sorolva az I. keresztes-hadjárat lovagjait is.
25. Leopold Rankéről I. Marczali Henrik tanulmányát e kötetben.
  26. stasis (görög): itt kb.: egyenletlenség, viszály.
  27. corpus (latin): itt: írások gyűjteménye.
  28. *A Study of History* X.k. 227.1. (Calvocoressi jegyzete.)
  29. Beda Venerabilis (latin: Tiszteletreméltó Beda), Szent (673 k.–735): latinul alkotó angolszász szerzetes, történetíró, grammatikus, teológus és filozófus. A külvilággal csak levélváltás útján érintkezett. Szoros kapcsolatban állt Anglia szinte minden egyházi és világi előkelőségével, akik híreikkel segítették a tudós munkáját. – Fő műve: *Historia ecclesiastica gentis Anglorum [Angol egyháztörténet]*. (731.)
  30. Buddha (szanskrit): „megvilágosult”, „felébredett”; itt: a buddhista mitológiában a lelki fejlődés legmagasabb fokát elért ember.

Az írás szerzője

Calvocoressi, Peter (1912–): angol író, aki széleskörű közéleti, tudományos és kiadói tevékenységet folytatott, 1947–1953 között a *Surveys of International Affairs* szerzője. A Penguin Books szerkesztőségi tagja (1955–1970). 1954-től 1965-ig a Hadtudományi Intézet Tanácsának tagja, 1961–1971 között az ENSZ kisebbségi jogokkal foglalkozó albizottságában dolgozott. 1979-től a Szabad Egyetem Oktatási Vállalkozás elnöke. – Itt közölt művének eredeti címe: *Arnold Toynbee (1889–1975), A Memorial Lecture*. In: *International Affairs*, 1976. 1.sz. 1–10. 1.

Arnold Toynbee magyar fordításban megjelent művei

- Arnold Toynbee és Nyikolaj Konrád levélváltása a történelem értelmezéséről. (Ford.: Bakcsi György.) In: *Valóság*, 1967. 11. sz. 71–77. 1.
- Emberség és embertelenség a politikában. In: *Korunk*, 1972. 7. sz. 1063 - 1067. 1.
- A magyar forradalom helye az újkor történelmi körképében. (Határ Győző interjúja Arnold Toynbee professzorral – 1959.) In: *Holmi*, 1990. 6. sz. 665–666. 1.
- Mankind and Mother Earth [Az emberiség és az anyaföld]. (Ford.: Bándi Gyula.) In.: *Korlátozott fejlődés?* (Vál., szerk., bev.: Bándi Gyula.) Bp. 1987. 61–62., 70–71., 77. 1.
- Mit jelent: történelmien gondolkodni? In: *Polgári történetfilozófia. Szöveggyűjtemény*. I. k. (Szerk.: Balogh József.) Bp. 1964. 397–406. 1.
- Sírvers etiópiaiaknak és európaiaknak. (Ford.: Illyés Gyula.) In: *Illyés Gyula: Nyitott ajtók*. I. k. Bp. 1978. 419. 1. – Arnold Toynbee levele, amelyet a vers kíséretében küldött el a Times szerkesztőjének. In: *Századunk*, 1936. 4–5. sz. 208. 1.
- „Szomorú, hogy Cassandrának kell lennem...” Arnold J. Toynbee levele 1938-ból. (Közli: Gál István.) In: *Magyar Nemzet*, 1975. ápr. 27. 9. 1.
- Toynbee, az Angol Külpolitikai Intézet igazgatója Budapesten. (Báró Doblhoff Lili interjúja Toynbee-rel, valamint Toynbee válasza Bethlen István üdvözlő szavaira.) In: *Pesti Napló*, 1937. 108. sz. 5. 1.

- Történelmi tanulmány. (Részletek. Rövidítette: D.C. Somervell.) In: Polgári történefti-
lozófia. Szöveggyűjtemény. I. k. (Szerk.: Balogh József.) Bp. 1964. 351–396. 1.
(Daisaku Ikeda-val!) Válaszd az életet. Párbeszéd. (Szerk.: Richard L. Gage. Fordl.:
Lisszauer Zoltán.) Bp. 1992. 286 1.
Válogatott tanulmányok. (Vál., szerk., a fordítást ellenőrizte: Boros András. Fordl.:
Mesterházi Márton.) Bp. 1971. 420 1.

Fordította: Pusztai Viktória, Sebők Marcell
A fordítást ellenőrizte: Juhász Nagy Ágnes
A jegyzeteket és a bibliográfiát összeállította:
Pusztai Viktória, Vörös Boldizsár

In memoriam: *Fernand Braudel* [1902–1985]

Mi, a földkerekség történészei, árván maradtunk. Fernand Braudel 1985 novemberének 27-ről 28-ra virradó éjszakáján 83 szenvedélyes és gondolkodással teli év után örökre itthagyt minket. Szavojai menedékhelyén, a Mont Blanc-nal szemben, e hozzá méltó táj előtt, amelyre lassan ráereszkedett a tél hidege, lehunyta szemét. Távol a tömegektől. Távol attól a megbecsüléstől, amelyben része volt élete alkonyán. Azzal a szerénységgel ment el, amely nemes gondolkodását jellemezte. Árván maradtunk. Nem a nagysága hiányzik nekünk, hiszen az csak az övé. Hanem a jelenléte. A bölcsessége. A tapasztalata. Azok az emberi értékek, az a fogékonyág, amelyek ösztönszerűen sugárzottak mozdulataiból, szavaiból, könyveiből. Nem csak egy mestert veszítettünk el (pedig ki lehetett volna nála jogosabban büszke erre a címre), hanem egy útmutatót, tanácsadót és barátot is. Azok, akik ismerték és követték őt – sokan vannak ilyenek az egész világon – és azok is, akiket szellemisége csak közvetve érintett meg, akik a könyveit olvasták, látták őt a tévében vagy csak hallottak róla.

Hamarosan szakértő vitafórumok, cikkek, könyvek, előadások fogják elemezni Fernand Braudel életművét, a jelen s minden bizonnyal a jövő nemzedékek történettudományára és humán tudományára gyakorolt hatását, valamint a gondolatait. Ezt meg kell tenni. Reméljük, hogy méltók lesznek emberi nagyságához, szellemiségéhez: fogékonyak, nyitottak, határozottak. Jelenleg a távolság még hiányzik, túlságosan le vagyok sújtva ahhoz, hogy ez a hódolat más legyen, mint öntudatlan jelzése ragaszkodásomnak és hálámnak. Ezeket az érzéseket mások talán különbözőképpen juttatják majd kifejezésre, de ugyanazt a tiszteletet tanúsítva.

A történettudomány e fedjedelme egészen fiatalon, ösztönösen találta meg hivatását, attól kezdve, hogy iskolaigazgató apja a kamaszfiú figyelmét az orvostudományról az oktatás diszciplínáira fordította. Egy csapásra belépett a történettudományba éles intelligenciájával, az emberek és a dolgok iránti sóvár érdeklődéssel, lelkes szenvedéllyel, a tudós megérzéseivel és biztos tudással. Ezek a tulajdonságok az utolsó estéig megmaradtak benne. Iskoláit játszva végezte el, alig volt nagykorú, amikor történelem-földrajz szakos tanár lett. Nem sokkal ezután tanítani kezdett és hozzáfogott doktori értekezésének megírásához.

Ettől fogva Braudel élete és munkássága olyan elválaszthatatlanul forrt egybe, hogy lehetetlen lesz valaha is megérteni és értékelni egyiket a másik nélkül. Ezt a számos alkotóról, művészekről, írókról, filozófusokról és a legelmélyültebb történészekről el lehet mondani. De, azt gondolom, kevesen vannak köztük olyanok, akik valaha is eljutottak a létezés és a cselekvés ilyen tökéletes összefüggéséig és egységéig, ilyen egyensúlyig egy szenvedélyesen megélt életben és egy szenvedélyesen megírt életműben. Kívülről nézve egy *curriculum vitae* száraz adatain keresztül Fernand Braudel pályája mindazonáltal nagyon klasszikusnak mondható, majdnem nyugdíjaztatásáig. Gimnáziumi tanár lett előbb Algírban (1924–1932), majd Párizsban, egy oktatásügyi misszió tagja a Sao Paulo-i egyetemen (1935–1937); az École pratique des Hautes Études tanulmányi igazgatója (1937-től), később a VI. Szekció elnöke

(1956–1972). 1949-től mentorának, Lucien Febvre-nek¹ örökébe lépve a Collège de France tanára; a Maison des Sciences de l'Homme² igazgatója, amit 1962-ben alapított és haláláig vezetett. Ebben a legmagasabb szintű tudományos karrierben drámai és mégis gyümölcsöző szakaszt jelentettek a fogság éveit Németországban (1940–1945), amelyeket Braudel arra fordított, hogy emlékezetből megírja értekezését, ezt a mestermunkát, amely 40 év után is a legszebb történelemkönyvek egyikének bizonyul. Ez a remekmű: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. [A Földközi-tenger és mediterrán világ II. Fülöp korában]*.

A dicsőséget pályafutásának vége hozza meg neki. A *Méditerranée* ugyan igen hamar a legelső köztételek közé helyezte, de csak a „modernisták”, az ezen tudományterülettel foglalkozó szakértők csoportján belül. Ezt a vaskos, túlságosan kis példányszámban megjelent könyvet nemigen lehetett látni a könyvesboltok kirakataiban. A különböző kitüntetések, a külföldi egyetemek díszdoktori címei tükrözték a középkorú Braudel szakmai megbecsülését, de ezek mégis csak egy szűk kör jelzései voltak számára. Az igazi hírnév csak pályafutásának alkonyán érte el – akkor viszont micsoda robbanással! Talán jelzésértékű, hogy neve először külföldön kelt szárnyra, ott, ahol a *Méditerranée*-t már több nyelvre lefordították, míg Franciaországban ekkor, vagy még később adták ki újra (1966), ez alkalommal ajánlással és átdolgozva, két kötetben, hogy könnyebben kezelhető legyen. Fernand Braudel a széleskörű elismerést második művével szerezte meg. A *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV–XVIIIe siècle [Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. 1979]* három kötetében a mester megosztja velünk az érdeklődéseinek, a világ négy sarkában végzett kutatásainak, intenzív elmékedéseinek, valamint negyven évi tanításnak, olvasmányainak, barátokkal, kollégákkal folytatott eszmecsereinek summázatát. 12 évvel korábban már megírta a *Destins du Monde [A világ sorsa]* sorozatban ennek a munkának az első változatát, *Civilisation matérielle et capitalisme [Anyagi kultúra és kapitalizmus. 1967]* címmel. Azonban ez a munka, bár tömörebb és jegyzetapparátus nélküli, vagyis könnyebb olvasmány, mégsem aratott hasonló sikert.

Kétségtelen, hogy az eltelt időben Braudel szellemi tekintélyét egyre szélesebb körben ismerték el véglegesen. Az idősebb történész minden könyvében megfiatalodni látszott. A '68 utáni ifjúságot is meg tudta hódítani – államokra, iskolákra, ideológiákra, előítéletekre való tekintet nélkül. Az ifjúság volt az, amely ezt a dicsőséget, késve bár, de számára így még szívet melengetőbben meghozta neki. Ezt bizonyítja, hogy még tavaly októberben a „Fernand Braudel napokon”, a Toulon melletti Châteauvallonban – utolsó pillantás a Földközi-tengerre – fiatalok és még fiatalabbak versengtek a barátokkal és a tanítványokkal, hogy körülvegyék a mindannyiuknál fiatalabb mestert... Népünnepély az után a hivatalos után, melyen a Francia Akadémia tagjává választotta és ünnepélyesen beiktatta – egy széket, amelyet csak kivételesen nyernek el a történettudomány mesterei.

A teret és az időt egyszerre nézni, a tájat és az ott élő embereket egy gondolatban megragadni: ez Fernand Braudel üzenete, amelynek nagyságát és egyetemességét köszönheti. Nála a történelem és a földrajz nem csak hat egymásra (ahogy ezt ezelőtt egy

nagyon helytelenül abbahagyott francia egyetemi tradíció akarta), hanem egyesült is egymással). A *Méditerranée*, az *Anyagi kultúra...* és – biztos vagyok benne, noha ez a posztumusz könyve csak ezen sorok írása közben jelenik meg, és így még nem tudtam elolvasni – az *Identité de la France [Franciaország identitása]* előbb aktív, rácsodálkozó megsemmisítése, majd elemzése annak a tájnak, ahol mintegy az impresszionizmustól ihletett képekben felidézett életek lejátszódnak. Ez a népek sorsának természetes színhelye iránti fogékonysága minden bizonnyal Braudel veleszületett képessége. De vajon nem erősítették és finomították-e ezt a konok utazó kóborlásai, azé, aki soha nem állt meg egyetlen tanteremben, levéltárban, könyvtárban vagy múzeumban? Gyermekkorát Lotharingjában falun, ifjúkorát Párizsban töltötte. Hosszú algériai tartózkodása a Mediterráneumot ellentétes oldaláról fedte fel előtte, kutatót a tenger mindegyik partján, még egy távoli országban, Brazíliában is, ahol az Újvilág nem is sejtett dimenziói tárultak fel: a „tanulóévek”, a tér és annak benépesedési módjaira vonatkozó új meglátásokban gazdag korszak. Ahogy az érettség éve is, a sokféle párizsi tevékenység és a Szavojába, a Loire völgyébe, vagy a Pireneusokba való visszavonulások és a szélrózsa minden irányába tett utazások, amelyekre látás- és tudás-szomja csábította, vagy az öröm, amit vendéglátóinak szerzett azzal, hogy fogadhatták és hallgathatták őt.

A tér intelligenciája: „a jelen magyarázza a múltat”. Ez vezette Braudelt a történelmi időnek ahhoz az újraértelmezéséhez, amit tanítványai és kritikusai legszívesebben jegyeznek meg életművéből. Ez túlságosan is ismert ahhoz, hogy itt szükséges lenne felidézni. Hiszen mindenki ismeri a „hosszú időtartam” elméletét. „Mozdulatlan” történelem, amely azonban végtelenül összetettnek bizonyul a „mindennapi élet” összekuszálódott „struktúráiban”, ahol realitás és mentalitás egymással ütközik. Sokkal mozgalmasabb annál, mint ahogy azt egy túlságosan felületes megközelítés alapján hihetnék. És csak azok, akik elkalandoztak Braudel látszólag oly világos nyomain, fedezték fel ennek a „hosszú időtartam”-nak a nehézségeit és csapdáit. Középtávon a hosszú ciklusok – akár a Kondratyev-féle ciklusok³ – tagolják a kialakult gazdaságoknak, az „árucsere-mozgásoknak”, a kapitalizmus XV. és XVIII. század közötti felemelkedésének idejét. (Ezek a szakkifejezések továbbra is vita tárgyai.) Rövid távon végül az események sorozata tagol, legyenek azok bármilyen természetűek. Kétségkívül túl hamar könyvelték el Braudelt, ahogy korábban Lucien Febvre-t, az „eseménytörténet befeketítőjének”. Rossz volt ezt hallgatni, még rosszabb olvasni. Már olyan iskola nevelte, amely elsőrendűnek tartotta a politikai, illetve katonai eseményt, már igen korán megismerkedett egy olyan ellen-iránnyal, mely ezt az eseményt száműzte a kutatásból. Braudel nem akart kompromisszumot kötni, de hozzájárult a két irányzat ellentéteinek feloldásához. Nála az esemény, alkotóelemmé válva, része maradt a történelemnek.

A történelmi időnek ez az újraértelmezési kísérlete bizonyos szempontból befejezetlen marad. Pedig áthatja a teljes életművet, mintegy erőt adva Braudelnek a történettudományért vívott harcában. Ennek alapján osztja három részre *Méditerranée*-t, három kötetre az *Anyagi kultúra*-t. Legtisztábban a híres *Histoire et sciences sociales. La longue durée [Történelem és társadalomtudományok. A hosszú időtartam]* című cikkében fogalmazta meg, amely a *Annales ESC*-ben jelent meg 1958-ban, és amit más tanulmányokkal együtt az *Écrits sur l'histoire [Írások a történelemről]* című

gyűjteményben is közread. (1969.) A végső megfogalmazása pedig valószínűleg az *Identité de la France*-ban történik meg. A pontosság és szenvedélyesség ezen utolsó tanúbizonysága, amely egyben hitvallás is egy hosszú út végén, ami visszavezeti a történést a hazájába, a „múlt mély áradatát” fürkészi és *Tér és Történelem (Espace et Histoire*, ami egyébként a most megjelenő első kötet alcíme) szoros összetartozását mondja ki.

*

Az idő és a tér kutatása kiszélesedett. Ez vezette a történelem- és földrajztudóst ahhoz, hogy elgondolkozzék más dimenziókról, vagyis hogy számításba vegye a történelemmel rokon humán tudományok módszereit és eredményeit. Legalábbis ezek közül három elbűvölte őt ígéretes lehetőségeivel.

Először is a gazdaságtan. Tanára, Henri Hauser⁴ nyomán Braudel korán megértette, hogy ha a gazdaságtörténet nem is maga a történelem – szelleme soha nem túrta el az ilyen mechanisztikus beszűkítést – mégis egy lényeges lépést, egy szükségszerű utat jelent benne. A történészek ezt oly hosszú idő óta elhanyagolták, hogy Marc Bloch⁵, Lucien Febvre és az *Annales*-iskola útmutatását követve hatalmas, feltárára váró terület rejlett benne. Braudel ennek szentelte erőfeszítései legnagyobb részét, és sikerrel kötelezte el e mellett minden tanítványát. Azoknak a kutatásoknak az eredménye, amelyeket ő maga vezetett, távolról irányított, vagy egyszerűen csak ihletett, mindig rokonszenvvel, türelemmel és bizakodással telve, nos, ma ezek eredménye csodálatos. Mégis, még sok elvégezni való van hátra, most amikor úgy tűnik, hogy a kutatók új generációja mintha elfordulna ettől a túl igényes, igaz, néha száraz, divatjamúltnak látszó, mégis rendkívül hasznos diszciplínától, most, amikor Braudel nincs már velünk, hogy bátorítson minket, hogy rámutasson a problémákra vaskos, de fűrge ujjjaival, hogy kövessen minket tiszta szemével, amely szinte egyszerre tudott szigorú és gyengéd lenni.

A gazdaságtörténelmet, azoknak a századoknak a gazdaságtörténetét, amelyek megelőzik az ipari forradalmat, Braudel a történést jellemző érdeklődéssel és érzékenységgel közelítette meg: dokumentumokon, a valóság tanúin keresztül, illetve a türelmesen felépített vagy a kollégáinak, tanítványainak munkáiból – hangsúlyozom, hogy példamutató becsületességgel – kölcsönzött gondolatsorokon keresztül. Nem pedig előregyártott teóriákon vagy matematikai modelleken keresztül. Az általa kiválasztott korszaknak megfelelően művész volt, nem pedig iparos. Braudel, bár tanulmányozta ugyan, bizalmatlan volt azzal az elterjedt gyakorlattal szemben, amely a mai elméleti modelleket vetíti vissza az Ancien Régime gazdaságára. Ezen lehet csodálkozni. Nem hiszem, hogy helye lenne itt a sajnálatnak. Hiszen nem éppen függetlensége az elméletekkel vagy éppen a divatokkal szemben (beleértve azokat is, amelyek köztudatba kerüléséhez ő is hozzájárult) volt az, amelynek örök ifjúságát köszönhette, amely lehetővé tette, hogy mindenre friss tekintettel nézzen, hogy felfedezze azt, ami új, hogy elmélyülten tudjon foglalkozni a múlt férfijaival és asszonyaival, akiket megpróbált ugyanúgy megszeretni és megérteni, mint saját kortársait?

Braudel második kísértése: a szociológia. Ez, ugyanazon okok miatt nem vitte őt túl messzire. Emlékszem, az ötvenes évek közepén, fiatal egyetemistaként részt vettem Braudel szemináriumán, a zord Gaston-Paris teremben, a Sorbonne-on, ahol tanúja

voltam hősies erőfeszítéseinek, hogy párbeszédet kezdjen a szociológusokkal, többek közt Georges Gurwitsch-sal⁶. A viadal éppoly udvarias volt, mint amilyen elkápráztató. A lényegét tekintve azonban süketek párbeszéde volt: a két fél nem ugyanazon a nyelven beszélt. Való igaz, Braudel nem hagyta és nem is hagyhatta magát körülfonti vitapartnerei fogalomhálói által, annak az intellektuális kényelemnek az ellenére, amit ez nyújthatott volna: a történész minden hálóból kicsúszott. Viszont, azt hiszem, a történettudomány Braudelt lelkesítő értelmezése, az egységesítő funkció, amit tulajdonított neki, szenvedte meg azt, hogy nem tudta elérni partnerei csatlakozását, meggyőzni őket arról, hogy kövessék őt a társadalmi élet szabályainak és struktúráinak pragmatikusabb és impresszionistább megközelítésében.

Ami az etnológiát illeti, amely mára már kiszélesedett és antropológiává nemese-
dett, Braudel vonzalma válhatott volna nyilvánvalóbbá is, gondolhatnánk, már csak Claude Lévi-Strauss-szal⁷ Brazíliában kötött barátsága miatt is. Itt meg talán a túlsá-
gosan strukturált gondolatrendszerekkel szemben való bizalmatlansága tartotta vissza
a gyakoribb alkalmazástól. Vagy mégis másként lenne? A *Méditerranée* első része,
az *Anyagi kultúra* trilógiáját megnyitó *Structures du quotidien [A mindennapi élet
struktúrái]* talán nem a történeti antropológia alkotásai, és ezek nem biztos útmuta-
tók-e hasonló elnevezésű új diszciplína felé?

Mindezek ellenére hiábavaló lenne elszigetelni az egyes diszciplínákat, a gazda-
ságtant, a szociológiát és az antropológiát, amelyekre Braudel, bár szünet nélkül har-
colt velük, termékenyítőleg hatott. Ugyanis végeredményben a társadalomtudomány-
hoz, mint egészhez fordult. Ez olyan család volt számára, amelyet harmóniában és
gyümölcsöző együttműködésben akart nevelni. Egy család, amelyben a történettudo-
mány nemcsak egy teljesen külön helyet foglalt el, hanem központi helyet, mint az
egység és az összefüggés forrása. Sikerült-e ezt létrehoznia? Nem tudom, de bárhogy
is legyen, a Braudel által bejárt út könnyen nyomon követhető. Folytatni fogják.
Visszafordulni nem lehet.

*

Ezek a küzdelmek töltik ki Fernand Braudel életét és munkásságát. Boldog küzdelmek,
mert tudta, hogy van remény arra, hogy nyerni fog, és új távlatok nyílnak előtte. Derűs
küzdelmek, mindent összevéve, amennyiben kívül maradtak az ideológiai összeütkö-
zéseken, vagy meghaladták azokat: semmi sem lehetett volna idegenebb a valós élet
történetétől, mint a merev doktrínák és az előregyártott gondolatok.

Mindazonáltal ezek a harcok stratégiát és utánpótlási eszközöket hívtak életre.
Intellektuális és tudományos témakörben hatalomról, intézményekről, erőforrásokról
van szó. A tudós, az író és a tanár adottságait Fernand Braudel a szervezővel egye-
sítette: nemcsak alkotó volt a legendás VI. Szekcióban (amelyet ő vezetett a teljes
önállóság útjára École des Hautes Études en sciences sociales néven), hanem nagy-
hatalmú „tanulmányi igazgató” is, született ügyintéző, és nem csak a Maison des
Sciences de l'Homme-ban. Bár kétségtelen, hogy ez a két intézmény volt a hatalmának
alapja. Ezek annyira egymásba épültek, hogy az ide járók egyszerre az École-ban és
a Maison-ban tudhatták magukat. Olyan hatalom, amelyet biztosan élvezett. Először
megosztotta Lucien Febvre-vel az *Annales* irányításában, majd pedig vitathatatlan

vezetője lett ennek a folyóiratnak, hozzájárult ahhoz, hogy sokszínű és tekintélyes legyen. A folyóiratot valamennyi társadalomtudomány orgánumává és egyben saját befolyásának eszközévé tette. Nem személye befolyásáról – szerénysége ellenállt ennek a kísértésnek – hanem meggyőződésének, történelemszemléletének, intellektuális személyiségének befolyásáról van szó. Irányítása alatt a folyóirat a legkülönbözőbb, néha váratlan, nem egészen elfogadható irányokba lavírozott. Úgy tűnt, elcsábítja néhány szíréhang, de mindig időben vissza tudott térni saját útjára.

Fernand Braudel nemcsak Franciaország területén levő – gyakran általa kezdeményezett, vagy védnöksége alatt álló – intézményeket vezetett. Michael Postannal⁸ együtt az Association internationale d' Histoire économique megalapítója (1962 és 1965 között). Kezdetben Federigo Melisszel⁹ együtt, majd egyedül bábáskodott az Istituto internazionale Francesco Datini¹⁰ életre hívásánál Pratóban. A sort még hosszasan lehetne folytatni. Remélem, meg fogják bocsátani nekem, hogy most csak arról beszélek, hogyan láttam őt munkája közben: mindig szolgálatkész, mindig elérhető volt, könnyen megbirkózott a reá háruló mérhetetlen – az igazgatói szereppel együtt járó – felelősséggel, sohasem fukarkodott a jótanáccsal, a megalapozott és építő kritikával, a dicsérettel vagy a bátorítással, a szigorú bírálattal vagy az őszinte, de vidám javaslattal.

Ez a rendkívüli szellem, aki olyan biztos volt az általa követett útban, akit egyhangú, néha némi félelemmel vegyes tisztelet vett körül, nemcsak csodálókkaal rendelkezett. Irigy, csalódott szellemek, vagy akiket a braudeli út nem győzött meg, gyakran szemére vetették túlzott önbizalmát, hatalomvágyát. Vakmerősége ellenállást váltott ki, kétkedésre ösztönzött. Sok vita övezte munkáját, de ez a nagyság velejárója. Ő maga sohasem futamodott meg a tisztességes vita elől. Viszont nem tudta elviselni sem a közönségességet, sem a kicsinyességet. Ilyenkor aztán ő is túl hamar háborodott fel.

Fernand Braudel, mint már említettem, kivételes érzékenységgel rendelkezett a létezők, a dolgok és a helyzetek iránt. Ez történelmi zsenialitásának kulcsa és egyben élete irányítója. Braudel félelmet keltő tekintete mögött olyan tényfelismerő készség rejtőzött, amellyel még senki másnál nem találkoztam. Szenvedélyesen szeretett. És ezért szenvedett is, ha úgy tűnt, szeretete hiábavaló. A rágalmak sem hiányoztak. Ezek azonban nem tudták tartósan feldúlani egyensúlyát, mélységes derűjét. Ehhez sokban hozzájárult Braudel asszony is, aki hűséges segítőtársként és őrzőként mindig mellette állt, minden vállalkozásában támogatta, két leányukkal és néhány olyan bárányal együtt, akiket semmiféle vihar, egyetlen tél sem tudott elszakítani tőle.

Szeretet és szívélyes fogadtatás jellemezte őt. Vajon hányan is lehettek azok, akiket Fernand Braudel fogadott, tanácsokkal látott el, bátorított vagy segített erkölcsileg és anyagilag is? Mellette az ember bizalmába fogadottnak és mintegy a ő magasságába emelkedettnek érezte magát. Néhány tekintélyes külföldi látogatónak úgy mutatta be tanítványait, mint „fiatal kollégákat”. Ennek eredménye megkapó az emberi kapcsolatok terén, ahol mindazok, akik közel jutottak hozzá, tisztelték és szerették Braudelt, ráismernek egymásra és mintegy egy nagy társaságot alkotnak; lenyűgöző a tudományos megmérettetés terén. Argentínától Lengyelorszáig, az Egyesült Államoktól Magyarorszáig, Svájcól Spanyolországig több évtized munkái viselik magukon Fernand

Braudel kezenyomát. Nem lennie-e egy szép nemzetközi liszteletadás számára, ezekről egy katalógust készíteni?

Csak fájdalommal gondolhatunk arra, hogy nem láthatjuk többé legendás fehér haját és nem hallhatjuk már soha tiszta, feszültségtől izzó hangját. Braudel ugyanis a szó szoros értelmében professzor volt. Előadásai a Collège de France-on, hozzászólásai az École des Hautes Études szemináriumain nem annyira sziporkázóak, mint mélyek, tartalmasak, a világosság és a pontosság, a konkrét magyarázat igényétől áthatottak voltak. Gyakran szervezett nyilvános előadásokat, amelyek széles vonzóerővel rendelkeztek. Bár néha túl csapongóak voltak, attól függően, hogy az előadót, aki túl büszke volt az őt néha becsapó rögtönzési képességére, mennyire befolyásolták lelki állapota és a pillanatnyi benyomások. Ennek ellenére ragyogó vitapartner volt, pontos, de nem tudálékos, kedvesen joviális, csipkelődő, ironikus mind magával, mind azokkal szemben, akiket akár barátságból, akár tréfából önmagánál „sokkal intelligensebbnek” tartott. Mesterien állított paradox dolgokat, meglepetést okozva vitapartnerének: provokált, összezavart, meggyőzött.

*

Fernand Braudel szenvedélyesen és határozottan jelen volt az életben. Számunkra jelen volt és jelen marad halálának misztériumában. Nem egy mítoszban, ahová némelyek kétségkívül meg fogják kísérelni beilleszteni emlékét, hanem a valóságban, hiszen nem ez-e az egyetlen módja az emlékezésnek, amelyet lényé és életműve elfogadhat?

Jegyzetek

1. Febvre, Lucien (1878–1956): francia történész. Első jelentős munkája: *Philippe II. et la Franche-Comté [II. Fülöp és a Burgund Grófság] c. értekezés* volt (1911). Az *Annales* folyóirat egyik alapítója 1929-ben. Jelentősége főként a történetelmélet és a társadalomtörténet terén igen nagy. Utóbbi más tudományágakkal összefüggésben igyekezett vizsgálni. Pl.: *Le problème de l'incroyance au XVIIe siècle, la religion de Rabelais [A hitetlenség problémája a XVI. században, Rabelais vallása]*. (1942.)
2. Maison des Sciences de l'Homme (francia:) Embertudományok Háza. 1963-ban alapították társadalomtudományi kutatások vezetésére és támogatására.
3. Kondratyev, Nyikolaj Dimitrijevic (1892–1930 k.): orosz közgazdász. Elmélete szerint a modern gazdaság fejlődésében 50–60 éves periódusok figyelhetők meg, ezeken belül pedig 25–30 éves felfelé, majd ugyanilyen időtartamú lefelé szálló ciklusok különíthetők el, különböző ár-, beruházási és termelési jellegzetességekkel, valamint az ezekből fakadó társadalmi-politikai következmények törvényszerűségeivel. – Fontos tanulmánya: *Die langen Wellen der Konjunktur [A konjunktúra hosszú hullámai]*. In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 56. k. (1926).
4. Hauser, Henri (1866–1946): francia történész. Az elsők között foglalkozott a XVI. sz. gazdaságtörténetével, s a kapitalizmus kezdeteit a protestantizmus fejlődésével hozta összefüggésbe. – Fő művei: *Les origines du capitalisme mo-*

derne en France [A modern kapitalizmus eredete Franciaországban].; *Travailleurs et marchands de l' ancienne France* [Munkások és kereskedők a régi Franciaországban]. (1920.); (A. Renaudet-val:) *Les débuts de l'âge moderne* [A modern kor kezdetei]. (1929.).

5. March Blochról I. Bronislaw Geremek tanulmányát e kötetben.
6. Gurwitsch, Georges (1894–1965): orosz származású francia szociológus. Többek között tudás-, jog- és erkölcspszichológiával foglalkozott. Az ő nevéhez fűződik a modern szociológia egyik legjelentősebb elméletének, a dialektikus hiperempirizmusnak a kidolgozása. Lényege, hogy a társadalmi valóságot totalitásban és mozgásában vizsgálja. – Fontos művei: *La vocation actuelle de la sociologie* [A szociológia jelenlegi hivatása]. (1950.); *Traité de sociologie* [A szociológia kézikönyve]. (1958–1960.)
7. Lévi-Strauss, Claude (1908–): francia filozófus, kultúranropológus, 1972-től a Francia Akadémia tagja. A strukturalizmus egyik legjelentősebb képviselője. Nevezetes kutatásait a brazíliai indiánok között végezte, főleg azok rokonsági rendszereit, mitológiáját vizsgálva. Fő kutatási területe a mítoszok keletkezése, szerkezete. – Fő műve: *Mythologique* [Mitológia]. I–V.k. (1964–1971.)
8. Postan, Michael Moissej (1899–1981): angol történész, 1938–1965 között a cambridge-i egyetem gazdaságtörténeti tanszékének professzora. Fő kutatási területe a középkori gazdaságtörténet volt. – Fő művei: *The Medieval Economy and Society* [A középkori gazdaság és társadalom]. (1972.); *Medieval Trade and Finance* [Középkori kereskedelem és pénzügy]. (1973.)
9. Melis, Federigo (1914–): olasz gazdaságtörténész, 1957 óta a gazdaságtörténet professzora Firenzében. Munkássága nagy részét a XIV–XVI. századi gazdasági életnek szentelte, különös tekintettel Toszkánára. – Fontos művei: *Aspetti della vita economica medievale* [Szempontok a középkori gazdasági élethez]. (1962.); *Documenti per la storia economica dei secc. XIII–XVI.* [Dokumentumok a XIII–XVI. századi gazdaságtörténethez]. (1972.)
10. Datini, Francesco di Marco (Prato, 1355 k.-1410): olasz kereskedő. Sikeres avignoni működés után, 1383-ban visszatért Itáliába. Itt kereskedelmi társaságokat alapított (szövet, gyapjú, bor, olaj, fűszer) Pisában, Firenzében, Genovában, utóbb Barcelonában, Valenciában, Mallorca szigetén. Gazdag üzleti levelezése maradt fenn.

A tanulmány szerzője

Bergier, Jean-François (1931–): svájci francia gazdaságtörténész, Fernand Braudel tanítványa. Az *Annales* köréhez csatlakozott. 1963–1969 között a genfi egyetem, 1976–1978 között a Sorbonne tanára. A svájci „új történetírás” egyik kezdeményezője. Számos tanulmányt írt az Alpok történetéről, a bankok eredetéről, az élelmiszerek történetéről, az iparosításról. – Főbb művei: *Genève et l' économie européenne de la Renaissance* [Genf és az európai gazdasági rendszer a reneszánsz idején]. (1963.); J. C. Margolin-nal: *L'avènement des Temps modernes* [A modern idők eljövetele].

(1977.); *Une histoire du Sel [A só története]*. (1982.) – Itt közölt tanulmánya: *In memoriam: Fernand Braudel*. In: *Revue historique*, 1986. 2. sz. 435–443. l.

Fernand Braudel magyar fordításban megjelent művei

- Aki ellene van a marxizmusnak, az mellébeszél. Beszélgetés Fernand Braudel történésszel. (Riporter: Boros Zsuzsa.) In: *Élet és Irodalom*, 1976. 26. sz. 7. l.
- Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. [1. kötet:] A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. (Ford.: Pődör László.) Bp. 1985. 640 l.
- Beszélgetés Fernand Braudellel. (Készítette: Boros Zsuzsa.) In: *Világtörténet*, 1976. 26. sz. 3–14. l.
- Beszélgetés Fernand Braudellel. (A *Le Point* és más lapok alapján.) In: *Valóság*, 1980. 4. sz. 111–115. l.
- Beszélgetés a történelemről Braudellel. (A *L'Express* interjúja.) In: *Valóság*, 1972. 2. sz. 119–121. l.
- A civilizációk története: a múlt magyarázza a jelent. (Ford.: Boros Zsuzsa.) In: *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. (Szerk., bev.: Glatz Ferenc, vál.: uő és Niederhauser Emil.) Bp. 1977. 100–142. l.
- Fernand Braudellel Fernand Braudelről. H. Balázs Éva beszélgetése. In: *Népszabadság*, 1982. 200. sz. 7. l.
- Hegyvidékek és civilizációk. (Részlet a *Mediterranéum...* c. műből.) (Ford.: Lakner Judit.) In: *Élet és Tudomány*, 1982. 33. sz. 1032. l.
- Interjú Fernand Braudellel. (A *Magazine littéraire*-ből.) In: *Valóság*, 1985. 1. sz. 117–119. l.
- Interjú Fernand Braudellel. (A *Libération*-ből.) In: *Valóság*, 1985. 11. sz. 113–115. l.
- Karl Marx, száz év után. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv 1985. (Szerk.: Harsányi Iván és mások.) Bp. 1984. 58–61. l.
- A magyar gondolkodás értéke. Előszó Szűcs Jenő Vázlat Európa három történeti régiójáról című könyvéhez. (Ford.: Kiss Csilla.) In: *Napjaink*, 1986. 7. sz. 10. l.
- Piacgazdaság és kapitalizmus. (Ford.: Ádám Péter.) In: *Világosság*, 1991. 9. sz. 643–652. l.
- Száz év bevándorlás. (Részletek a szerző *L'identité de la France* c. művéből.) In: *Valóság*, 1988. 2. sz. 120–122. l.
- A tér és az idő felosztása Európában. (Részlet az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század* c. mű III. kötetéből: *A világ ideje*.) In: *Világtörténet*, 1980. 4. sz. 3–69. l.
- A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: *Századok*, 1972. 4–5. sz. 988–1012. l.

Fordította: Gianone András

A fordítást ellenőrizte: Boros Krisztina

A jegyzeteket és a bibliográfiát összeállította:

Fazekas Csaba, Vörös Boldizsár

Előszó **Jaume Vicens i Vives**
[1910–1960]

Aproximación a la Historia de España
[Spanyolország történelmének megközelítése] c.
művéhez

Ez a második alkalom, hogy könyvkiadó azzal a feladattal bíz meg, hogy bevezetőt írjak **Jaume Vicens i Vives** munkájához. Első alkalommal, közvetlenül a halála után, az *Industrials i polítics del segle XIX. [A XIX. század gyáriparosai és politikusai]* c. mű spanyol változatát mutattam be. Most pedig, tíz évvel a halála után, a korán elhunyt mester alakját kell felvázolnom, bemutatva egyik, terjedelmét tekintve „kisebb” művét, mely ugyanakkor az írás szándékát és a tartalom elevenségét tekintve a legjelentősebbek közül való. Sem akkor, sem most nem szolgáltam rá a megbízatásra más érdekekkel, mint hogy **Vicens** tanítványa voltam, és első művétől kezdve munkatársainak egyike.

A mester személyiségéről írni mindig bensőséges feladat egy tanítvány számára. Ugyanakkor nem mentes a kényelmetlenségektől sem. Nem könnyű, az eltelt évek ellenére, objektíven kezelni a benyomásokat, emlékeket, tapasztalatokat, egyszóval mindazt, ami a mester–tanítvány messzemenően emberi kapcsolatában fellelhető. A tanítvány szorosan kötődik ahhoz, amit mestere képvisel, következőképpen hiányzik belőle a perspektíva, ami hozzásegítené az ítéletalkotáshoz.

Mi, akiknek megadatott a szerencse, hogy **Vicens** tanár úr életében látogathattuk az előadótérmet, részt vehettünk szemináriumain és megélhettük egyetemi kísérleteit, tudjuk, hogy számunkra többet nyom a latban, vagy legalább annyit, **Vicens** személyes példája – újító akarata, tudományos tisztasága, intellektuális lelkesedése –, mint azok a sikerek, melyeket számos történeti munkájával elért.

Mert **Vicens**ben megvolt az az elsődrendűen fontos tulajdonság, ami egy mestertől elvárható: nemeslelkűség tanítványaival szemben, aminek alapján mindig felismerjük egy csapat irányítójának vagy egy iskola igazgatójának képességeit. A hierarchiában fölöttünk állva, **Vicens** intenzív és vonzó bajtársiasságot sugárzott mindenfelé, amit nem tudott megzavarni sem bizonyos, temperamentumából adódó szabálytalanság, sem fáradtság, sem a néha meghökkenítő reakciói, sem az a lehengerlő légkör, ami körülvette, amikor belépett, berobbant előkelő figurája az egyetem épületébe. Akkor, amikor még a tanár–diák kapcsolatok inkább az alárendeltségen és a távolságtartáson alapultak, mint az egymás gondolataiban való elmélyülésen és a kölcsönös szimpátián, ami a közös tennivalóból adódik, **Vicens** tanítványai társat leltek a mesterben. Ki az, aki közülünk nem kávézott **Vicens**szel az egyetem büféjében? Ki előtt zárta be ajtaját? A kapcsolatokat **Vicens** és munkatársai között – hallgatók, posztgraduálisok, tanárok, tanársegédek – a kölcsönös barátság és tisztelet törekeny foglalata tartotta egyben. Csak így tudhatott kötődni annyira eltérő mentalitású és szakmailag olyan különböző

területeken mozgó emberekhez: őstörténészekhez, filozófusokhoz, földrajztudósokhoz, numizmatikusokhoz, medievistákhoz. A szakterületek lehettek nagyon különbözőek, de mindig volt valami, ami lehetővé és gyümölcsözővé tette a párbeszédet: Vicens fokozott intellektuális kíváncsisága, tudományos tekintélye – melyek túlnőttek a szigorúan és akadémiakusan vett kategórián, amit „tantárgya” jelentett számára – és várakozó, szívélyes figyelme. Jelenléte az egyetemen mindenki számára ösztönző volt.

Dr. Vicens másik fő jellemzője hatalmas munkabíró képessége volt. Valóban meglep a mennyisége és a minősége azoknak a munkáinak, melyek élete utolsó 15 évében jelentek meg. Ezek nagy része fáradságos levéltári kutatómunkán alapszik vagy különösképpen diffúz szakirodalmi információt foglal össze. Kiadói tevékenységén és személyes érdeklődéséből fakadó kutatásain kívül, egyetemi szempontból, ez a munkabíró képesség táplálta az órái és szemináriumai iránti érdeklődést. Azonfelül tagja volt még olyan egyesületeknek, mint a Centro de Estudios Históricos Internacionales. Az utóbbi, Vicens egyetemes programjára jellemzően, neves külföldi tanárokat fogott össze és különféle publikációk megjelenését szolgálta – különösképpen mint az *Estudios de Historia Moderna* és az *Índice Histórico Español* –, egyben kifejezte, hogy merre tart a „vicensi iskola”. Munkabíró képessége óriási volt, tevékenységének termékeny sokrétűsége ellenére.

Mint a történelem szakembere, Vicens példát tudott adni intellektuális becsületességéből. A puszta információnyújtást éles kritikai érzékkel kezelte, elkerülve így a könnyű tanulmány-készítést, a megemészthetetlen tudományosság veszélyét ugyanúgy, mint az iskolás apriorizmust. A hatalmas informáló erőfeszítés ellenére, amely jelen van munkáiban, sem lehet azt mondani, hogy a tudós munka vagy a történeti források abszolút értelemben befolyásolták volna történeti tevékenységét, alkotómunkáját. Vicens sok olyan témához is nyúlt – gazdaságtörténethez általában és kortárs történelemhez elsősorban – melyekről sohasem írtak vagy semmilyen tudományos monográfia nem született róluk. Vicens Vives értett a források faggatásához, és tudott kutatni a tények alaktalan tömegében, hogy kialakítsa „munkahipotézisét”, megvilágította kutatásait és ösztönözte hallgatói kutatásait.

Vicens tudományos magatartásának ezt a jellemzőjét mindig féktelen önkritika kíserőte. Nemcsak, hogy nem vesztette szem elől soha, hogy mindenféle historiográfiai munka felülvizsgálható és javítható, hanem szinte még örült is annak, ha észrevett egy korábban általa elkövetett hibát vagy pontatlanságot. Az árnyalások és kiigazítások gyakoriak voltak az óráin, és természetesen megfelelték az ő folytonos információkeresése eredményének vagy a kérdések újbóli felvetésének. Elég volt ehhez egy új mű, egy új dokumentum, egy régi folyóiratból előkerült cikk vagy egy beszélgetés egy szakemberrel. Az önkritika és az új javaslatok vagy más nézőpontok elfogadása, azok megvitatása és ütköztetése után – induljon ki bár hallgatóktól, – mind megannyi próbája volt intellektuális rugalmasságának és egyik oka személyes vonzerejének.

Nem törekedtem rá, hogy a fenti sorokkal pszichológiai arcképet rajzoljak Vicensről. Nem próbálok életrajzi tanulmányt sem adni a következőkben. Mégis, azt hiszem, hogy az *Aproximación a la Historia de España* mai kiadása megköveteli, hogy olvasói kapjanak vele szerzőjéről egy rövid *curriculum vitae*-t.

Jaume Vicens i Vives 1910-ben született Gironában, és itt végezte középiskolai tanulmányait. 1926–30 között a Barcelonai Egyetem Bölcsészettudományi Karának

hallgatója. Tanárai közül Antonio de la Torre és az őstörténettel foglalkozó Pere Bosch i Gimpera¹ hatottak rá leginkább. Az előbbitől tanulta Vicens a tudósmesterséget, a szenvedélyes forráshasználatot, a szakirodalom iránti figyelmet. Don Antoniónak és az *Estudis Universitaris Catalans*szal való kapcsolatainak köszönhető, hogy Vicens pályája kezdettől fogva szorosan kapcsolódott a hagyományos barcelonai történelemszakköznevelő iskolához, amit Capmany² alapított a XVIII. században, és melyhez Vicens ifjúkori éveiben számtalan szaktekintély tartozott: Abadal,³ Rubió i Balaguer,⁴ Soldevila⁵ és Valls i Taberner.⁶ Mesterétől, Bosch i Gimperától megtanulta Vicens az érdeklődést a nehezen megoldható kérdések iránt, az adatok fontosságának felismerését, és a szintézis mint a megismerés legfőbb formája iránti szenvedélyes igényt; tőle örökölte érdeklődését az őstörténet iránt, amelyben kiemelkedő ismereteket szerzett.

Tanulmányai befejeztével és egy rövid németországi tartózkodás után, haláláig folytatta életének két fő tevékenységét: a kutatást és az oktatást, amit csak a háború és az utána következő rövid időszak szakított meg. 1931–1936 között az *Estudis Universitaris Catalans*ban megjelennek azok a cikkek, amelyeket később összefoglal és átdolgoz monumentális doktori értekezéssel: *Ferran II i la ciutat de Barcelona [II. Ferdinánd és Barcelona]* (Barcelona, 1936–37. I–III. k.) Ez a mű alapjaiban változtatja meg a romantikus katalán történetírás által Ferdinándról, a Katolikus Királyról alkotott képet.

A mű azokban az években született, amikor a csendes levéltári munkát és az oktatást váltakozva végezte Vicens Vives. Először a Katalán Kormány Középiszkolájában, majd 1937-ig a barcelonai egyetemen tanított.

A polgárháborút követő évek nehezek voltak Vicens életében. 1935-től – bár elnyerte a figuerasi főiskola Történelem és Földrajz Tanszékét – nem taníthatott 1942-ig, amikor is áthelyezték a baezai főiskolára. Nem a pályával kapcsolatos okok miatt nem kapcsolódhatott be az egyetemi munkába, bár 1947-ben Zaragozában az egyetemen tanári állást kapott az Újkori Egyetemes Történeti Tanszéken.

1939–1947 között Vicens Vivesnek össze kellett egyeztetnie a kitartó levéltári munkát és a kényszerűségből végzett kiadói feladatokat: pragmatikus, de a tudományos ambíciót sem nélkülöző okokból megalapította a Teide könyvkiadót, amely főképp tankönyvek kiadásával foglalkozott. Kutatásainak eredményeként egy sor olyan művet ad ki, amelyek részben bővítik doktori értekezését, másrészt megkoronázzák a XV. századról szóló tanulmányait: a *Historia de los remensas⁷ en el siglo XV. [A XV. századi remensák története]*. (Barcelona, 1945.) és az *El gran sindicato remensa (1488–1508). [A nagy remensa-szövetség 1488–1508]*. (Antonio Par-díj, 1948, Madrid, 1954.), két alapmű a katalán agrárszociális problémákról; *Fernando el Católico, príncipe de Aragón, rey de Sicilia [Katolikus Ferdinánd, Aragonia hercege, Szicília királya]*. (Luis Vives⁸-díj, 1949, Madrid, 1952.), *Juan II de Aragón (1398–1474): Monarquía y revolución en la España del siglo XV. [Aragoniai II. János (1398–1474): Monarchia és forradalom a XV. századi Spanyolországban]*. (Barcelona, 1953.) és *Fernando II. de Aragón [Aragoniai II. Ferdinánd]*, amelyet 1951-ben fejezett be, de csak halála után jelent meg Zaragozában 1962-ben. Mindezek a művek alapvető fontosságúak az utolsó aragon Trastamarák⁹ korának megismeréséhez.

1948-ban Vicens Vives a barcelonai egyetemhez kerül, ahol nem kevés ellenállásba ütközve fontos historiográfiai és oktatói tevékenységbe kezd. XV. századi tanulmá-

nyait már jórészt befejezte, vagy közel állnak a befejezéshez, és ekkor nagy lelkese-
dással fog hozzá a XIX. és XX. század történetének tanulmányozásához. Ez a tema-
tikai fordulat azt jelentette, hogy elhagyja a már annyira jól ismert aragon Trastama-
rákat a zavaros újkori történelemért, melynek problematikája, felhasználható forrásai,
munkamódszerei annyira mások, mint az általa eddig kutatott korszakok esetében.
Három ok vezette őt, valószínűleg, ebben a változtatásban: vágya, hogy megértse a
jelenkort, amelynek problémái közvelen közelről érintették őt magát is, szorongást
keltve benne; a kívánság, hogy hallgatóinak a történelmi valóságot nagyobb szelétében
mutassa be, többféle és szuggesztívebb tanulmányokon keresztül; végül pedig az a
szándék, hogy a történelemkutatásban néhány új módszert és új szempontot alkal-
mazzon, amelyek különösen az újkori történelem forrásainak és tematikájának tanul-
mányozásában érvényesek.

A fordulat jobb megértéséhez szólunk kell Vicens Vivesnek az akkori európai
történetíráshoz fűződő kapcsolatáról, kiemelve annak fontosságát, hogy 1950-ben Pá-
rizsban részt vett a IX. Nemzetközi Történettudományi Kongresszuson. Ennek a kong-
resszusnak szekcióülései érlelték Vicens Vives érdeklődését a gazdasági-társadalmi
problémák iránt, és segítettek, hogy eljusson a számadatok statisztikai módszerekkel
történi feldolgozásához. Valójában annak a módszernek és szemléletnek az alkalma-
zásáról volt szó, amelyet a francia *Annales*-iskola, Marc Blochhal¹⁰ és Lucien Febvre-
rel¹¹ az élen már 1929 óta képviselt, és amelynek elterjedését először a spanyol
polgárháború, majd a világháború akadályozta meg. Csak feltételezésekbe bocsátkoz-
hatunk, ha azt akarjuk mondani, hogy Vicens ehhez az iskolához kötődött, vagy hogy
a marxista módszerek és dialektikus elképzelések irányában fejlődött.

Barcelonában Vicensnek sikerült csoportot szerveznie jónéhány hallgatóból és vég-
zett növendékből, akik igazi iskolát alkothattak volna, lévén személyiségének és esz-
méinek legközelebbi hívei, ha nem veszítik el olyan korán mesterüket. Ennek a kis
csoportnak a kezdeti tudományos lépéseit Vicens tervezte meg: 1951-től megindította
az *Estudios de Historia Moderna* c. folyóiratot, amelyet ő valójában modern szem-
léletű történettudományi tanulmányok publikálására szánt, és 1953-ban megalapította
az *Índice Histórico Español* c. folyóiratot, melytől nemcsak azt remélte, hogy hasznos
munkaeszköz lesz, hanem azt is, hogy új felismerések támogatásával a spanyol tör-
ténetírás irányítójává válik.

Ebből az időszakból valók Vicens leghíresebb munkái: *Aproximación a la Historia
de España* (Barcelona, 1952.) amely, mint egy breviárium, történeti elmékedéseket
fűz össze; *Noticia de Catalunya [Katalán hír]* (Barcelona, 1954.), ez a mű megpróbál
magyarázatot találni a katalánság történelmi gyökereit illetően és keresi a mi katalán
kollektív magatartásunk koordinátáit; *Industrials i politics del segle XIX.* (Barcelona,
1958.) úttörő munka, nélkülözhetetlen Katalónia XIX. századi történelmének vizsgá-
latához; és a *Historia social y económica de España y América [Spanyolország és
Amerika társadalom- és gazdaságtörténete]* (Barcelona 1957–1959.) Vicens irányítása
alatt készült, többkötetes mű, melynek utolsó kötetét, a *Burguesía. Industrialización.
Obrerismo. [Polgárság. Iparosítás Munkásság.]* címűt majdnem teljesen egyedül Vi-
cens írta; legvégül utolsó műve, amely kiváló kézikönyv, *Historia económica de Es-
paña [Spanyolország gazdaságtörténete]* (Barcelona, 1959.) meglep hatalmas adat-
mennyiségével és szemléletbeli újításával.

1960 júniusában, súlyos betegségben halt meg Vicens professzor a franciaországi Lyonban. A végső pillanatig terveket szőtt, miközben már reszkető keze az utolsó kéziratlapokat írta.

Jegyzetek

1. Bosch i Gimpera, Pere (1891–1974): katalán történész és archeológus; őstörténettel és klasszika-filológiával is foglalkozott. 1931–1939 között a barcelonai egyetem rektora volt. – Főbb művei: *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España [Az őslakosság és Spanyolország népeinek kialakulása]*. (1945.); *L'Amérique avant Christophe Colomb [Amerika Kolumbusz Kristóf előtt]*. (1967.)
2. Capmany de Montpalau i Surís, Antoni de (1742–1813): katalán politikus, történész, filológus. Katonai pályafutás után Barcelonába, majd Madridba költözött, ahol filológiai és történeti-kritikai tanulmányokkal foglalkozott. – Főbb művei: *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona [Történeti emlékek a régi Barcelona tengerészetéről, kereskedelméről és művészetéről]*. I–IV. k. (1779–1792.); *Teatro histórico-crítico de la elocuencia española [A spanyol ékesszólás történeti-kritikai színháza]*. I–V.k. (1786–1794.)
3. Abadal i de Vinyals, Ramon d' (1888–1970): katalán történész, politikus. Foglalkozott jogtörténettel is. – Fő műve: *Catalunya carolíngia: Els diplomes carolíngis a Catalunya [Katalónia a Karolingok idején: Katalóniára vonatkozó karoling okiratok]*. I–II.k. (1926–1952.)
4. Rubio i Balaguer, Jordi (1887–1982): jelentős katalán irodalom- és kultúrtörténész, esszéista, egyetemi tanár. 1914–1930 között könyvészeti és spanyol irodalmi kurzusokat vezetett a barcelonai egyetemen. – Főbb művei: *De l'Edat Mitjana al Renaixement [A középkortól a reneszánszig]*. (1948.); *Historia de la Literatura Catalana (a Historia General de las Literaturas Hispánicas-ban) [A katalán irodalom története (A spanyol irodalom általános történetében)]*. I–VI. k. (1949–1967.)
5. Soldevila i Zubiburu, Ferran (1894–1971): katalán irodalmár és történész, a liverpooli egyetemen a spanyol nyelv és irodalom tanára, a barcelonai egyetem Katalán Történeti Tanszékének vezetője volt. – Főbb művei: *Pere el Gran [Nagy Péter]*. I–III.k. (1950–1956.); *Vida de Jaume I.el Conqueridor [I. Hódító Jakab élete]*. (1958.)
6. Valls i Taberner, Ferran (1888–1942): katalán jogász és történetíró, egyetemi tanár a barcelonai egyetemen. – Főbb művei: *Historia de Catalunya [Katalónia története]*. I–II. k. (1920–1923.); *Las doctrinas políticas en Cataluna [Politikai doktrínák Katalóniában]*. (1927.)
7. remensa: a középkor folyamán a katalán megyékben olyan földbérlemények voltak, amelyekhez erőszakkal kötötték a rajtuk dolgozó parasztokat, akik a földdel együtt öröklődtek.

8. Vives, Juan Luis (1492–1540): spanyol tudós, a skolasztika ellenfele, az empirizmus úttörője. Filozófiai és lélektani műveket írt. – Főbb művei: *De disciplina libri XII* [12 könyv a tudományszakokról]. (1531.); *De anima et vita* [A lélekről és az életről]. (1538.)
9. Trastamarák: uralkodó dinasztia Kasztíliaiban (1368–1504) és Aragoniában (1412–1516).
10. Marc Blochról I. Bronislaw Geremek tanulmányát e kötetben.
11. Febvre, Lucien (1878–1956): francia történész. Első jelentős munkája: *Philippe II. et la Franche-Comté* [II. Fülöp és a Burgund Grófság] c. értekezés volt (1911). Az *Annales* folyóirat egyik alapítója 1929-ben. Jelentősége főként a történetelmélet és a társadalomtörténet terén igen nagy. Utóbbi más tudományágakkal összefüggésben igyekezett vizsgálni. Pl.: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle, la religion de Rabelais* [A hitetlenség problémája a XVI. században, Rabelais vallása]. (1942.)

A tanulmány szerzője

Giralt i Raventós, Emili (1927–): katalán történész és esszéíró. 1951-ben végzett a barcelonai egyetemen Vicens Vives tanítványaként. 1956-tól a valenciai, 1959-től a barcelonai egyetem tanára lett, később az egyetemek Legújabbkori Történeti Tanszékének vezetője. A katalán történelemmel, mezőgazdaság-történettel és a társadalmi mozgalmak történetével foglalkozik. – Főbb művei: *La colonia mercantil francesa en Barcelona a mediados del siglo XVII* [A francia kereskedelmi kolónia Barcelonában a XVII. század közepén]. (1956–1959.); *Los estudios de historia agraria en España. Desde 1940 a 1961* [Az agrártörténeti tanulmányok Spanyolországban 1940–1961]. (1962.) – Itt közölt művének eredeti címe: *Prólogo*. In: Vicens Vives: *Aproximación a la Historia de España*. Madrid, 1970. 9–17. l.

Jaume Vicens i Vives művei magyar fordításban nem jelentek meg.

Fordította: Semsey Viktória

A jegyzeteket összeállította: Rozsnyai Katalin, Semsey Viktória

Albert Soboul (1914–1982)

Soboulhoz negyvenöt éves, régi barátság kötött. Az olvasó megértheti, hogy életművét felidézve nem beszélhetek róla személytelen hangon.

Albert Soboul 1914-ben született Algériában. Gyermekek- és fiatalokrában háborús árva-ként és nemzeti gondozottként Nîmes-ben töltötte, ahol meleg otthonra talált nagynénjénél, egy tanítóképző igazgatónőjénél. Világi, racionalista neveltetése örökre meghatározta egyéniségét. Bizalmas megnyilatkozásából tudom, mit jelentett számára nîmes-i környezetéhez való hűsége. Mindig örömmel tért oda vissza később is, már professzorként tett hosszú utazásai után.

A Nagy Lajos gimnázium felsőfokú tanulmányokra előkészítő osztályának elvégzése után 1938-ban szerzett történelemtanári címet. Sokáig középiskolákban oktatott, utoljára a IV. Henrik gimnáziumban. Nagy sikerei voltak, amelyekről lelkesedéssel beszélt. Egyfajta próbatételnek tekintette ezt az időszakot. Ezért is volt olykor szigorú azokkal szemben, akik előtt tüstént megnyíltak az egyetemek kapui. Először a clermont-ferrand-i egyetem tanárává nevezték ki, majd 1967-ben a Sorbonne-on kezdett tanítani. Elég későn, hiszen már ötvenhárom éves volt ekkor. Ezek tehát karrierjének főbb állomásai.

Amikor 1937-ben Párizsba érkeztem, rögtön megismerkedtem vele, és gyakran találkoztunk. Akkoriban együtt dolgoztunk Montreuil-ben, a Montreuil-parki Musée de l' Histoire vivante megszervezésén. Ő rendezte be az 1789-es forradalom számára kijelölt termeket. Már ekkor élt benne az elhatározás, hogy a forradalom tanulmányozásának szenteli életét. Könyvtáramban találtam egy elfeledett könyvecskét, amely a *Saint-Just, ses idées politiques et sociales [Saint-Just politikai és társadalmi eszméi]*¹ címet viseli. Mivel ekkor még nem volt meg a tanári címe, ezt az írását Pierre Derocles álnéven jegyezte. Egy ilyen dolgot manapság diplomamunkának neveznénk².

1939-ben, frissen kinevezett tanárként egy eredeti szövegekből álló gyűjteményt szerkesztett 1789, *l'an Un de la Liberté [1789, a Szabadság Első éve]* címmel, a forradalom százötvenedik évfordulójára. Ezt a munkáját, ahogy az Éditions sociales internationales teljes készletét is, 1939 végén elkobozták³. A szöveggyűjtemény bevezetését Soboul az Ancien Régime-végi Franciaországnak szentelte. A fiatal, alig 25 éves történész már ekkor a francia forradalom mélyen rejlő okai iránt érdeklődött. Barnave^{3a} híres sorait idézve, Soboul hangsúlyozta, hogy ezeket az okokat azokban az ellentmondásokban kell keresni, amelyek egyrészt az Ancien Régime struktúrái és intézményei, másrészt a társadalmi és gazdasági fejlődés között feszültek. Ettől kezdve útja ki volt jelölve: a francia forradalom lett kutatási területe. A Forradalom, amelyről Soboul halálakor méltán mondhatták, hogy kutatója „negyven éven át hű maradt hozzá”⁴. Diákjai gyakran felidéztek, milyen átéléssel elevenítette fel a forradalom napjait és szereplőit. Az érzelmeken túl azonban látható volt, mennyire alaposan, első kézből ismerte ezt a korszakot. Mindig törekedett arra, hogy összeegyeztesse a tudományt és a népszerűsítést a szó teljes értelmében. Nem tartozott azok közé,

akik egy elitnek akarják fenntartani felfedezéseiket. Nem csak ismerni, megismertetni is akarta a forradalmat⁵, és úgy végezni munkáját, hogy az emberek egyre többet tudjanak erről a korszakról⁶.

Szakmai tekintélyének köszönhetően Soboul az Institut d'histoire de la Révolution française igazgatója, a Société des Études Robespierristes társelnöke, illetve az *Annales historiques de la Révolution française* főtítkára lett. E szerepében nem restelt korrektúrákat javítani, és nem is akármilyen gondossággal! Hatása Franciaország határain túlra is kisugárzott. Nem riadt vissza az utazásoktól sem. A francia forradalom történetének igazi misszionáriusa volt. Járt az Egyesült Államokban, Brazíliában, Ausztráliában, Kínában, Oxfordban, Lipcsében, Budapesten, Moszkvában, Rómában, Nápolyban, Oslóban, Tokióban és még sok helyen. Tiszteletbeli doktora volt a moszkvai Lomonoszov Egyetemnek, a lipcsei egyetemnek, levelező tagja a berlini és budapesti tudományos akadémiáknak. Számos konferencián vett részt, és e találkozók helyszínétől függetlenül, mindig saját meggyőződése szerint beszélt. Ezt onnan tudom, hogy részt vettem ezeknek az üléseknek némelyikén.

Nem vitás, hogy Albert Soboulra jelentős hatást gyakorolt Georges Lefebvre^{6a}. De ahogy Lefebvre, akit mesterének tekintett, ő is tisztelettel adózott az előző nemzedékek munkásságának. Nem véletlenül vállalta el Jean Jaurès *Histoire socialiste de la Révolution française* [A francia forradalom szocialista története] című művének újrakiadását az Éditions sociales kiadványtársaság megbízásából. Csodálta Albert Mathiez^{6b} életművét, de ragaszkodott ahhoz is, hogy elhatárolja magát tőle néhány olyan ponton, amelyekben Mathiez reakcióit (hogy ne mondjuk: sértődöttségét) nem osztotta. Így a forradalom politikai történetét illetően például Soboul Alphonse Aulard^{6c} műveit alapvetőeknek tekintette.

*

Soboul rányomta személyes bélyegét a forradalom történetírására. A forradalmi mozgalmat lényegében valahol a gyökereknél akarta megragadni, a forradalmat alulról kívánta láttatni. Georges Lefebvre 1924-ben publikálta disszertációját *Les paysans du Nord pendant la Révolution française* [Észak parasztjai a francia forradalom alatt] címen. Ez az értekezés, csupán módszertani szempontból is messze meghaladta egy megyéről szóló monográfia kereteit. Mivel az agrárproblémák a forradalom időszakában döntő fontossággal bírtak, Soboul sem hagyhatta ezeket figyelmen kívül. 1958-ban jelent meg a *Les campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime. Propriété et culture d'après les compois* [Montpellier vidéke az Ancien Régime végén. Tulajdon és kultúra az adórajstromok alapján] című munkája. Amikor 1966-ban egy könyvbe⁷ gyűjtötte különböző folyóiratokban megjelent cikkeit, a parasztsággal foglalkozó írások jelentős teret kaptak.

Mindazonáltal Soboul 1958-ban fővárosi kisemberekről írta értekezését. Azokról, akiknek többsége a kézművesek, kiskereskedők, céhlegények és napszámosok közül került ki⁸. Erre a már majd negyedszázados disszertációra mint úttörő munkára kell tekinteni. Pedig olyan időszakban jelent meg, amikor (tévesen) a mentalitások problémájára még nem fordítottak akkora figyelmet, mint ma. Amikor erről a könyvről beszélek, nagy jelentőségük ellenére mellőzöm azokat a fejezeteit, amelyek a párizsi

sans-culotte mozgalom kronológiai fejlődéséről szólnak, habár, mint erre Soboul és a későbbi kutatások is rámutattak, a sans-culotte-ok népi mozgalma és a jakobinus államapparátus közti konfliktus további figyelmet érdemel. Az embernek az az érzése, hogy Soboul történészként személyesen is megélte ezt a drámát. Persze a Konventben valószínűleg Robespierre oldalán foglalt volna helyet, de ugyanakkor esténként eljárt volna népi szekciók és társaságok összejöveteleire is. Nem benne volt az ellentmondás, hanem a párizsi nép társadalmi és politikai helyzetében. Most csak a könyvnek második, a sans-culotte-ok törekvéseit elemző fejezetéről szólnék, amely egy ragyogó történet-szociológiai esszé.⁹ Talán nem is emeltük ki eléggé ezeknek a fejezeteknek az újszerűségét. Soboul korántsem hagyta figyelmen kívül a mennyiségi megközelítést. Javasolta például a párizsi szekciók statisztikai vizsgálatát¹⁰. De főként azt világitotta meg, hogy miben rejlik a sans-culotte mozgalom ellentmondásossága és egy-sége. E néhány gondolat papírra vetése végett újraolvastam a sans-culotte-ok törekvéseiről írt fejezeteket. A kisemberek törekvései ezek, akik a léthez és az „élvezetek egyenlőségéhez” való jogot követelik. Általános volt a vélemény, hogy az anakronizmus bizonyos mértékig az a betegség, amely minden történész-nemzedéket fenyeget. Soboul joggal óvakodott ettől. Kimutatta, hogy a sans-culotte-ok, éppen szociális és foglalkozási megoszlásuk, valamint társadalmi állásuk különbözősége folytán nem alkotottak egységes társadalmi osztályt. „Beleértve a kis- és olykor a középpolgársághoz tartozó kézműveseket és kereskedőket, a paraszti életet élő és ilyen mentalitású céhlegényeket, a néhány nagy párizsi iparvállalat munkásait – nem szólva az értelmiségről, a művészekről és néhány deklasszált elemről – magában foglaló sans-culotte mozgalomnak nem lehetett sem osztálytudata, sem összefüggő programja.” Kevés volt köztük az igazán művelt aktivista. Követeléseikből Soboul-nak sikerült kibontania a sans-culotte tömeg társadalmi törekvéseit, a korlátozott tulajdonról alkotott eszményképét (ez nem esik messze Rousseau-tól¹¹) és független kistermelésre vonatkozó elképzeléseit, amelyet törvények tartanak szigorú keretek között. Persze ez utópia. Ezek a követelések szemben álltak a termelőerők fejlődésével. De hát így állt a dolog. Ami a politikai ideáljukat illeti, a sans-culotte-ok hajlottak arra, hogy a legvégsőig, a közvetlen kormányzásig fokozzák a népi szuverenitás elvét. E rövid fejtegetést egy olyan történész szavaival zárhatom, aki a probléma legjobb ismerője. Ernest Labrousse^{11a} így reagált Soboul halálának hírére: „Soboul a sans-culotte-ként emlegetett párizsi társadalmi kategória vizsgálata során egy olyan töredék osztály szerepét elemezte, amely nélkül soha nem került volna sor a forradalom nagy napjaira. Az összképből ugyanúgy érdekelték a kollektív történések, mint az egyéni sorsok. Soboul volt az, aki rávilágított a Saint-Antoine negyed,^{11b} a tisztesség, és az egyszerű emberek józan eszének szerepére. Megmutatta, hogy néhányak merészsége hogyan mentette meg a forradalmat, azokban a pillanatokban, amikor már minden elveszettnek tűnt¹². Meg kell jegyeznünk, hogy a valóság elferdítésétől tartózkodva Soboul teljesen világossá tette: az aktív sans-culotte-ok számbelileg kisebbségben voltak a párizsi nép soraiban. Kissé olyanok voltak, mint akiket ma „aktivistáknak” nevezünk a munkások nagy tömegéhez viszonyítva. Néhányan, akik harsányan „új történetírást” hirdetnek, úgy tűnik, megfeledkeztek ennek a dolgotnak az eredetiségéről.

Semmi, aminek köze volt a forradalomhoz, nem került el Soboul figyelmét. Még ha óvatosságból nem is mindig zárta le egy probléma vizsgálatát, irányt mutatott. Az

által kijelölt csapáson azután a kutatók tovább is haladnak. Megelevenítette a forradalom hadseregét¹³. Magától értetődően tudta 1789-et a történelem általános menetében elhelyezni. Fontos munkákat szentelt az Ancien Régime-nek is.¹⁴ Bizonyos értelemben előtanulmány volt számára a forradalom előzményeinek tanulmányozása. De Soboul szívesen követte a kronológiai határokon túl is a forradalom utóéletét a történelemben. Számos cikkében jutott el az 1871-es Kommünig, vagy még tovább¹⁵. Szét akarta zúzni „azokat a korlátokat, amelyek közé egyesek igyekeztek a forradalmat beszorítani: szerintük a forradalom 1789. május 5-től a VIII. év brumaire 18-ig^{15a} tartott. Szélesebb kronológiai keretre van szükség, mivel a francia forradalmat egyrészt az eseménytörténet szempontjából kell tanulmányozni, ugyanakkor mint globális folyamatot is, amely a francia társadalom szerkezetét minden elemében és szintjén érinti¹⁶. Georges Lefebvre-hez hasonlóan Soboul sem becsülte le az „események” jelentőségét, feltéve hogy nincsenek elszigetelve az őket magyarázó és megvilágító történeti összefüggésektől. Ez az egyik oka annak, hogy kiadott egy dokumentumgyűjteményt XVI. Lajos peréről.¹⁷ Természetesen úgy gondolta, hogy vannak „hosszú időszakok”^{17a}, és ezt az előbb említett módon bizonyította is. De éppen a forradalom története győzte meg őt arról, hogy az emberek emlékezetében végül is a „rövid idő” gyökerezik meg.

A II. év az, amelynek különös figyelmet szentelt. Néhányan újabban felfedezni vélik, hogy ez a periódus nem más, mint egy bizonyos „kisiklás”, egyfajta „baleset”, mélyebb okok és súlyosabb következmények nélkül.^{17b} A vihar elmúltával „mértánysabb” megoldásokhoz tértek vissza. Soboul szüntelenül ennek a II. évnek a jelentőségét hangsúlyozza, mert a (paraszi és városi) néptömegek megmozdulásának szempontjából meghatározó volt. „A népi osztályok – írja – voltak a polgári forradalom motorja”. Nem Soboul volt az első, aki erre emlékeztetett, de ő bizonyította ezt a legalaposabban. Persze, hogy volt „elit”, ez magától értetődik. De magában ez az elit mit kezdhetett volna az Ancien Régime továbbélő erőivel szemben?

Soboulnál állandó kétirányú mozgás figyelhető meg a konkrét (a tények makacs tudományos gondossággal való bemutatása) és az elméleti igény között. Így vezette őt a francia forradalom tanulmányozása egy magasabb szintű töprengésre arról, amit „a feudalizmusból a modern kapitalizmusba való átmenet történelmi törvényének” nevezett.¹⁸ De kerüli a sematizálást. Még ha ez a törvényszerűség általánosnak tűnt is számára, szakadatlanul hangsúlyozta, hogy nem hivatkozhatunk rá anélkül, hogy ne igazítanánk mindig egy adott egyedi problémához.

Noha Soboul (ismereteim szerint) egyetlen rendszerező tanulmányt sem szentelt a marxizmusnak, meglepődve tapasztalhatjuk, hogy munkái a marxi gondolat lényegének mély elsajátításáról tanúskodnak. Pierre Vilarhoz hasonlóan úgy tekintett Marxra, mint „az első tudósra, aki a változó társadalmakról egy általános elmélettel állt elő.”¹⁹ De távol tartva magát a „citálási mániától”, nem érezte szükségét annak, hogy állandóan a „szent szövegekre” hivatkozzék. Marx benne élt. Minek kellett volna mindig kivetítenie?

Nem tudom, hogy azok, akik néha durván is kritizálták Soboult, úgynevezett „forradalmi katekizmusát” bírálva, *figyelmesen* olvasták-e műveit. Mert ezek, bár néha kissé túl gyorsan írt, mégis árnyalt, kidolgozott és óvatos munkák, amelyeket végső soron mindig csak ideiglenesnek tekintett.

Természetesen erre az életműre gondoltunk mindannyian, amikor szeptember 15-én a Père-Lachaise temetőben, a Kommunárok faláig kísértük a gyászmenetet. Vajon Soboul ilyen ünnepélyes temetést kívánt volna magának? Kétlem. De mekkora tömeg! Egyetemi tanárok, diákok, barátok, harcostársak, egyszerű olvasók, mindenki ott volt. Sokan felidéztek magunkban és magunknak Soboult, az embert. A francia történéseknek ahhoz a széles köréhez tartozott, akik hűek maradtak a forradalom citoyen^{19a} eszményéhez. 1932-ben csatlakozott a Francia Kommunista Párthoz, és párttagként halt is meg. „Ez – írta Maurice Agulhon^{19b} – nem segítette elő népszerűségét, sőt ellenséges érzületet váltott ki olykor vele szemben. Talán ahhoz is hozzájárult, hogy életműve, különösen disszertációja nem kapták meg maradéktalanul a nekik járó megbecsülést”.²⁰ Talán túlzó ez a megállapítás, de ettől még hiteles marad. Albert Soboul, a citoyen, részt vett korának minden politikai küzdelmében anélkül, hogy magát valaha is előtérbe tolta volna. Népfront, antifasiszta mozgalom, az Ellenállás (1942 július 14-én Montpellier-ben letartóztatták egy tüntetés alkalmával, és a vichy-i kormány felfüggesztette állásából), harc a baloldali erők egységéért Franciaországban. Ezek voltak az általa bejárt politikai út állomásai. A Kommunista Párthoz való csatlakozása kétségkívül a forradalmi tradíciók nyomdokain való továbbhaladást jelentette számára. Noha fiatalabb volt nálam, a kommunisták azon generációjához tartozott, akiket a szovjet kommunista párt XX. kongresszusának leleplezései mélyen feldúltak. Volt, hogy beszélgettünk erről, de rendkívül visszafogottan. Messze voltunk attól, amiről álmodtunk. Véleményem szerint Soboulról szólva két súlyos hibát követhetünk el. Az első, ha alábecsüljük kommunista párttagságának komolyságát és jelentőségét. A második, ha azt hisszük, hogy „nyugodt” kommunista volt, mi több „boldog” kommunista. Nem. Nem élhetett úgy, hogy ne töprengett volna állandóan „saját” kommunista voltán. Mégis, azt hiszem, kijelenthetem, hogy számára, aki hű maradt a forradalom II. évének, a „megsejtések időszakának” eszményeihez (Labrousse), a szocializmus, egy nyitott, demokratikus szocializmus, az emberiség sorsához elkerülhetetlenül hozzátartozott.

*

Soboul (akit barátian csak Mariusnak hívtunk) heves és szenvedélyes ember volt. Híres hirtelen haragjáról. Utolsó szívinfarktusi után könnyrögve kértem, ne idegesítse magát, de hiába. Amit mondani akart, azt őszintén, sőt néha túl keményen is, de kimondta. Hevességét azonban gyorsan elfelejtette, minden utólagos neheztelés nélkül. Bámulatosan fiatal tudott maradni (amihez egy bizonyos elegancia is társult), és ezzel tanítványainak igazi partnere volt.

Soboul nincs többé. De neve ott áll azok névsorában, akik életüket a francia forradalom tanulmányozásának szentelték. Amelynek történetét – írta – „soha nem lehet befejezni, végleg megírni. Generációról generációra, ahogy az általa lehetővé tett történelem zajlik, nem szűnik meg az embereket gondolkodásra ösztönözni, és felszítani lelkesedésüket”.²¹ E néhány sor Soboulról megerősít minket abban a hitünkben, hogy számára nem létezett semmiféle ellentmondás a francia forradalomért való lelkesedése, sőt szenvedélye, és az események tudományos megközelítése között.²²

Jegyzetek

- *. A *jelet azért voltunk kénytelenek használni, mert már az első szerzői jegyzet előtti szövegrészben is szerepel megjegyzetelendő intézmény. (Sahin-Tóth Péter, Vörös Boldizsár.) – Musée de l'Histoire vivante: a francia társadalmi mozgalmak történetét bemutató múzeum.
1. Editions sociales internationales. Paris, 1937.
  2. Soboul soha nem feledkezett meg Saint-Justról, hiszen 1957-ben publikálta a Saint Just: *Discours et Rapports [Beszédék és beszámolók]* c. gyűjteményt a *Classiques du peuple [A nép klasszikusai]* sorozatban, az Éditions sociales-nál.
  3. Második kiadása 1950-ben, a harmadik 1972-ben jelent meg.
  - 3a. Barnave, Antoine (1761–1793): francia politikus. Az 1789-es rendi gyűlésen képviselő; a liberális polgárság szószólója. 1791 eseményeinek hatására az alkotmányos monarchia híveihez csatlakozott, sőt közeledett az udvarhoz. A Terror idején kivégezték. – 1792-ben írt *Introduction à la Révolution française [Bevezetés a francia forradalomhoz]* c. művében – Soboul szerint – Marx előtt fél évszázaddal elsőként megalkotta a polgári forradalom elméletét; kifejtette, hogy a technika előrehaladása, a kereskedelem és az ipari tulajdon fejlődése előkészítik „a forradalmat a politikai törvényekben is”.
  4. Maurice Agulhon, *Le Monde*, 1982. szeptember 14.
  5. Az 1962-ben megjelent, majd több ízben újra kiadott *Précis d'histoire de la Révolution française [Magyar kiadása: A francia forradalom története]* c. művének sikere a bizonyosság erre, épp úgy, mint a *Première République, 1792–1804 [Az Első Köztársaság 1792–1804]*. (Paris, 1968.) és három *Que sais-je? [Mít tudok?]* – kötete: *Révolution française [A francia forradalom]*. (1965.); *Directoire et Consulat [Direktórium és Konzulátus]*. (1967.); *Premier Empire [Az első császárság]*. (1973.)
  6. Ezt a célt tartotta szem előtt a Sorbonne-on, a Lavisse Könyvtár mellett tartott szombati szemináriumán.
  - 6a. Lefebvre, Georges (1874–1959) francia történész, a francia forradalom társadalomtörténeti interpretációjának egyik legjelentősebb képviselője, 1937–1945 között a Sorbonne forradalomtörténeti tanszékének vezetője. Elsőként mutatta ki a parasztság forradalmi megmozdulásainak önálló jellegét. – Főbb művei a cikkben említetten kívül: *La Grande Peur de 1789 [Az 1789-es Nagy Félelem]*. (1932.); *Napoléon*. (1936.)
  - 6b. Mathiez, Albert Xavier Émile (1874–1932): francia történész. Forradalomtörténeti fő műveiben radikális szocialista szempontból közelítette meg a forradalmat. Több kötetet szentelt Robespierre-nek, akit a társadalmi igazság egyetlen igaz képviselőjének tartott. 1907-ben megalakította a Société des Études Robespierriennes-et. – Fő művei: *La Révolution française [A francia forradalom]*. I–III. k. (1922–1927.); *La Réaction thermidorienne [A thermidori reakció]*. (1929.); *Le Directoire [A Direktórium]*. (1934.)
  - 6c. Aulard, François Victor Alphonse (1849–1928): francia történész, tanár, a forradalom első modern, tudományos történetírója. 1886-tól a Sorbonne-on a fran-

- cia forradalom történetének első professzora, majd a forradalomtörténeli tan-
szék első vezetője. 1887-től haláláig szerkesztette a *Revue de la Révolution
française* c. folyóiratot. Tevékenységével kerültek előtérbe a modern forrás-
kritikai módszerek. Fő művében, a *L'histoire politique de la Révolution fran-
çaise [A francia forradalom politikai története]*-ben (1901.) a demokratikus köz-
társaság kialakulását tekintette a nagy francia forradalom legfőbb vívmányának.
7. *Paysans, Sans-Culottes et Jacobins. Études d'histoire révolutionnaire [Parasz-
tok, sans-culotte-ok és jakobinusok. Forradalomtörténeli tanulmányok]*. Paris,
Librairie Clavreuil, 1966. Soboul irányítása alatt készült egy kollektív tanul-
mány is: *Contributions à l'histoire paysanne de la Révolution française [Ada-
lékok a parasztság történetéhez a francia forradalom idején]*. Paris, Éditions
sociales, 1977.
  8. *Les sans-culottes parisiens de l'an II. Mouvement populaire et gouvernement
révolutionnaire [A II. év párizsi sans-culotte-jai. Népi mozgalom és forradalmi
kormányzat]*. Paris, Librairie Clavreuil. 1168 l., új kiadása 1962-ben. Rövidített
változatát 1968-ban adta ki az Éditions du Seuil, *Politique [Politika]* c. sorozat-
ában.
  9. Azt kell hinnünk, hogy Soboul ezeket a részeket kedvelte leginkább, hiszen a
rövidített kiadásba is ezeket válogatta be.
  10. Természetesen a kor kézműves viszonyaiban gondolkodva. 1958-ban a történe-
lem még nem ismerte a számítógépet. Jobb, ha erről nem feledkezünk meg.
  11. Az *Annales historiques de la Révolution française* 1964. 4. számában Soboul
cikket publikált *Classes populaires et rousseauisme [Népi osztályok és a rous-
seauizmus]* címmel. A cikk újra megjelent az id. *Paysans, Sans-culottes et Ju-
cobins* c. művében, 202–222. l. De mennyire igaz van Soboulnak, amikor ki-
emeli, hogy „a párizsi sans-culotte-ok hatalmas tömegét nem annyira az esz-
mék ereje hozta mozgásba, mint inkább nyomorúságos életkörülményeik”.
  - 11a. Labrousse, Camille Ernest (1895–1988): francia gazdaságtörténész. Fő művei-
ben: *L'esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe
siècle [Az árak és a jövedelmek mozgásának vázlata a XVIII. századi Francia-
országban]* (1933.) és *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien
Régime [A francia gazdaság válsága az Ancien Régime végén]* (1944.) statisztikai
pontossággal feltárta a nagy francia forradalom gazdasági eredetét.
  - 11b. A Saint-Antoine-negyed a XVIII. században Párizs egyik külvárosa volt, a Bas-
tille közelében, (ma a francia főváros XI.kerülete). 1789-ben népi megmozdulá-
sok színtere volt.
  12. *L'Humanité*, 1982. szeptember 14.
  13. *Les Soldats de l'an II. [A II. év katonái]*. Paris, Club français du Livre,
Portraits de l'histoire [Történelmi portrék] sorozat, 1959.
  14. *La France à la veille de la Révolution. Économie et société [Franciaország a
forradalom előestéjén. Gazdaság és társadalom]*. Paris, SEDES, 1966., és
főleg: *La civilisation et la révolution française [A civilizáció és a francia for-*

- radalom*], I. köt.: *La crise de l'Ancien Régime [Az Ancien Régime válsága]*. Paris, Arthaud, 1970.
15. Arra az egyetemi konferencián elmondott hozzászólására gondolok, amelyet az 1871.-i Kommün 100. évfordulóján rendeztek, 1971. május 21–23. között. (Vö. *Actes*, 15–31. l.)
  - 15a. 1792. szeptember 22-én a Konvent elhatározta, hogy e naptól számítja „a Francia Köztársaság I. évét”. Az 1793. októberében bevezetett forradalmi időszámítás és naptár szerint: I. év: 1792. szept. 22–1793. szept. 21.; II. év: 1793. szept. 22–1794. szept. 21. stb. – A VIII. év brumaire 18-án (gregorián naptár szerint: 1799. nov. 9-én) hajtotta végre Napóleon az államcsínyt. (A forradalmi időszámítási rendszert 1805 végén megszüntették.)
  16. *Nouvelle critique*, 1971. április. A cikk újra megjelent: *Aujourd'hui l'histoire [A történelem ma]*. Paris, Éditions sociales, 1974.
  17. *Le Procès de Louis XVI. [XVI. Lajos pere]*. Paris, Gallimard, *Archives* sorozat, 1966.
  - 17a. Vsz. utalás a Braudel-féle „hosszú időtartam” fogalmára; l. még Jean-François Bergier tanulmányát Braudelről e kötetben.
  - 17b. François Furet és Denis Richet a *La Révolution française [A francia forradalom]* I–II. k. (1965–1966.), a forradalom historiográfiája szempontjából jelentős művekben fejtették ki híres „dérapage”-(francia: kisiklás, megcsúszás) elméletüket. E szerint az 1793–1794-es jakobinus diktatúra és terror nem a forradalom szerves fejlődéséből következett, hanem azért került rá sor, mert „a forradalmat a háború. és a párizsi néptömegek nyomása lesodorta arról a nagy útról, amelyet a XVIII. század intelligenciája és gazdasága kijelölt számára”.
  18. Ez az, amit 1956-ban vetett fel a *La Pensée* egy cikkében (65.sz.), Giuliano Procaccival és Georges Lefebvre-rel folytatott vita során. Azután újra felelevenítette ezt a kérdést egy 1970-es esszéjében, *La Révolution française dans l'histoire du monde contemporain. Étude comparative [A francia forradalom a kortárs világ történelmében. Összehasonlító tanulmány]* címen, továbbá a *Recherches internationales à la lumière du marxisme* egyik számában *Les voies de la révolution bourgeoise [A polgári forradalom útjai]* címen. Ugyanezeket a gondolatokat találjuk egy 1971-ben a *Nouvelle Critique*-ben megjelent cikkében (újra megjelent az *Aujourd'hui l'histoire* c. id. műben).
  19. *Une histoire en construction [Egy készülő történelem]*. Paris, 1982. 355. l.
  - 19a. citoyen (francia): polgártárs; 1792-től hivatalos megszólítás lett (a nőkre: citoyenne). A XIX. században a francia demokratikus és szocialista forradalmárok közötti megszólítás is a „citoyen” volt.
  - 19b. Agulhon, Maurice (1926–): francia történész. – Főbb művei: *La vie sociale en Provence intérieure au lendemain de la Révolution [Társadalmi élet Belső-Provence-ban a forradalom másnapján]*. (1970.); *Marianne au combat [Marianne csatában]*. (1979.)
  20. *Le Monde*, 1982. szeptember 14.
  21. *Les Sans-culottes parisiens*, Éd. du Seuil, 4. l.

22. Nemrégiben jelent meg a *La civilisation et la Révolution française* II. kötete (Arthaud éd.) Szeptember 10-én fejeződtek be a nyomdai munkák, vagyis öt nappal Soboul ünnepélyes temetése előtt. „Megérteni a forradalmat” ez a tárgy Soboul posztumusz kiegészítésének, melyet a forradalom értelméről folytatott hosszú meditációjához fűzött.

A tanulmány szerzője

Bruhat, Jean (1905–1983): a munkásmozgalommal foglalkozó francia történészek egyik legjelentősebbike; politikus. 1925-ben az École Normale Supérieure diákjaként csatlakozott a Francia Kommunista Párthoz. Amikor 1934 után az FKP a nagy francia forradalom tradíciói felé fordult, Bruhat számos idevágó tanulmányt jelentetett meg a *L'Humanité* és a *Cahiers du Bolchévisme* hasábjain. Számos életrajzot írt, többek között Babeufét, Varlinét, Marxét és Engelsét; az elsők között volt, aki feldolgozta a szindikalizmus, a CGT történetét. Nagy hatással volt a munkásmozgalommal foglalkozó kortárs történésznemzedékre. – Főbb művei: *Histoire du mouvement ouvrier français*. I. *Des origines à la révolte des canuts [A francia munkásmozgalom története. I. A kezdetektől a selyemgyári munkások felkeléséig]*. (1952.); (Marc Piolot-val:) *Esquisse d'une histoire de la CGT [A CGT történetének vázlata]*. (1966.); *Gracchus Babeuf et les Égaux [Gracchus Babeuf és az Egyenlők]*. (1978.) Itt közölt tanulmánya: *Albert Soboul (1914–1982)*. In: *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*. 1982. oct.–dec. 673–679. l.

Albert Soboul magyar fordításban megjelent művei

- Beszélgetés Albert Soboullal. (Ádám Péter interjúja.) In: *Valóság*, 1976. 1. sz. 63–67. l.
Az esemény a történelemben. In: *Valóság*, 1971. 7.sz. 107–108. l.
Az 1848-as francia forradalom. (Ford.: Baudiss Margit.) Bp. 1949. 67 l.
A forradalmi állam problémái. In: *Valóság*, 1971. 12. sz. 112–114. l.
A francia forradalom 1789–1799. (Ford.: Ballenegger Henrik.) Bp. 1949. 362 l.
A francia forradalom története (1789–1799). (Ford.: Józsa Péter.) Bp. 1963. 616 l., 16 t. – 2. kiad.: 1974. 617 l., 16 t. – Átdolgozott kiadás: 1989. 475 l.
Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–1794. (Ford.: Kis János.) Bp. 1983. 448 l.
Saint-Just (1767–1794). In: Antoine Saint-Just: *Beszédek és beszámolók*. (Az előszót, az összekötő szövegeket és a jegyzeteket [287–308. l.] írta: Albert Soboul. Ford.: Remsei Flóra.) Bp. 1969. 5–45. l.
A társadalomtörténet statisztikai ábrázolásának egyes kérdései. In: *Világtörténet*, 1967. 14–15. sz. 27–43. l.
XVI. Lajos pere. (Összeáll.: Albert Soboul. Ford.: Józsa Péter.) Bp. 1970. 267 l., 8 t.

Fordította: Horváth Beáta

A fordítást ellenőrizte: Sahin-Tóth Péter

A szerzői jegyzetapparátust kibővítette:

Sahin-Tóth Péter és Vörös Boldizsár

A bibliográfiát összeállította: Vörös Boldizsár

Robert Mandrou [1921-1984] Egy XX. századi európai történész életútja

Robert Mandrou mindig nagyon tartózkodó volt a személyét illető kérdésekben, akár csak édesapja, akinek képe mély nyomot hagyott benne. Közvetve nyilatkozott is erről egy parasztember háború alatti levelezését bemutató írásában: *Les raisins sont bien beaux [Nagyon szép a szőlő]*. (Fayard, 1977.) Tiszteletben kell tartanunk személyiségének ezt a vonását, de nem mehetünk el azok mellett a tények mellett, amelyek egyéniségét alakították, történelmi munkásságára hatottak. Fontosnak tartjuk megmutatni, hogyan nyomták rá már korán a megpróbáltatások bélyegüket barátunk sohasem könnyű életére.

1. A Harz-hegységtől az agregatióig: * egy nehéz fiatalság

Robert Mandrou egyszerű családból származott, egy párizsi vasutas fiaként, 1921-ben, a háború árnyékában született. Egy ösztöndíjnak köszönhetően középiskolai tanulmányait Saint-Étienne-ben végezte 1932 és '39 között. Mindig büszke maradt származására. Fiatalsága egybeesett a Népfront korszakával, amelyből emlékeket, képeket őrzött és a tiszteletet Guéhenno^a iránt. Megkezdte tanulmányait Lyonban, az École Normale Supérieure-re előkészítő osztályban, amikor egy fiatalok számára felállított gyűjtőtáborba került, ahonnan közvetlenül Németországba szállították munkaszolgálatra.

– Az események iskolája

Először egy brunswicki üzemben dolgozott, ahol a selejteket számát igyekezett emelni, mégsem szabotorként bélyegezték meg, hanem a társait fertőző veszélyes elemként, mivel lefordította számukra a híreket. Büntetésből a Harz-hegységbe küldték favágómunkára. Soha nem beszélt arról, amit '43 augusztusa és '45 májusa között átélt, de Marc Bloch^b iránti mély tisztelete és a *L'étrange défaite [Különös vereség]*-hez írott kommentárjai mutatják, mennyit szenvedett morálisan és fizikailag tanulmányai megszakításától és a kiszolgáltatottan átélt megpróbáltatásoktól. Annak ellenére, hogy baloldali ember volt, nagy tiszteletet tanúsított De Gaulle tábornok iránt, többek között ez vezette arra, hogy Troyes-ban tartózkodó seminaristáit elvigye a Croix de Lorraine emlékműhöz és Colombey-les-Deux-Églises-be^c.

A megpróbáltatásokkal teli évek Robert Mandrou számára új tapasztalatokkal szolgáltak. Nem csak egy totalitárius rendszert, az üzemi munkát vagy – paradox módon – az erdei munka örömeit élte át, hanem felfedezett egy civilizációt, egy történelmet is, mivel soha nem keverte össze a náciizmust a német kultúrával. Inkább egy egész kulturális tér, a határok nélküli Közép-Európa felfedezéséről kellene beszélnünk, ami egész történelmi pályafutására hatással volt.

Hazatérése után csak munka mellett tudta folytatni tanulmányait: kollégiumi felügyelőtanár, amikor megszerzi a licenciátust^{*d}, és tanársegéd, amikor leteszi az agregatiót (első helyet ér el az írásbelin, harmadikat a szóbelin). Ezután a Clermont-Ferrand-i Pascal Gimnáziumban tanít (1950–54), majd Párizsban a Voltaire Gimnáziumban (1954–57). A történepszólya iránti elhivatottság, sok bátorság, kitartás és munkabírási kellett ahhoz, hogy ilyen feltételek között újra nekivágjon a történelemszaki pályájának. A megfeszített munka és a tuberkulózis egy évi pihenőre kényszeríti 1955–56-ban.

Soha nem feledkezett el középiskolai gyakorlatáról. Egyetemi oktatóként is megőrizte kapcsolatait az oktatás más szintjeivel, és foglalkozott a történelemoktatás reformjával. Pedagógusként mindig világosan, a nagyközönség számára is érthetően igyekezett írni és beszélni, tudálékosság nélkül és kerülve a felesleges szakzsargon használatát.

2. Az *Annales* szerkesztőségének tagja (1954–62)

1950-ben agregációjának zsűrijében Maurice Crouzet és Fernand Braudel^{*e} is helyet foglalt. Felfigyeltek Robert Mandrou-ra és bemutatták Lucien Febvre-nek^{*f}, akit a fiatal tanár igen nagyra tartott egy 1947-es, a történelemtanításról szóló előadása óta. A két ember között hivatalos és baráti kapcsolat alakult ki, amelynek számai szorosabbra szövődtek, amikor Mandrou Párizsba került.

Kevéssel később tagja lett az *Annales* szerkesztőségének (1954 szeptember), nagy gonddal ellátva feladatát igyekezett a különböző európai történelmi univerzumok közti átjárást elősegíteni, és ugyanakkor írni kezdett. Az ebben az időszakban keletkezett több mint 40 ismertetés és 17 cikk érdeklődési körének földrajzi kiterjedtségét jelzi: Európa (főként Németország), azon túl Közép-Európa és Moszkva, illetve még a Franciaországon kívül élő franciák területei. De a metodológiai gondosság (és a kapcsolat más tudományágakkal) épp úgy jellemző munkáira, mint témaválasztásainak újdonsága. Robert Mandrou az elsők között volt, aki a történelem és a film kapcsolatával foglalkozott. Guy Jorre-ral együtt rendezte a *Le pèlerin perdu* [Az elveszett zarándok] című filmet, amire később szívesen emlékezett, sajnálva, hogy többet nem készíthetett. A hetedik művészet iránti elkötelezettségét tanúsítja, hogy mindig kész volt részt venni a televízió történelmi műsoraiban pl.: Pierre Dumayet Loudun-ról vagy az Aix-en-Provence-i Bibliothèque Méjanes-ról készült adásokban. A történelmi térképészet akkor új eredményeit is felhasználta Charles Estienne^{*g} Franciaországaról szóló cikkében. Egy érme, egy kép számára sajátos történelmi dokumentum volt, ez magyarázza azt a különös érdeklődést, amellyel Francistel^{*h} vagy Mlle Jacquot munkái iránt viséltetett.

Harmincöt éves, amikor az École pratique des Hautes Études-ben^{*i} Lucien Febvre-t helyettesíti az oktatásban, majd felváltja őt az igazgatói székben és a „Modern mentalitások társadalomtörténete” elnevezésű tanszék alapítója és vezetője lesz¹. 1957 október elsejétől az *Annales*-beli munkának és kutatásnak szenteli magát. 1957–60 közötti szemináriumainak központi témája a XVII. századi francia mentalitás, amellyel az agregációja óta foglalkozott.

Robert Mandrou már nem tudja elmondani nekünk, mit jelentettek számára az 1953–62 közötti évek, egy tudományos folyóirat szerkesztőségi munkájának megismerése, a párizsi és nemzetközi szellemi életbe és elsősorban a történészek világába való bekerülés. Mi sem tudjuk mérlegre tenni, mi az, amit ő kapott, és mennyi az, amit ő hozott az *Annales*-ba és az École pratique des Hautes Études-be. Csak azt tanúsíthatjuk, milyen lelkesedéssel idézte fel később életének ezt a szakaszát és milyen csodálattal beszélt Lucien Febvre-ről. Febvre váratlan halála (1956) nagy veszteség volt számára. Éppen a nyugati gondolkodás történetének megírását és a folyóirat továbbfejlesztését tervezték.

Ennek a találkozásnak és a gimnáziumi tanár fáradságos munkájának gyümölcse az akkori legújabb kutatásokon alapuló *Histoire de la civilisation française* [magyar kiadásban: *A francia civilizáció ezer éve*] című, Georges Duby-vel^{1a} közösen 1958-ban írt és mára Franciaországban és külföldön egyaránt klasszikussá vált könyv. Ugyancsak ennek a barátságának és szemináriumi munkájának a terméke az *Introduction à la France moderne* [Bevezetés Franciaország újkori történetébe] című könyve (1961), amelynek előszavában Mandrou megemlékezik Febvre-ről, akivel közösen akarták a művet megírni, Febvre *L'apparition du livre* [A könyv megjelenése]² című könyve mintájára.

1962 decemberében Robert Mandrou kivált az *Annales* szerkesztőségéből. Haszon-talan lenne taglalnunk Fernand Braudellel történt szakításának körülményeit. E sorok szerzői nem akarnak sem elrejtteni, sem eltúlozni bizonyos tényeket. Elegendő megjegyeznünk, milyen mély nyomot hagyott benne a szakítás, még ha büszkesége és tartózkodása folytán nem is beszélt róla. Nem publikált többé az *Annales*-ban, de továbbra is a legszínvonalasabb történeti folyóiratként emlegette, bár megtartva tőle a távolságot. Várta az alkalmat – anélkül, hogy az eljövételében való hit túl sokat jelentett volna neki –, amikor újra létrehozhat egy olyan találkozóhelyet, kutatói kört, amelyről álmodott. Bántotta a viszonylagos magány, amit a helyzet rákényszerített, de úgy döntött, túllép a múlton és más módon szegődik Clio szolgálatába.

3. A magány időszaka?

Az *Annales* és a hagyományosabb történetírás között Robert Mandrou magányosnak tűnhet, de őt az elszigeteltség nem zavarja: felszabadult idejét a kutatásra fordítja és a szemináriumi munkának szenteli, nem hanyagolva el a Lucien Febvre mellett elsajátított történelemfelfogás népszerűsítését.

– A kutató

Már körülbelül tíz évvel korábban megkezdte két összefüggő terület kutatását: meghatározott társadalmi csoportok mentális struktúráit vizsgálja. E munkákat Lucien Febvre-vel kezdte el, majd Alphonse Dupont-nal folytatta és mindvégig konzultált Georges Duby-vel. Az első terület a társadalmi-gazdasági viselkedés jelenségeit öleli fel, a Fuggerek, mint svábföldi földbirtokosok attitűdjeinek elemzésével (1560–1618). Ennek a kutatásnak nyaranta 7–8 hetet szentelt 1958 és 1963 között Dél-Németországban a Centre National de la Recherche Scientifique ösztöndíjának segítségével.

Ezzel párhuzamosan – és ez a második területe a kutatásainak – elkészíti a *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle* [Magisztrátusok és boszorkányok a

XVII. századi Franciaországban]³ című művét, amely a jogszolgáltatás változásaival és a magisztrátusi tisztviselők szemléletének alakulásával foglalkozik. Ez a „társadalom-lélektan kutatás egy még rosszul meghatározott és a történészek körében el nem ismert tudományág”, amely Lucien Febvre híres cikke nyomán született: *Sorcellerie, sottise ou révolution mentale [Boszorkányság, butaság avagy mentális forradalom]*. Ez a kutatás a mi korunk kérdéseire is vonatkozott, hiszen – mint azt Mandrou doktori védésében világosan kifejtette – tanulmányozva ezeket a pereket, amelyekben a vádlottat mindig bűnösnek nyilvánítják, függetlenül attól, hogy mit tesz vagy mond, akár tagad akár vall, a totalitarizmus kortárs jelenségeit is tanulmányozhatjuk, melyek először a náciizmusban jelentek meg – itt a hitleri Németországban való tartózkodásának tapasztalatai tükröződnek –, majd a sztálini perekben is felbukkantak. Számára a történelem a jelenről való gondolkodás eszköze volt.

Robert Mandrou ezekben az években sem szakította meg az École pratique des Hautes Études-beli munkáját. Ez nagyon fontos volt számára, mivel itt volt az egyetlen állandó hely, ahol taníthatott. Szemináriuma keretében minden héten vitára bocsátott néhány történelmi témájú cikket vagy könyvet, vagy társadalomtudományi művet (Barthes-tól^{3a} Foucault-n^{3b} keresztül Lévi-Strauss-ig^{3c}), amelyekkel a történettudomány módszere feletti gondolkodásra igyekezett ösztönözni tanítványait. Az órák második fele mindig a Mandrou által összeállított anyag szisztematikus megtárgyalásának volt szentelve. Pontról pontra haladtak az adott kor tanulmányozásában, amit alárendelt a résztvevők kérdéseinek és ellenvetéseinek, akik saját kutatásaikat is ismertették. Tanítványai közül csak néhány: J.-P. Aron, G. Bouchard, Y. Castan, A. Farge, J.-L. Flandrin, B. Geremek^{3d}, F. Parent, J.-P. Peter és M. Yardeni. Néhányukkal szívesen folytatta a vitát akár egy ebéd mellett is, Perraudin-nél vagy a Petite Chaise-ben. A tanévet többször is egy pár napos szemináriummal zárták a Cerisy-la-Salle-i nemzetközi kulturális központban, később pedig Azay-le-Rideau-ban és Troyes-ban. Ezeknek az éveknek fő kutatási területei voltak: a népi irodalom a XVII–XVIII. században (amelynek eredménye a *De la culture populaire [A népi kultúráról]* 1964.), a földesúri rendszer Svábföldön, a Plozévet-ről szóló multidiszciplináris kutatásai, a lázadó magatartások vizsgálata a XVII. századi Franciaországban, stb.

Nem szorítkozott csupán a jól dokumentált társadalmi csoportok kutatására – akár a troyes-i kék könyvtárról akár a XVII. századi népfelkelésektől írottakat tekintjük – hanem a történelem hallgatag többségének mentalitását, viselkedését állította vállalkozása középpontjába. Kezdeményezője volt B. Porsnyev^{3e} műve – amely a Franciaországban 1623 és 1648 között lezajlott népfelkeléseket tárgyalja – francia fordításának, mert ezekben az eseményekben a „Nép” megismerésének lehetőségét látta – a „Népét” abban az értelemben, ahogy Michelet^{3f} is használta a kifejezést –, amelynek létezésére Mandrou annyiszor felhívta a figyelmet. A bírósági perek vagy a fogyasztási statisztikák forrásként való felhasználása – ami akkor még kevéssé volt elterjedt –, ugyanennek a koncepciónak képezte részét. Nem valamiféle populizmusról volt szó, hanem inkább egy átfogó vizsgálat igényéről és az ennek megfelelő módszer megteremtéséről, amely lehetővé teszi egy társadalom működésének tanulmányozását, az adott társadalmat mozgató konfliktusok tükrében. Jó ismerője Marxnak, Gramscinak, figyelmes olvasója Goldmannak^{3g}, de anélkül, hogy marxista lett volna. Inkább csak Porsnyev interpretációjára szorítkozott. Tisztázni akarta a fogalmakat és azok hasz-

nálatát, e cél vezette *Classes et lutte de classes en France au début du XVIIe siècle*-ben [*Osztályok és osztályharc a XVII. század eleji Franciorszámban*]⁴. Az osztályfogalomhoz való hozzájárulását a második nemzetközi gazdaságtörténeti konferencián is kifejtette. Az évek múltával eltávolodott ettől a megközelítéstől, mind érzékenyebbé vált a társadalmi konfliktusok összetettsége, a társadalmi csoportok közötti közvetítés és közlekedés jelenségei iránt, valamint az egész társadalomhoz képest meghatározott osztályok öntudatának intenzitásváltozásai iránt.

– *Történész a közéletben*

Valóban elszigetelt volt Robert Mandrou? Már említettük, hogy szemináriumai népszerűek voltak, sok elkötelezett és tehetséges diák látogatta őket. Az *Annales*-től való távozása után számos folyóiratban tette közzé írásait. Elsősorban a *Revue historique*-ban, ahol Pierre Goubert^{4a} nagy értekezéséről publikált egy szép tanulmányt 1962-ben, de írt az *Études rurales*-ba, a *Les Temps modernes*-be, a *Le Mercure de France*-ba nem is beszélve külföldi (olasz, német, svájci és angol) publikációiról, amelyek munkáinak csaknem harmadát teszik ki.

Nem tartozott azok közé a tudósok közé, akik elefántcsonttoronyukba zárkóznak, részt vett korának harcaiban. Baloldalisága folytán – ami apai tradícióból és személyes választásból egyaránt következett – szolidáris volt a dekolonializációs mozgalommal; aktivistája volt a tanárok szakszervezetének és az Emberi Jogok Ligájának; részt vett a Jean-Moulin Klub munkájában. Ugyanakkor egyáltalán nem hajlott manicheista leegyszerűsítésekre, nem volt elfogult vagy fanatikus. Ezt többek között Philippe Ariès-vel^{4b} való barátsága is bizonyítja, aki ideológiailag igencsak távol állt tőle. Az első volt az egyetemi értelmiségből, aki felismerte e sokáig elhanyagolt, kirekesztett tudós kutatásainak jelentőségét. A két, társadalomlélektannal foglalkozó történész között számos ponton létezett közös nevező, ilyen volt gondolkodásuk nyitottsága, mint ahogy megegyeztek az emberek címkézésének elutasításában is. 1967-ben közösen indították útjára a Plon kiadónál a *Civilisations et mentalités* [*Civilizációk és mentalitások*] sorozatot, azt a nagy vállalkozást, amelynek célja volt a legújabb kutatások megismertetése a nagyközönséggel⁵. Nem csak a szakma számára írt, hanem részt vett a diákok számára összeállított és mára klasszikussá vált kézikönyvek, valamint zsebkönyvek megírásában is (a *Nouvelle Clio* [*Új Clio*] és a *Peuples et Civilisations* [*Népek és civilizációk*] sorozatokban.) Hosszú ideig volt a „10×18” sorozat történész tanácsadója. A történelmet közkincként kezelte.

4. A francia egyetem morális és intellektuális nagy egyénisége (1968–1981)

1968-ban mutatkozott meg legvilágosabban Robert Mandrou személyiségének gazdagsága: alapos és kreatív történész, lelkes és figyelmes kutató, a meggyőződés és a párbeszéd embere.

– *Történelem jelenidőben*

Politikai érzéke és nemzetközi tapasztalatai azonnal nyilvánvalóvá teszik számára a „Prágai tavasz” jelentőségét: „Prága januártól kezdve olyan várossá vált, ahol egy olyan új rendszer koordinátái rajzolódnak ki, amelyben szocializmus és szabadság együtt léteznek. Ez volt a tét. Ez volt a remény” – írta. Lelkesítette, hogy prágai

történész barátai is egyetértettek vele, és annál nagyobb sokk volt számára a Varsói Szerződés csehszlovákiai inváziója. Csodálta a lakosság hidegvérét, „amellyel elkerültek a fegyveres összeütközést(...) anélkül, hogy elfogadták volna, amit rájuk kényszerítettek”, majd így folytatta: „a csehszlovákiai események az egész világon megkérdőjelezik a szocializmus jövőjét (...) legalábbis Európában mindenkit, aki a fejlett társadalmak jövőjéről gondolkodik, közvetlenül érintettek augusztus utolsó napjai”. Történészként is kinyilvánítja szolidaritását: biztosítja a „Moszkvával szövetséges csapatok bevonulásának teljes dokumentációja” franciaországi kiadását⁶.

Amikor 1968 májusában megkezdődtek Párizsban a diákok tiltakozó mozgalmi, úgy fogadja a játszma kezdetét, mint olyan társadalmi események kezdetét, amelyeket a történésznek napról napra át kell élnie: a jelen megértése az analógiák és különbségek segítségével hozzájárul a múlt megértéséhez. Igyekezett jelen lenni az eseményeken, párbeszédet folytatni a diákokkal. Viszontláthattuk őt a gyűléseken, ahol akkor is elmondta véleményét, ha az nem egyezett a diákokéval. Meg akarta értetni hallgatóival, hogy a francia társadalom egészére kell figyelemmel lenni; számolni kell a fizetésemelésért folytatott sztrájkok függetlenségével, az álláspontok sokféleségével és a mozgalom nemzetközi összefüggéseivel. Igyekezett megakadályozni a veszélyes összecsapásokat, a felelőtlen tömegmegmozdulásokat és közreműködött a kényes helyzetek megoldásában (pl. amikor a „Katangaiak” kiűrtették a Sorbonne-t). 1968 szeptember 11. és 14. között Cerisy-la-Salle-ba hívott hallgatóival megtárgyalta az eseményeket, a mozgalom termékenységét és lehetséges kimenetelét. Az együttműködésen alapuló munka szükségességét hangsúlyozta abban a hosszú folyamatban, ami az intézményesüléséhez vezethet azoknak a terveknek és céloknak, amelyek – részeként annak a nagy kollektív álomnak, amely megrázta Franciaországot majd megsemmisült – megjelentek, s amelyek később csak elemeikben fognak megvalósulni. Mindazok, akik részt vettek ezen a szemináriumon, izgalmas pillanatokat éltek át, a történettudomány módszerét láthatták, amint a jelen útvesztőjében igyekezett eligazodni.

– A tanári hivatás iránti hűség

Robert Mandrou számára az 1968-as év egyben doktori védésének az esztendeje is. A diákok kérdésfeltevéseire nyitott ember most önként vetette alá magát a doktori védés klasszikus szertartásának (1968 ősze), a Sorbonne Louis-Liard termében, amely ekkor már újra hagyományos szerepét töltötte be. Már korábban elhatározta, hogy az előadóteremben, szemináriumainál szélesebb hallgatóság előtt – tanár számára igazi tűzben – is feladatot vállal. Lehet-e véletlen, hogy épp a nanterre-i egyetemet (Párizs X) választotta, ahonnan a diákmozgalom kiindult? Mindig hű maradt egyeteméhez.

Agregatióra, középiskolai tanári vizsgára, licenciátusra felkészítő kurzusokat tartott (1966 és '77 között minden évben) s közben tovább vezette szemináriumait, melyeket egy vagy több friss kutatásnak szentelt. Nem szabad megfeledkeznünk arról a két előadássorozatról, amelyeket évenként megújított, és amelyeknek témái későbbi munkáinak vázlatát jelentették. E művek: *Des humanistes aux hommes de sciences [A humanistáktól a tudósokig]* vagy *L'Europe absolutiste. Raison et raison d'État [Az abszolutista Európa. Ész és államédek]*. Bevezette a történettudományi módszertan oktatását, ami egyszerre jelentett historiográfiát és a használt fogalmak vizsgálatát, összekapcsolva mindezt a más tudományágakhoz való viszony szempontjával. Tíz-ti-

zenőt diplomamunkát irányított évente, és részt vett egy interdiszciplináris szeminárium vezetésében irodalmár kollégáival. Hírnevéhez a diákok között hozzájárult, hogy bármilyen ügyben a rendelkezésükre állt, sokan tanúsíthatják ezt ma is. Tudott kegyetlenül őszinte lenni, ugyanakkor nagyon tapintatos is; igényes volt a munkájában, de dolgozószobájának ajtaja mindig nyitva állt hallgatói előtt: olvasmányokat ajánlott, kutatásra ösztönözte őket, hozzá fordulhattak személyes problémáikkal is, amelyeket a legnagyobb diszkrécióval igyekezett megoldani.

Leikiismeretesen végezte az egyetem vezetésével járó feladatokat a kari tanácsban, különféle bizottságokban vagy az egyetem tudományos tanácsában. Ő rendelkezett 1971-től a kutatásra szánt pénzeokről, később – 1976-ban – a kutatással foglalkozó elnökhelyettesnek nevezték ki. Ezekben az években a diákok körében nagyon feszült volt a hangulat, a legkisebb incidens is erőszakhoz vezethetett: Robert Mandrou azok közé tartozott, akik rögtön a helyszínen termettek, hogy beavatkozzanak vagy megpróbálják józan belátásra téríteni a feleket. 1976-ban, amikor a jogi kar oktatóinak egy csoportja – az egyetemek államtitkárának jóváhagyásával – „kivonult”, hogy a Párizs V egyetemen folytathassa az oktatást, Mandrou látta el ideiglenesen a kar vezetését. Ezzel nehéz feladatokat vállalt és helyzetét az ellene indított sajtókampány csak nehezítette. Az ő szavaival élve „keserű, de hasznos tapasztalatokat” szerzett, s szervezői képességeinek és emberi kvalitásának köszönhetően sikerült visszacsalogatnia a jogászokat.

Robert Mandrou tevékenysége nem korlátozódott csupán a saját egyetemére. 1965 és '67 között a Jean-Moulin Klubban vezetett egy munkacsoportot, amely a francia oktatási rendszer reformjával foglalkozott. 1968-ban hasznosnak ítélte a munka eredményeinek közzétételét és azért, hogy ne sajátítsa ki azt, illetve ne is kötelezzen el senkit, Jacques-Jean Robert álneven adta ki⁷. A felsőoktatási reform törvénytervezetének előkészítésekor megbeszéléseket folytatott Edgar Faure miniszterrel és kabinetjével. Meggyőződése volt, hogy a középiskolai történelemoktatás és a történettudomány közötti szoros kapcsolatot fenn kell tartani. 1967 és '70 között részt vett az „Enseignement '70”⁸ csoport munkájában. Egyik fő inspirátora volt a „Történelem- és földrajztanítás, valamint a polgári ismeretek oktatásának célszerűsége a középfokú iskolákban” című konferenciának, amelyet a Történelem- és Földrajztanárok Társasága szervezett az Országos Tanfelügyelőséggel közösen, Sèvres-ben, 1968-ban. Ha egyensúlyt akarunk találni a tartalmatlan „pedagogizmus” és az alig modernizált *La-visse*^{8a} között, újra kell olvasnunk a konferencia anyagát, különösen Mandrou-t, mert semmit sem vesztek aktualitásukból a szövegek⁹.

Mandrou-t a feladatok és hivatalok sokasága sem gátolta abban, hogy folytassa kutatásait és az oktatást Nanterre-ben, illetve az École pratique des Hautes Études-ben, ami számára a lélegzetvételt jelentette. Szombat délelőttönként tanítványai, párizsi és külföldi diákok (németek, kanadaiak, lengyelek), régi hallgatói, akikhez évről évre újabbak csatlakoztak Nanterre-ből, összegyűltek körülötte. Többek között ezeknek az összejöveteleknek köszönhetően született meg a *Chronique discontinue de la Fronde (1648–1652) [A Fronde szaggatott krónikája (1648–1652)]*, az *Abraham de Wicquefort*^{9a} és a *Possession et sorcellerie [Tulajdon és boszorkányság]*, az előbbi kettő 1978-ban, az utóbbi 1979-ben. De barátunk merőben más jellegű írásokat is közzétett. Írt nagyhatású cikkeket, előszavakat klasszikusokhoz, átfogó szintéziseket, részt vett

kollektív munkákban és konferenciákon. Nemzetközi hírneve nőttön-nőtt – főleg Közép-Európában – számos munkáját publikálta lengyel, magyar vagy csehszlovák folyóiratokban. *L'Europe absolutiste* című művét először németül adják ki Frankfurtban, Berlinben és Bécsben.

Ebből a gazdag életműből (50 tanulmány, rengeteg ismertetés, 7 könyv) most csak egygel, a *Des humanistes aux hommes de science* cíművel szeretnénk foglalkozni, amelyben ez a tartózkodó ember legmélyebb meggyőződéseiből tár fel egyet s mást. A mű 1968 kontextusában keletkezett. Lényegében egy összefoglaló elemzés azokról a viszonyokról, amelyek a különböző társadalmi miliókhöz kötik az értelmiségieket, és az ő társadalomban betöltött sajátos funkciójukról. Kétségtelen, hogy amikor a konklúzióban Robert Mandrou az eretnekekről ír, magáról ír: „Mint Husz János a konstanzi zsinat bírái előtt és mint mindenki, aki reformokat követel, felül (vagy kívül) helyezkedik a törvényeken, proklamálni akarva: »Az igazság győzni fog.« Szép idealista érvek a máglyával vagy a börtönnel szemben (...) mindannyian rendíthetetlennek látszó igazságok bírálói, a fellebbezés jogának és az új igazság feltárásának követői (...) mindannyian a keresés elkötelezettjei, amiben nem lehet megállni és amely nem ismer határokat”¹⁰.

–Az utolsó terv: a francia történelmi misszió Németországban

Robert Mandrou 1973 óta tudta, hogy beteg; senkinek sem beszélt róla. Akkor jellemének és kimerültségének tulajdonítottuk hangulatváltozásait, de valójában ezek már első tünetei voltak egy súlyos betegségnek, amely lassan és elkerülhetetlenül az agy leromlásához vezetett. Fájdalmas tanúbizonysága ez a mentális és a fiziológiai szoros összefonódottságának, amely mint történelmi tény a történészek egyik fő problémája.

1973 novemberében fel kellett adnia egyik hosszútávú tervét, amelyet pedig szívügyének tekintett, és amellyel szemináriumain is foglalkozott: „A francia nemzeti érzés kialakulása és mítoszai”. A kurzusaira való felkészülés egyre nagyobb terhet jelentett neki. Azonban volt még ereje elindítani egy vállalkozást, amelyről régóta álmodott, a francia történelmi misszió létrehozását Németországban; ennek kellett előmozdítania a német civilizációra vonatkozó francia kutatások kibontakozását és lehetővé tennie, hogy a két ország kutatói közötti kapcsolatok elmélyüljenek az „európaivá válás globális interpretációjának perspektívájában”. Érdemes erre vonatkozóan újraolvasnunk *Abraham de Wicquefort et le duc August (1646–1653)* [*Abraham de Wicquefort és Ágost herceg (1646–1653)*] című cikkét, a felvilágosodást egy évszázaddal megelőző francia és német kulturális kapcsolatokról. Kitartó erőfeszítésének köszönhetően, Michel Debré^{10a} segítségével – újabb jele a szektás gondolkodásmód elutasításának – Göttingenbe utazik 1977 októberében, ahol a Max-Planck Intézet mellett végre megszületik a misszió. Ugyanebben az időben még egy – kutatói – tervének megvalósulásában reménykedett: a svábföldi parasztság helyzetének tanulmányozása a harmincéves háború elején és összehasonlítása Csehország parasztségével. Betegsége azonban egyre súlyosbodott és 1979 októberében idő előtt haza kellett térnie. Vigaszt csak az jelentett számára, hogy egyik legkedvesebb tanítványa és barátja, Étienne Françoise folytatta a megkezdett németországi munkát. Öt hónappal később betegszabadságra, majd 1981 októberében idő előtt nyugdíjba kellett mennie. Ekkor már nem táplált illúziókat betegsége kimenetelével kapcsolatban; nanterre-i

kollégái sokáig emlékezni fognak a kar búcsúztató ünnepségén erről ejtett néhány szavára. 1984 március 25-én hunyt el.

Nem tudjuk nem igazságtalannak érezni életútjának ezt a befejezetlenségét. Robert Mandrou egészen új területeket tárt fel, és erről manapság gyakran megfélekednek. Ő nemcsak az volt, aki Georges Duby-vel együtt elfogadtatta a mentalitástörténet fogalmát, de az elsők között igyekezett feltárni a hallgatag többség attitűdjeit, érzésvilágát a történelemben; kimutatta, hogy a társadalmi csoportok nem önmagukba zártan, hanem kölcsönös egymásra hatásban léteznek.

Újra kell olvasnunk Mandrou-t, nemcsak azért, hogy igazságot szolgáltatassunk neki, vagy mert, árnyalt, klasszikus stílusa modell lehet a történeti írásművek számára, hanem főként azért, mert még ma is sok újat nyújthat számunkra. Csak egyetlen példa: a Harz-hegység-beli kényszerű tartózkodás tudatosította benne, hogy mai helyzetünk megértésének kulcsa Közép-Európában van, bár ezt oly gyakran elfelejtjük, s hogy megértsük helyzetünket, hosszú időtávok folyamatait kell rekonstruálnunk Fehér-hegytől, vagy azon túl még messzebből. Egyik utolsó tevékenysége az volt, hogy cseh barátját, Maceket^{10b}, a huszitizmus történetét bátorította egy, franciáknak szóló Csehország-történet megírására, aminek kiadásához is segítséget nyújtott¹¹. Számára Husz János nem csak a vallástörténészek vagy a cseh értelmiség ügye volt, hanem közös örökségünk része, a minden totalitarizmussal szembeni szellemi és fizikai ellenállás szimbóluma.

Vajon elegendő volt-e ez a néhány oldal, hogy megismertessük Robert Mandrou-t az embert, a barátot, a tanárt, a tudóst? Biztosan nem. Talán később, mások bővebben rendelkezésre álló anyagok alapján máshogy fogják elhelyezni ezt az intellektuális kalandot, hangsúlyozva egy-két mulasztásunkat. Nekünk azonban válogatnunk kellett, mivel nem léphettük túl e rövid megemlékezés kereteit. Tiszteletben kellett tartanunk – iránta való hűségből és intellektuális tisztességből – személyiségének lényegi vonásait és szabályait, melyekre a Sartrouville-temetőbe őt kísérve emlékeztünk. Adjuk vissza neki a szót.

Szerette idézni a *Prédikátor könyvéből* a következő sorokat: „Mindezekből fiam intessél meg: a sok könyvek írásának nincsen vége és a sok tanulás fáradtságára van a testnek”. (Befejezés IV. 12.)^{11a} Hozzá tartozóinak kívánságára sírkövére is ezt a mondatot vészték.

Szerénység és tartózkodás jellemezte minden dolgában, mint a magánéletben is, csak egy „jó munkás” kívánt lenni. André-François Victornak, egy parasztembernek – Paul Raybaut¹² által összegyűjtött és jegyzetekkel ellátott – háború alatti levelezéséhez először írva Robert Mandrou a bizalmába fogadott minket: „André-François Victor jeles tanú: azokhoz tartozik, akik fontosabbak, mint hinnénk, akik nem szerettek a háborúról mesélni. Nekem személyes élményem ez, mert apám mindig makacsul elutasította, hogy beszéljen a maga háborújáról. Ugyanezt a reagálást látom itt, azét az emberét, aki teljesítette a kötelességét, és erről azt tartja: felesleges ezért jogokat és különleges helyet követelni. Örülnek, hogy nagyobb baj nélkül hazatértek, éjszakánként talán apokaliptikus képek gyötrik őket, de nem követelnek valamilyen különleges szerepet vagy megbecsülést. A rémálom befejeződött, többé nincs mit beszélni róla (...) André-François (...) megelégedett kimért szavakkal, amelyek azonban rosszul rejtették el nem kérdésre szánt érzelmeit. A tartózkodás mindezen emberek sajátja, talán mert úgy vélik, az érzelmek nem tartoznak a világra. Ez a felfogás az érzelmi élet elég szigorú koncepcióját takarja, amely szerint lényük privát területei

nem tartoznak semmilyen publikum elé. Ugyanez a tartózkodás – a gonddal együtt, hogy ne nyugtalanítsa hozzátartozóit – magyarázza a visszafogottságot, ahogy egyre súlyosbodó betegségéről beszél. Először nem is mond semmit. André-François a hadifogságnak és a múltnak oly tanúja, aki bennem csodálatot ébreszt. Ez a szelíd parasztember soha sem henceg, egyetlen pillanatra sem tekinti hősnak magát. Hívták, ő ment, teljesítette kötelességét.”

Jegyzetek

- * A * jelet azért voltunk kénytelenek használni, mert már az 1. szerzői jegyzet előtti szövegrészben is szerepelnek megjegyzetelendő személyek, fogalmak. (Bódy Zsombor, Vörös Boldizsár.) – Agregatio (latin): a licenciátus (l. a *d. jegyzetet) után megszerezhető tudományos fokozat. Előfeltétele néhány év középiskolai oktatás; gyakorlatilag egy országos versenyvizsga, amelynek letétele után lehet valakit középiskolai tanárrá kinevezni, vagy a felsőoktatásban alkalmazni.
- *a. Guéhenno, Jean; Marcel Guéhenno (eredeti név) (1890–1978): francia író, aki sikraszállt minden ember egyenjogúságáért, ugyanakkor védte a szellemi arisztokrácia létrehozására irányuló oktatási törekvést. 1963-tól a Francia Akadémia tagja. Jelentősek tanulmányai Micheletről, Rousseauról és kortársaikról. – Művei: *Caliban parlé [Caliban beszél]*. (1928.); *Jean-Jacques: en marge des Confessions [Jean-Jacques: a Vallomások margójára]*. I–II. k. (1948–1952.)
- *b. Marc Blochról l. Bronislaw Geremek tanulmányát e kötetben.
- *c. – Colombey-les-Deux-Églises: település Franciaországban; itt áll De Gaulle vidéki háza, a politikus itt halt meg 1970-ben: itt található sírja és emlékműve, a – Croix de Lorraine (francia): lotharingiai kereszt (kettős kereszt) – 1940-től a francia ellenálló, a háború után a gaulle-isták jelvénye; De Gaulle 1972-ben felállított emlékműve is egy hatalmas lotharingiai kereszt.
- *d. licenciátus (latin): egyetemi fokozat, a baccalaureátus után végzett tanulmányok igazolása.
- *e. Fernand Braudelről l. Jean-François Bergier tanulmányát e kötetben.
- *f. Febvre, Lucien (1878–1956): francia történész. Első jelentős munkája: *Philippe II. et la Franche-Comté [II. Fülöp és a Burgund grófság]* c. értekezése (1911). Az *Annales* c. folyóirat egyik alapítója 1929-ben. Jelentősége főként a történetelmélet és a társadalomtörténet terén igen nagy. Utóbbi más tudományágakkal összefüggésben igyekezett vizsgálni. Pl.: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle, la religion de Rabelais [A hitetlenség problémája a XVI. században, Rabelais vallása]*. (1942.)
- *g. Estienne, Charles (1504? – 1564): francia orvos, humanista, nyomdász, könyvkiadó, a híres Estienne könyvkiadó-dinasztia tagja. 1551-ben vette fel a „királyi nyomdász” címet. *Praedium rusticum [Falusi birtok]* (1554.) c. műve sokáig a franciák kedvelt olvasmánya volt.
- *h. Francastel, Pierre (1900–1970): francia művészettörténész és művészetszociológus. Fő kutatási területe a reneszánsz volt. – Főbb művei: *Peinture et société*

[Festészet és társadalom]. (1965.); *La figure et le lieu* [Az alak és a helyszín]. (1967.)

- *i. École pratique des Hautes Études: a felsőoktatás gyakorlati iskolája Franciaországban. Alapítója Victor Duruy közoktatásügyi miniszter (1811–1894) 1868-ban. Az iskola célja, hogy az elméleti oktatást gyakorlatokkal egészítse ki. Történeti és filológiai szekcióját a Sorbonne keretei között hozták létre.
1. [...] *Entretien avec Georges Duby* [Beszélgetés G. Duby-vel]. 33–35. l.
  - 1a. Duby Georges, (1919–): francia történész, az *Annales*-iskola egyik legismertebb képviselője. Fő kutatási területének, a középkornak problémáit Duby a modern antropológia módszereivel közelíti meg, a maitól idegen kultúrát saját kontextusában akarja értelmezni. – Fő művei: *Le temps des cathedrales* [A katedrálisok kora]. (1976.); R. Mandrou-val közösen: *Histoire de la civilisation française* [A magyar kiadás címe: *A francia civilizáció ezer éve*]. (1968.)
  2. L. Febvre és H. -J. Martin, *L'apparition du livre* [A könyv megjelenése]. Paris, kiad. Albin Michel, az *Évolution de l' Humanité* [Az emberiség fejlődése] c. sorozatban, 1958, új kiad. 1971. A 9. lapon H.-J. Martin elmagyarázza ennek az együttműködésnek a feltételeit – ennek egyébként nem tudtak a végére járni.
  3. *A Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle* c. értekezés előszava.
  - 3a. Barthes, Roland (1915–1980): francia író, kritikus, szociológus, a strukturalizmus kiemelkedő képviselője. – Főbb művei: *Mythologies* [Mitológiák]. (1957.); *Elements de sémiologie* [A szemiológia elemei]. (1965.)
  - 3b. Michel Foucault-ról I. Pierre de Boisdeffre tanulmányát e kötetben.
  - 3c. Lévi-Strauss, Claude (1908–): francia filozófus, kultúranropológus, 1972-től a Francia Akadémia tagja. A strukturalizmus egyik legjelentősebb képviselője. Nevezetes kutatásait a brazíliai indiánok között végezte, főleg rokonsági rendszereiket, mitológiájukat vizsgálta. Fő kutatási területe a mítoszok keletkezése és szerkezete. – Fő műve: *Mythologique* [Mitológia]. I–V. k. (1964–1971.)
  - 3d. Geremek, Bronislaw (1932–): lengyel politikus, történész. Fő kutatási területe a középkor, különösen Párizs társadalomtörténete. – Főbb művei: *Zycie codzienne w Paryżu Franciszka Villona* [Mindennapi élet François Villon Párizsában]. (1972.); *Litosc i szubienica* [Kegyesség és akasztófa]. (1989.) – L. még e kötetben Marc Blochról szóló tanulmányát.
  - 3e. Porsnyev, Borisz Fjodorovics (1905–1972): szovjet történész. Fő kutatási területei a XVII. századi francia népi mozgalmak, valamint a harmincéves háború nemzetközi vonatkozásai voltak. – A tanulmányban említett műve: *Narodnue voszstaniija vo Francii pered Frondoj (1623–1649)* [Népi felkelések Franciaországban a Fronde előtt (1623–1648)]. (1948.)
  - 3f. Michelet, Jules (1798–1874): francia történész, a romantika korának jelentős alkotója. Szépirodalmi igényű művei kiterjedt forráskutatáson alapultak. – Fő műve: *Histoire de France* [Franciaország története]. I–XVII. k. (1833–1867.)
  - 3g. Goldmann, Lucien (1913–1970): francia filozófus, irodalomszociológus. A marxizmus és a strukturalizmus összeegyeztetését megkísérlő ún. genetikus strukturalizmusa szerint az irodalmi művek struktúrái megfelelnek a nagy társa-

- dalmi alákzatok struktúráinak. – Főbb művei: *Le Dieu caché [A rejtőzködő isten]*. (1956.); *Recherches dialectiques [Dialektikus vizsgálatok]*. (1958.)
4. Firenzében adták ki 1965-ben, de a készletek az árvíz során elpusztultak. A párizsi egyetem hallgatóinak egy csoportja 1969-ben sokszorosított formában újra kiadta.
- 4a. Goubert, Pierre (1915–): francia történész, fő kutatási területe a XVII–XVIII. századi Franciaország története. Fő művei: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730 [Beauvais és a Beauvaisis 1600–1730]*. (Erről írt Mandrou 1962-ben.); *Louis XIV. et 20 millions de Français [XIV. Lajos és 20 millió francia]*. (1966.)
- 4b. Ariès, Philippe (1914–1984): francia történész, akinek fő kutatásai a közép- és koraújkori hétköznapi élet jelenségeire: az étellel és halállal szembeni magatartásformák, vagy a családdal és a gyerekekkel kapcsolatos elképzelések alakulására irányultak. – Fő művei: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime [A gyermek és a családi élet az Ancien régime-ben]*. (1960.) ; *L'homme devant la mort [Az ember szemben a halállal]*. (1977.)
5. A gyűjtemény egy Mandrou által alapított *Histoire des mentalités [A mentalitások története]*. c. gyűjtemény és egy másik *Civilisations d'hier et d'aujourd'hui [Tegnap és mai civilizációk]* című gyűjtemény fúziójából jött létre; ez utóbbinál Philippe Ariès René Grousset-t váltotta fel. A vállalkozás 1974-ig élt, ekkor a Plon kiadó gazdasági okokból elhatározta beszüntetését.
6. Megjelent Párizsban, az Anthropos kiadónál. Fenti idézetek az előszóból valók, XVI. és XVII. l.
7. *Un plan pour l'Université. Du primaire au supérieur. [Terv az egyetem számára. Az elemitől a felsőfokig]*. Plon, 1968. 170. l. A Jacques-Jean Robert álnév a fő ösztönzőket kívánta felidézni: Jacques Lautmant, Jean Lecuirt, és saját magát.
8. Jacques Bourraux körül mindenfajta tudományszakon működő és különböző fokozatokkal rendelkező oktatókból létrejött csoport, amely arra vállalkozott, hogy kigondoljon egy korunknak megfelelő oktatási rendszert. Rendszeresen tartottak üléseket, és egy közlőnyt is megjelentettek. Vállalkozásukat önként hagyták abba 1973 júniusában.
- 8a. Lavissee, Ernest (1842–1922) : francia történész, a Sorbonne professzora, 1892-től a Francia Akadémia tagja. Köztársasági-patrióta szellemű munkássága nagy hatást gyakorolt a francia közgondolkodásra. – A cikk arra utal, hogy Lavissee a francia állami iskolák 7–14 éves diákjai számára írt egy történelemtankönyvsorozatot, amely mélyen befolyásolta a történelmi köztudatot.
9. A konferencia előadásai az *Historiens et Géographes* c. folyóirat különszámában jelentek meg. Mandrou előadása: 788–793. l.
- 9a. Wicquefort, Abraham de (1606–1682): holland kalandor és diplomata. A németalföldi terület (Provinces-Unies) képviselője Párizsban; 1646-tól a brandenburgi választó rezidense. 1647–1655 között Mazarin ágense a német birodalomban.
10. Paris, Ed. du Seuil, 1973. 231–232. l.
- 10a. Debré, Michel (1912–): francia politikus, 1955–1958 között a gaulle-ista szenátorai csoport elnöke, 1959–1962 között miniszterelnök.

- 10b. Macek, Josef (1922–): csehszlovák történész, politikus, a huszitizmus és a reneszánsz történetének kutatója. – Fontosabb művei: *Renaissance and Reformation [Reneszánsz és reformáció]*. (1972.); *Jean Hus et les traditions hussites [Husz János és a huszita hagyományok]*. (1973.)
11. A művet 1984-ben adta ki a Fayard kiadó, R. Mandrou előszavával.
- 11a. Károli Gáspár fordítása.
12. *Les raisins sont bien beaux*. Fayard, 1977. 5–8., 9. l.

A tanulmány szerzői

Joutard, Philippe (1935–): francia történész, az Université de Provence tanára. Cévennes-i katolikus-protestáns családból származva fő kutatási területe a kamizard felkelés története, historiográfiája és a hozzá kapcsolódó szájhagyomány. – Főbb művei: *Les Camisards [A kamizárdok]*. (1976.); *La Légende des Camisards [A kamizárdok legendája]*. (1977.); *Ces voix qui nous viennent du passé [Hangok, amelyek a múltból érkeznek hozzánk]*. (1983.)

Lecuir, Jean: (1939–)francia történész, az Université de Paris X. oktatója. Fő kutatási területe a XVII–XVIII. század francia története. Thèse d'Etat-jának témája: Bűnök az újszülöttek ellen és az abortusz a párizsi parlament előtt a XVIII. században. – Itt közölt művük eredeti címe: *Robert Mandrou. L'itinéraire d'un historien européen du XXe siècle*. In: *Histoire sociale, sensibilités collectives et mentalités*. Paris, 1985. 9–20. l.

Robert Mandrou magyar fordításban megjelent művei

- Az Introduction à la France moderne (1500–1640) [Bevezetés a modern francia történelembe (1500–1640)]c. mű részlete. In: *Világtörténet*, 1964. 1. sz. 14–22. l.
- Lucien Febvre. Egy sors - Martin Luther. (Ford.: Szilasi László.) In: *Aetas*, 1987. 3. sz. 140–144. l.
- Magas kultúra és népi műveltség a XVII–XVIII. századi Franciaországban: A ponyva-irodalom. In: *Századok*, 1970. 1. sz. 118–125. l.
- Rákóczi emlékiratai. (Ford.: Veress Éva.) In: *Világosság*, 1976. 6. sz. 340–342.l.
- Társadalomtörténet és a mentalitások története. (A Nouvelle Critique interjúja.) In: *Valóság*, 1972. 3. sz. 102–103. l.
- Az újkori Franciaország. – A mai Franciaország. XIX–XX.század. (Ford.: Pataki Pál.) In: *Georges DUBY-ROBERT MANDROU: A francia civilizáció ezer éve*. Bp. 1975. 207–532. l.

Fordította és a bibliográfiát összeállította: Schneller Dóra
A fordítást ellenőrizte: Bódy Zsombor, Boros Krisztina
A szerzői jegyzetapparátust kibővítette:
Bódy Zsombor, Vörös Boldizsár

Michel Foucault

[1926–1984]

élete, halála és továbbélése

Az életet a halál teszi sorssá – állapította meg Sartre és Malraux¹ ez egyszer egybehangzóan. Michel Foucault épp hogy kiadja az *Histoire de la sexualité* [A szexualitás története] utolsó két kötetét, amikor meggyötörten, megemésztve az agyát is megtámadó vérmérgezésről, elhagy bennünket ez év június 25-én. (Ném szólok most a pletykákról, amelyek szerint egy túlságosan is híres betegség áldozata lett.) A Collège de France² professzora kívülről harcias egyéniségnek látszik, párját ritkító történésznek. De filozófusnak igazából nem tekinteném. Azt várom tőle, hogy miután ledöntött minden tabut, és minden rendszert darabjaira szedett szét, most majd saját magát teszi vizsgálat tárgyává, hogy ezzel határolja el magát az olyan szélsőséges mozgalmaktól, mint a maoizmus³, a szélsőbaloldali erőszak, az antipszichiátria⁴ és egyfajta szélsőséges feminizmus, amelyek már 15 éve kisebb-nagyobb mértékben rá hivatkoztak. Még nem tudom, hogy erre már nem marad ideje.

Idézzük fel életútját, nemzedékére olyannyira jellemző vargabetűt. Kortársam, Foucault 1926. október 15-én született Poitiersben, ebben az ódon románkori városban épp Franciaország legközepén. Jómódú katolikus polgári családból származott, apja orvos volt. Amikor ez a kiváló, megfontolt és szorgalmas 20 éves fiatalember az École Normale Supérieure⁵ növendéke lett, az Ulm utcában olyan más tehetséges vidéki fiúk között találta magát, mint Maurice Clavel⁶ és Alain Peyrefitte⁷ (akit ekkor még unokatestvérehez hasonlóan Rogernek hívtak). Ebből az oly joggal dicsért közegeből táplálkozott, ahol valójában az iskolai elméleti oktatásnál sokkal fontosabb volt a folyamatos munka a nagyszerű könyvtárban, az összejövétel és eszmecsere a kiváló professzorokkal, és az egymásba érő, állandó viták és beszélgetések egymás között a Rózsa udvaron és a *bassin des Ernest*ben, amelyek hangulatát a Tharaud fivérek⁸ örökölték meg.

Társai később szorgalmas és tartózkodó diákként, Hegel és Platon nagy csodálójaként jellemezték Michel Foucault-t. Sok kollégista társával ellentétben ő nem húzódozott a tanári pályától, sőt örömmel készült rá. A Sorbonne-on pszichológiát hallgatott, filozófiából licenciátust⁹ szerzett, és elkezdte látogatni a Szent Anna Kórházat: ez volt az első találkozása azokkal, akiket – akkor még – „bolondoknak” neveztek; ebből az élményből született első könyve az elmebetegségekről (1954)¹⁰. A tehetséges ifjú ekkor már a baloldal felé fordult, sőt egyenesen a szélsőbal felé, és belépett a kommunista pártba. De nem maradt ott sokáig.

Aztán professzor lett filozófiai doktorátussal, készen állt a tanításra, de el kellett hagynia Franciaországot. A történész Georges Dumézil¹¹ ajánlására francia lektorrá nevezték ki az uppsalai egyetemen. Alig kerültem el őt, amikor Herbert Tingsten¹² meghívására 1953 április végén én is Uppsalába mentem. Még ma is emlékszem erre a bájos kisvárosra faházaival és óriási könyvtárára, a *Carolina Redivivára*¹³. És nem

fogom elfelejteni azt a már tavaszba hajló, de még jeges téli éjszakát, amikor az utakat még vastagon borította a hó, és a diákokat, akik tavaszköszöntő gyertyákkal ünnepelték a Nap visszatérését.

Michel Foucault már ekkor érdeklődött a pszichopatológia iránt, és anyaggyűjtésében a *Carolina* orvosi gyűjteményének forrásait is felhasználta. Ebből született meg körülbelül egy év múlva az *Histoire de la folie [Az őrültség története]* című híres könyve, amelyet rövid hamburgi kitérő után Varsóban vetett papírra, és amely sok filozófust igencsak meglepett.

Időközben két olyan eszmerendszerről is volt alkalma tapasztalatokat szerezni, amelyek az emberi boldogság biztosítását tűzték ki célul. Az egyik a másiknak szöges ellentéte: a svéd szociáldemokrácia és a Gomulka¹⁴ nevével fémjelzett lengyel kommunizmus. A svéd az erőltetett egyenlősdi, megtévezve émelyítő szexuális szabadsággal, a lengyel pedig a szellem és a gondolatok leigázása és az emberi viselkedés mániákus ellenőrzése. Foucault ekkor értette meg a Hatalom – minden hatalom – szörnyűségét, ekkortól kezdve lett abszolút szkeptikus a társadalom által ránk kényszerített feltételrendszerrel szemben.

Egy napon Philippe Ariès – a jobboldali történész, akit nem néztek jó szemmel az egyetemen, mert a tanítás helyett inkább a harmadik világgal való gazdasági kapcsolatok kutatásának szentelte magát¹⁵ – egy vastag kéziratot kapott egy ismeretlentől, amely a bolondság és az elmebetegség kapcsolatát vizsgálta. Elolvasta és az elbűvölte őt. Azonnal elvitte a Plon Kiadóhoz, ahol rögtön ki is adták a *Civilisations d’hier et d’aujourd’hui [Tegnap és mai civilizációk]* sorozatában az *Histoire de la folie à l’âge classique [Az őrültség története a klasszikus korban. 1961.]* című könyvet, amelyet a nagy kiadók eddig visszadobtak. A könyv egyszerre váltott ki csodálatot és ellenérzéseket. A baloldali értelmiség szemében – akik a szociológia területén mindenhatóak voltak – a mű vörös posztó lett. Hiszen a marxizmus által megalkotott társadalomelméletben a „devianciának” nem volt helye. De az olyan írók és kritikusok, mint Roland Barthes¹⁶ vagy Maurice Blanchot¹⁷ fogékonyak voltak az újszerű kérdésfelvetésre, az elzárás fogalmának filozófiai értelmezésére és a börtönrendszer kérdésének vizsgálatba vételére.

A kommunisták azonban hallgattak (és erre meg is volt minden okuk), s velük együtt nem nyilatkoztak olyan folyóiratok sem, mint az *Esprit* vagy a *Temps Modernes*. Az *Histoire de la folie* csak megkésve nyert nagy jelentőséget, amikor ’68 májusának vihara Laing és Cooper, Basaglia és Esterton antipszichiátriai mozgalmához¹⁸ kapcsolta a művet. Így – a szerző nagy kárára – sokáig antipszichiátriai műnek tartották és az őrültség dicsőítésének tekintették Foucault művét, holott egyáltalán nem volt az.

A beteget és a normálisakat elválasztó – a zárt intézetben megtestesülő – választóvonal után Michel Foucault áttért egy másik választóvonal vizsgálatára, arra, amely a beszédben a Szavak és a Dolgok között húzódik. (*Les Mots et les Choses [A Szavak és a Dolgok]* 1966.) Még ma is emlékszem a meglepetéssel vegyes öröme, amellyel – egy röpké hétvégén – ezt az elvont és nehéz könyvet elolvastam, s bár nem mindig értettem pontosan, az mégis világos volt számomra, hogy ez a mű szakított a filozófusok dogmatizmusával, és azon törekvésével, hogy törvényeket alkossanak a mindenségre. A szerző leszállította a földre a filozófiát: őt nem a Descartes-éhoz és Kantéhoz ha-

sonló nagy rendszerek érdekelték, hanem az eszmetörténet megszakadó folytonosságai, a peremvidékek, az emberi gondolkodásban bekövetkezett törések, akárhol jelentkeznek is: a politikai gazdaságtanban, a nyelvtenban vagy a biológiában. Ez a „szűk szakmának” íródott könyv azonnali és kirobbanó siker lett, három kiadást is megért, még mielőtt bármilyen kritika megjelent volna róla.

S lám, a siker, a divat hatalmába kerítette Foucault-t. Átformálta a filozófus viszonyát az olvasóihoz, és más megvilágításba helyezte a munkát, az alkotást. A clermont-ferrandi egyetemről átkerülve a vincennes-ire, hosszúhajú és szakállas imádóinak csapatai előtt tartott előadásai közben, Foucault filozófusból igazi anti-filozófussá, a korlátok felderítőjévé, a törvényszegés és szakítás emberévé vált. Eközben a média a strukturalizmus atyjává tette, csakúgy mint Lévi-Strausst¹⁹, aki Foucault-hoz hasonlóan visszautasította ezt az erőltetett „apaságot”.

Miután az volt a közfelfogás, hogy a társadalom bűnös, a nyelvhasználat pedig „fasiszta” (Barthes), az ember nem lehetett más – már Sartre megmondotta – mint „haszontalan találmány”. Etnológus szemszögből kell róla beszélni, mint egy fajtáról a többi között, mely eltűnésre van szánva, mint a többiek. Hálásak voltak Foucault-nak, hogy a *Les Mots et les Choses*-t ezzel a kiábrándult megállapítással zárta le: „Egy dolog mindenesetre biztos: s ez az, hogy az ember nem a legrégebb, és nem is a legállandóbb probléma, amely az emberi tudás számára felvetődik. Az ember olyan találmány, amelyről gondolkodásunk archeológiája könnyen kimutatja, hogy a közel-múltban született. És talán nem is marad fenn sokáig”.

A francia értelmiség nagy részével, így például Sartre-ral ellentétben úgy tűnhet, hogy Foucault sokáig hiányzott a Történelemből. Az algériai háború döntő pillanataiban Svédországban, Németországban, Lengyelországban volt, 1968 májusában pedig Tuniszban. Tunéziából visszatérve azonban kora egyik meghatározó jelenségévé vált, amint a börtönrendszer bírálatával maga mellé gyűjtötte az értelmiséget. Előbb megdöbben azon, hogy a XVII. században megjelenni látta „az elzárást, ezt a módfelett furcsa eljárást”, majd felháborodva kellett megállapítania, hogy ez a gyakorlat „mindkét fél számára abszolút evidenciaként létezik”. A középkorban a bolondok a királyok környezetében éltek, ahol hallgattak rájuk. Majd a diadalmaskodó ész századában kirekesztetté váltak, a „nagy elzárás” áldozataivá. Ugyanazzal a lendülettel Foucault egyszerre harcolt az elmebetegekért, homoszexuálisokért, a társadalom peremén élőkért és minden kirekesztettért. Miközben együtt dolgozott volt rabokkal, elkezdte írni *Surveiller et punir [Felügyelet és büntetés. 1975.]* című könyvét a büntetőintézeti körülményekről. De már nem elégedett meg azzal, hogy megírta, hanem kiment az utcára, röplapokat osztogatott a börtönök kapujában, követelte a szigorított őrizetes osztályok felszámolását a börtönökben, tiltakozott a kirakattörök ellen hozott törvény²⁰ végrehajtása és Klaus Croissant kiadatása ellen. Nem arról volt szó, hogy az áldozatok jogait bizonygassa, hanem arról, hogy harcoljon mindenkiért, aki bármilyen módon a hatalom kezébe került, a hatalom kiszolgáltatottjává vált. Számára nem volt kérdés, hogy megszegték-e bármilyen törvényt, vagy nem. Ha igen, annál jobb! Hiszen nem börtön-e minden szervezett társadalom?

Eközben (1970) Michel Foucault-t beválasztották a Collège de France-ba, hogy az eszmerendszerek történetét tanítsa. Itt mondta el híres székfoglaló előadását *L'ordre du discours [A diskurzus rendje]* címmel, amelyet Beckett *L'Innomable [A megne-*

vezhetetlen]-je egy általam is sokszor felemlégetett részletének idézésével kezdett: „... folytatni kell, nem tudom folytatni, folytatni kell,... ki kell mondani a szavakat, amíg csak el nem fogynak, ki kell mondani őket, míg rám nem találnak és el nem mondanak engem, különös büntetés, különös bűn, folytatni kell...”²¹. Ez a szó-litánia, amit az író használ, mint ezt már máskor is mondtam, talán az első eset az irodalomtörténetben, hogy a nyelvtől elválasztott Ember halálát jelenítik meg. Foucault hűvösen bejelentette annak a négy évszázadon át csiszolt és újra csiszolt emberalaknak az eltűntét, amelyet a nyugati humanizmus mindennek a mértékeként dicsőített. Ez az „emberalak” Foucault szerint csupán egy korszak törékeny, halandó tanúja volt, a „tudás archeológiájának” egy fontos, de letűnt pillanatához kapcsolódott.

Valóban véget vetett így Foucault a „metafizika huszonnyolc évszázadának”, mint ahogy ezt egy kissé elhamarkodottan mondták róla? Így gondolta Maurice Clavel, aki gratulált neki azért a felismeréséért, hogy „az utóbbi három vagy négy évszázad humanizmusa titokban egyre kevésbé titkoltan totalitárius”. Foucault, amikor szakított „minden kontinuitással, amit szellemünk állandóan visszavetít a jelenből a múltba” (Paul Veyne)²², amikor nem volt hajlandó „úgy beszélni, mint a valóság és az igazság tudója”, és amikor tagadta a ráció és a gondolkodó szubjektum minden privilégiumát, nemcsak „önmagán próbált felülemelkedni”, hanem egy új típusú értelmiségit is megpróbált felmutatni, egy „sajátos értelmiségit”, akinek nincsenek univerzális pretenziói²³, aki „lerombolja az evidenciákat és az általánosságokat, aki a jelen tehetetlenségében és kényszerpályáiban felleli a gyenge pontokat, a réseket és az erővonalakat, olyan, aki mindig mozgásban van, és igazából nem tudja, hogy hol lesz holnap és mit fog gondolni, olyannyira leköti figyelmét a jelen.”

Nem sokkal később a történész az antik szerelem tanulmányozásában kezdte keresni a kérdések némelyikére a választ. A hat kötetre tervezett műben alapos leírást kívánt adni a nyugati szexualitás történetéről, felderíteni a tabukat, tiltásokat, aberráns dolgokat, de mindenekelőtt egy élet értelmét kereste a megszámlálhatatlanul sok szerelmi diskurzusban. S mint ezt becsületesen be is vallotta, anélkül, hogy jól tudott volna latinul és görögül, feltárt, lefordított és elemzett rengeteg szöveget, hogy megtudja: az élet miféle esztétikája rajzolódik ki a szexuális tevékenységben és élvezetekben. És mint az várható volt, a görög szerelemben találta meg a legnagyobb szabadság képét.

Ugyanekkor – s nem tudom, hogy ezt valamiféle naivitással vagy épp az önhittség maradványával magyarázzuk-e – miközben türelmetlenül elítélte saját „elnyomó” rendszerünket, Foucault lelkesedett az ajatollahok forradalmáért, mintha Khomeini²⁴ mozgalma a szabadság zászlóvivője lehetett volna pusztán azért, mert még egy kicsit jobban kikezdte a Nyugat jóhírét, tekintélyét és nyugodt lelkiismeretét. Persze hamarosan önkritikát kellett gyakorolnia...

És hol volt Foucault az utóbbi időben? Újra és újra szóba hozta, és magának is feltette azt a kérdést, ami az utóbbi 15 évben az értelmiség alapvető problémáját képezte: a hatalom bűnösségét, a hatalom birtokosainak a viszonyát az elnyomáshoz, a hatalom tiltáson keresztül való definiálását, a tiltást, ami a 68-as felkelők legfőbb céltáblája volt. („Tilos tiltani.”) Közben Foucault sem maradt meg ezzel kapcsolatban eredeti álláspontján. Tanulmányozva a börtönöket, a szexualitást, rájött, hogy a „hatalom

sokkal összetettebb valami”, mint azt korábban hitte, és mint azt a kezdő szociológusok velünk elhitették. Így a szexualitással kapcsolatos tabuk, tiltások rendszere nem elégséges a nyugati szexualitás meghatározására. (A szexuális vétségek „meggyónása” nem volt-e épp úgy része a keresztényi magatartásnak?) A nyomor és az egyenlőtlenség kérdése, a „munkásosztály elszegényedésének” híres tétele ezidőben része lehetett még ugyan a kommunista párt propagandájának, de teljesen nyilvánvalóan nem izgatta már annyira a nyugati társadalmakat. A „ki gyakorolja a hatalmat?”; „hogyan gyakorolja a hatalmat?” kérdésekre keresve a választ Foucault közeledett angolszász kollégáihoz, akik az intézmények konkrét tartalmára sokkal érzékenyebbek voltak, mint azok külső megjelenési formáira. Az „új történettudomány” (Braudel²⁵, Chaunu²⁶, Leroy-Ladurie²⁷) híveként az „enyhe lejtésű” jelenségek iránt érdeklődött, mint a demográfia, a gazdaság, a jog.

A hétköznapi életben megmaradt benne az a kettősség, hogy szívesen harcolt bármilyen igazságtalanság ellen, de bizonyos értelemben teljesen képtelen volt arra, hogy bármilyen kis mértékben is, de beavatkozzék a hatalom konkrét mechanizmusába. Valéry Giscard d’Estaing kormányzásának vége felé megalakult a Comité national d’études sur la violence [Az Erőszak Tanulmányozásának Nemzeti Bizottsága], és bár Foucault megosztotta gondolatait régi barátjával, Alain Peyrefitte-tel, aki hamarosan „garde des Sceaux”²⁸ lett, a bizottság munkájában való részvételt nem vállalta. Konkrét ügyekben később is vállalt közvetítést, de hiányzott, amikor a Serge Livrozet által alapított Rabok Akciószövetsége kivonult a Kancelláriához: az Értelmiségi megőrizte tisztaságát, és nem volt hajlandó betenni a lábát a miniszter szobájába. Mint azt Peyrefitte megjegyezte: „gyengeséget nem ismerő erkölcsi tartása őt nem a szegények és éhezők tömegei közé vitte, hanem a deviánsok közé, akik nem hajlandók betartani a szabályokat.”

A *L’archéologie du savoir* [A tudás archeológiája] ötvenhét évesen meghalt szerzőjének még sok mondanivalója lett volna a számunkra. Barátai tanácsát megfogadva, tanítványait kezdte szembeállítani az antipszichiátria túlkapásaival, a homoszexuális szónoklatokkal, a terjedő terrorizmussal. De továbbra is nyugtalanító kérdés maradt számára „az ember viszonya saját fantazmagóriáihoz, saját tehetetlenségéhez, meghatározhatatlan, alaktalan fájdalmaihoz és szorongásaihoz”, másképpen fogalmazva az ember képessége a szenvedésre. Nem kételkedett abban, hogy egy napon az örültség, mint társadalmi betegség majd eltűnik, a börtön a büntetéssel együtt megszűnik, de nem tudott ilyen könnyen leszámolni az emberi életeteket tovább szorongató boldogtalansággal. A közvéleményt azonban nem ez ragadta meg halálakor. A média egybehangzóan mint szabadítót, iránymutatót méltatta őt olyan lelkesedéssel, hogy már szinte „Foucault-évekről” lehetett beszélni. A hatalom örök ellenlábasát magasztalták benne, azt, aki ki akarta üríteni a börtönöket és a menhelyeket, az intézmények szisztematikus ellenzőjét, a megállapodott értékek esküdt ellenségét, és következőképpen a deviánsok, normaszegők védőügyvédjét, minden kirekesztett és kiközösített ember védelmezőjét, azt, akit Philippe Boucher „gondolkodó polgárnak” nevezett.

Mikor inkább vállalta, hogy téved, mintsem, hogy lejárassa magát, mikor inkább érdekelt a bűnözés vagy az örültség (*Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma soeur et mon frère... [Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyám, húgom és öcsém ...]*), mint a túlságosan magabiztos gondolkodás vagy a kialakult társadalmi

rendszerek, amikor közönyös volt azok iránt, akik a társadalmat fenntartották, de minden erejét latba vetette azért, hogy az emberek úgy élhessék az életüket, mint egy műalkotást, minden egyéb igazolás nélkül, Michel Foucault tulajdonképpen az individuuum utolsó apostola volt a nagy egységesedés korszakában, amikor tömegeket kényszerítettek ugyanarra az életmódra (Keleten egy ideológia nevében, Nyugaton pedig a fogyasztói társadalom által kikényszerített szükségletek nyomásával). Még ha azt gondoljuk is, hogy a heves mindentagadás nem elégséges ahhoz, hogy egy társadalom előrehaladását biztosítsa, amikor nem létezik többé ideál, vagy végső szabály, amit tagjainak nyújthatna, mégis igaz az, hogy Michel Foucault, amikor fáradhatatlanul perelt a peremre szorultak, a kirekesztettek érdekében, a maga módján valójában azért harcolt, hogy mégis maradjon meg valamicske szeretet az emberek között.

Jegyzetek

1. Malraux, André (1901–1976): francia író, politikus. Irodalmi munkássága a regény, a művészetfilozófia és az esszé területén jelentős. – Főbb művei: *La condition humaine* [Az ember sorsa]. (1933.); *L' espoir* [A remény]. (1937.); *Anti-mémoires* [Ellenemlékiratok]. (1967–1971.)
2. Collège de France: 1530-ban alapított, az egyetemen kívüli híres párizsi felsőoktatási intézmény. Az itt folyó kutatásokba bevonják a hallgatókat is, akik kívánságuk szerint kapnak látogatási bizonyítványt vagy igazolást arról, hogy milyen vizsgálatokban működtek közre. E sajátos szervezet eredményes működése tanárai rendkívüli tudományos teljesítményének is köszönhető.
3. maoizmus: a marxizmus-leninizmus Mao Ce-tung (1893–1976) kínai kommunista pártvezető általi értelmezésének általánosan elterjedt elnevezése.
4. antipszichiátria: kritikai irányzat, amely „megkérdőjelezte a pszichológiai-pszichiátriai tudás elméleti kiindulópontjait és represszív gyakorlatát. Foucault mellett a magyar származású Thomas Szász volt az úttörője *The Myth of Mental Illness* [Az elmebetegség mítosza. 1961.] c. könyvével. A hatvanas-hetvenes évekre terebélyes antipszichiátriai mozgalommá duzzadt Ronald D. Laing, David Cooper és Robert Castel fellépésével.” (Klaniczay Gábor: *Foucault és bűntetése*. In: *BUKSZ*, 1991. Tavasz. 21. 1.)
5. École Normale Supérieure (francia): Felsőfokú Tanárképző Főiskola: párizsi felsőoktatási intézmény, mely 1808-tól foglalkozik magas szinten tanárképzéssel. 1903-ban a Sorbonne-hoz kapcsolták. A pályázat útján kiválogatott, kitűnő hallgatók az egyetemi órákat látogatják, de bizonyos számú órát az ENS önállóan ad. Az intézmény mintául szolgált a budapesti Eötvös Kollégium szervezésekor.
6. Clavel, Maurice (1920–1979): francia író, drámaíró, tanár, újságíró. Az École Normal Supérieure-ön szerzett filozófiai diplomát, majd rövid középiskolai tanárkodás után 1944-től kezdve újságírással foglalkozott. 1971-ben Sartre-ral együtt megalapította a Libération sajtóügynökséget. A *Le Nouvel Observateur* c. lap kiadója.

7. Peyrefitte, Alain (1925–): francia diplomata, író, politikus. Külügyi pályán dolgozott, először a Külügyminisztérium tanácsadója, majd különböző külképviseletek munkatársa volt. G. Pompidou miniszterelnöksége idején többször töltött be miniszteri tisztséget. Nemzetgyűlési képviselő, majd Franciaország ENSZ-képviselője volt. 1977-től a Francia Akadémia tagja. – Fontos műve: *Le mythe de Pénélope [Pénélope mítosza]*. (1949.)
8. Tharaud-fivérek: francia író-testvérpár: Jérôme (1874–1953) és Jean (1877–1952): mindig közösen dolgoztak; művészi riportokban foglalkoztak a gyarmatosítással, a nacionalizmussal, a zsidósággal; írtak életrajzokat és regényeket is. Jean Tharaud 1900–1905 között a budapesti Eötvös Kollégium franciatanára volt; számos magyar elbeszélést fordított franciára. Az Académie Française tagjai voltak (Jerome 1938-tól, Jean 1946-tól). – Főbb műveik: *Dingley l'illustre écrivain [Dingley a híres-neves író]*. (1906.); *L'ombre de la croix [A kereszt árnyéka]*. (1917.)
9. licenciátus (latin): egyetemi fokozat, a baccalaureátus után végzett tanulmányok igazolása.
10. A mű címe: *Maladie mentale et psychologie [Elmebetegség és pszichológia]*.
11. Dumézil, Georges (1898–1986): francia tudós, a Collège de France professzora (1949–1969), 1979-től a Francia Akadémia tagja. Elsősorban vallástörténész-ként és az összehasonlító mitológiai kutatás művelőjeként tartják számon; munkássága az indoeurópai művelődéstörténet és filológia számos területét is megújította. – Fő műve: *Mythe et épopée [Mítosz és eposz]*. I–III. k. (1968–1973.)
12. Tingsten, Herbert (1896–1973): svéd politológus és újságíró, a szocializmust és a kommunizmust bíráló nézeteiről ismert. 1935–1946 között a politikai tudományok professzora volt a stockholmi egyetemen. – Főbb művei: *Alla diktaturen [Minden diktatúra]*. (1936.); *The Problem of Democracy [A demokrácia problémája]*. (1965.)
13. Carolina Rediviva [Academia] (latin): a Megújult Károly-[Akadémia], amely XI. Károly svéd király (1660–1697) után kapta nevét; ma az uppsalai egyetemi könyvtár neve és épülete.
14. Gomulka, Wladyslaw (1905–1982): lengyel politikus. 1943–1948 között a Lengyel Munkáspárt főtitkára volt; 1956-ban a LEMP KB főtitkárává választották. Ekkor reformpolitikát vezetett be, később azonban letörte a liberalizációt, keményített politikáján, és részt vett a csehszlovákiai invázióban. Az 1970-es gdański munkásmegmozdulások hatására leváltották.
15. Ariès, Philippe (1914–1984): francia történész, aki – valószínűleg a cikk is erre utal – 1942-től 37 éven át egy a gyarmatok mezőgazdaságának fejlődését szolgáló intézmény (Trópusi és Szubtrópusi Gyümölcsök Alkalmazott Kutatóintézete) dokumentációjának vezetője volt. – Történelmi kutatásai elsősorban a közép- és korai újkori hétköznapi élet jelenségeire: az étellel és halállal szembeni magatartásformák, a családdal és a gyermekkel kapcsolatos elképzelések alakulására irányultak. – Fő művei: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*

- [A gyermek és a családi élet az Ancien Régime-ben]. (1960.); *L'homme devant la mort* [Az ember szemben a halállal]. (1977.)
16. Barthes, Roland (1915–1980): francia író, kritikus, szociológus, a strukturalizmus kiemelkedő képviselője. – Főbb művei: *Mythologies* [Mitológiák]. (1957.); *Elements de sémiologie* [A szemiológia elemei]. (1965.)
  17. Blanchot, Maurice (1907–): francia kritikus, író, aki műveiben – lemondva a történeusről, elvetve a személyiség elvét – az elemzés, a fantasztikum, a misztika útján vélt elérni a lényeghez: a lét képtelenségéhez. – Főbb művei: *L'espace littéraire* [Az irodalom területe]. (1955.); *Le dernier homme* [Az utolsó ember]. (1957.)
  18. L. a 4. jegyzetet!
  19. Lévi-Strauss, Claude (1908–): francia filozófus, kultúranropológus, 1972-től a Francia Akadémia tagja. A strukturalizmus egyik legjelentősebb képviselője. Nevezetes kutatásait a braziliai indiánok között végezte, főleg azok rokonsági rendszereit, mitológiáját vizsgálva. Fő kutatási területe a mítoszok keletkezése, szerkezete. – Fő műve: *Mythologique* [Mitológia]. I–IV. k. (1964–1971.)
  20. Franciául: loi anti-casseur: az 1968-as megmozdulások és tüntetések résztvevői ellen hozott hírhedt törvény.
  21. Beckett, Samuel: *A megnevezhetetlen*. (Ford.: Török Gábor.) In: Beckett: *Molloy-Malone meghal. – A megnevezhetetlen*. Bp. 1987. 541. l.
  22. Veyne, Paul (1930–): francia irodalomtörténész, 1976-tól a Collège de France professzora. – Főbb művei: *Comment on écrit l'histoire* [Hogyan írunk történelmet]. (1971.); *Le pain et le cirque* [A kenyér és a cirkusz]. (1976.); *Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes?* [Hittek-e a görögök mítoszaikban?] (1983.)
  23. pretenzió (latin): itt: (nagyrálító) igény.
  24. Khomeini, Ruhollah Moszavi (1900–1989): síita főpap (ajatollah), Irán vallási vezetője 1979–1989-ben. 1979-ben állt az iráni iszlám forradalom élére. A konzervatív vallási alapokon nyugvó iszlám köztársaság vallási vezetőjeként a legfőbb hatalom birtokosa volt.
  25. Fernand Braudelről l. Jean-François Bergier írását e kötetben.
  26. Chaunu, Pierre (1923–): francia történész. Fő kutatási területei: Latin-Amerika, a spanyol gyarmatosítás, Európa XV–XVII. századi története, valamint a kvantitatív történetkutatás problémái. – Fő műve (Huguette Chaunu-vel közösen): *Seville et l'Atlantique (1504–1650)* [Sevilla és az Atlanti-térség (1504–1650)]. I–XII. k. (1979.)
  27. Leroy-Ladurie, Emmanuel (1929–): francia történész, az *Annales*-kör egyik vezető alakja. Fő kutatási területei a francia társadalomtörténet és klímátörténet. – Főbb művei: *Histoire du climat depuis l'an mil* [A klíma története az ezredik év óta]. (1967.); *Montaillou, village occitan de 1294 à 1314* [Montaillou, occitán falu 1294–1314]. (1975.)
  28. garde des Sceaux (francia): itt: vsz. igazságügyminiszter.

Michel Foucault legtöbb műve Gallimard-nál jelent meg, vagy jelent meg újra, kezdve a *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique-on [Órültség és elmebetegség. Az örültség története a klasszikus korban]* (megjelent Plon-nál 1961-ben). Idézhetőek még nevezetesen a *Raymond Roussel*-tanulmány (1963.); *Les Mots et les Choses* (1966., újra megjelent az *Idées* gyűjteményben); *L'archéologie du savoir* (1969.); *L'ordre du discours* (1971.); *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma soeur et mon frère...* (1973.); *Felügyelet és büntetés* (1975.); *Histoire de la sexualité* (I. *La volonté de savoir*, 1976; II. *L'usage des plaisirs*, 1984; III. *Le souci de soi*, 1984.) [*A szexualitás története. I. A tudás akarása*, 1976; II. *A gyönyörök gyakorlata*, 1984; III. *Gond önmagunkért*, 1984.]. A *Maladie mentale et psychologie*, valamint a *Naissance de la clinique [A klinika születése]* a francia egyetemi nyomdánál jelent meg; a *Magritte*-tanulmány (*Ceci n'est pas une pipe [Ez nem pipa]*) a *Fata Morgana*-nál. [P. de Boisdeffre saját jegyzete.]

A tanulmány szerzője

Boisdeffre, Pierre, Néraud Le Mouton de (1926-): francia irodalomtörténész, író, kritikus. Jogot végzett. 1947 óta a közoktatásügyi, ill. a külügyminisztérium tisztviselője, majd a Francia Rádió és Televízió igazgatója. – Fő műve az 1958-ban kiadott, és azóta többször bővített *Une histoire vivante de la littérature d'aujourd'hui [A mai irodalom eleven története]*, amely óriási sikert aratott. – Fentiekben közölt írásának eredeti címe: *Vie, mort et survie de Michel Foucault*. In: *Revue des deux mondes*, 1984. 11.sz. 362–369. l.

Michel Foucault magyar fordításban megjelent művei

- Beszélgetés Michel Foucault-val. (L. Finas interjúja.) In: *Valóság*, 1977. 4. sz. 122–124. l.
- Beszélgetés Michel Foucault-val. (A *Magazine Littéraire* és a *Le Nouvel Observateur* interjúja.) In: *Valóság*, 1984. 9. sz. 119–121. l.
- Bio-politika és bio-hatalom. (Részlet a szerző *Histoire de la sexualité c.* művéből. Ford.: Ádám Péter.) In: *Pompeji*, 1992. 1. sz. 118–129. l.
- A diskurzus rendje. (Ford.: Török Gábor.) In: *Holmi*, 1991. 7. sz. 868–889. l.
- Az etika esztétikája. (Ford.: Ádám Péter) In: *Világosság*, 1984. 10. sz. 654–656. l.
- Ez nem pipa. (Ford.: Mahler Zoltán.) In: *Athenaeum*, 1993. 1/4. sz. 141–165. l.
- Életben hagyni és halálra ítélni. A modern rasszizmus gyökerei. (Ford.: Ádám Péter.) In: *Világosság*, 1992. 1. sz. 45–53. l.
- A fantasztikus könyvtár. (Ford.: Török Gábor.) In: *Nagyvilág*, 1993. 1–2. sz. 124–136. l.
- Felügyelet és büntetés. A börtön története. (Ford.: Fázsy Anikó, Csűrös Klára.) Bp. 1990. 424 l.
- Foucault válaszol Sartre-nak. (A rádióinterjút készítette: Jean-Pierre el Kabbach.) (Ford.: Miklós Pál.) In: *Strukturalizmus. I. k.* (Vál., bev.: Hankiss Elemér.) Bp. [1971.] 269–277. l.
- A hatalom szeme. Beszélgetés Michel Foucault-val. (A *Les Nouvelles Littéraires* interjúja.) In: *Valóság*, 1979. 5. sz. 123–124. l.
- Hatalom/Tudás. In: *A posztmodern.* (Bev., vál.: Pethő Bertalan.) Bp. 1992. 364–369. l.

- Interjú Michel Foucault-val a terrorizmusról. (A Tribune socialiste-ból.) In: Valóság, 1978. 2. sz. 121–122. l.
- A kívülség gondolata. (Ford.: Angyalosi Gergely.) In: Athenaeum, 1991. I/1. sz. 81–103. l.
- Küzdelem a szüzességért. (Ford.: Török Gábor.) In: Nagyvilág, 1992. 7–8. sz. 942–949. l.
- Mi a szerző? (Ford.: Erős Ferenc.) In: Világosság, 1981. 7. sz. melléklet, 26–35. l. – Vita Foucault írásáról. (Részletek, a szerző véleményével.) (Ford.: Erős Ferenc.) In: Uo. 36–38. l.
- Michel Foucault új műve. (A cikkben Rogel-Pol Droit interjúja Foucault-val.) In: Valóság, 1975. 5. sz. 122–124. l.
- Miért tanulmányozzuk a hatalmat? A szubjektum kérdése. (Ford.: Török Gábor.) In: Polisz, 1990. 2. sz. 7–11. l.
- A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl. Válogatás. (Szerk., ford., bev.: Szokolczay Árpád.) Bp. 1991. 118 l.
- Nietzsche, Freud, Marx. (Ford.: Angyalosi Gergely.) In: Athenaeum, 1992. I/3. sz. 157–171. l.
- Nietzsche, a genealógia és a történelem. (Ford.: Török Gábor.) In: Új Írás, 1991. 10. sz. 61–72. l.
- Oidipusz király: az ember, aki sokat tudott. In: Valóság, 1990. 7. sz. 119–123. l.
- Az önismeretről. (Részlet a szerző Le souci de soi c. művéből. Ford.: Török Gábor.) In: Hitel, 1989. 11. sz. 26–27. l.
- Az örület a mű hiánya. (Ford.: Török Gábor.) In: Új Írás, 1991. 11. sz. 55–60. l.
- Stultifera navis [Bolondok hajója]. (Ford.: Fázsy Anikó.) In: Nagyvilág, 1990. 9. sz. 1377–1389.
- A tudás archeológiája. (Bevezetés.) (Ford.: Gángó Gábor.) In: Pompeji, 1992. 4. sz. 144–153. l.

Fordította: L. Bozai Zsuzsanna
A fordítást ellenőrizte: Klaniczay Gábor
A jegyzeteket és a bibliográfiát összeállította:
 L. Bozai Zsuzsanna, Vörös Boldizsár

További történešzéletrajz-gyűjtemények

Az alábbiakban – korántsem a teljesség igényével – felsorolunk néhány olyan, e *Sic itur*-számmal rokon (Magyarországon fellelhető) kiadványt, amelyek elősegíthetik a téma iránt érdeklődők további tájékozódását:

- American Historians 1607–1865 [Amerikai történészek 1607–1865]. Ed. by Clyde N. Wilson. Detroit, Michigan, 1984. XV, 382 l. (Dictionary of Literary Biography 30. vol.)
- American Historians 1866–1912 [Amerikai történészek 1866–1912]. Ed. by Clyde N. Wilson. Detroit, Michigan, 1986. XIII, 427 l. (Dictionary of Literary Biography 47. vol.)
- The Blackwell Dictionary of Historians [A Blackwell-féle történészlexikon]. Ed. by John Cannon, R. M. C. Davis, William Doyle, Jack P. Greene. Oxford-New York, 1988. 480 l.
- Csengery Antal: Történetírók és a történetírás. Bp. 1874. IX, 313 l.
- Deutsche Historiker [Német történészek]. Hgg. v. Hans-Ulrich Wehler. Göttingen, 1973. 634 l.
- Essays in modern European Historiography [Modern európai historiográfiai tanulmányok] Ed. and with an Introduction by S. William Halperin. Chicago-London, 1970. XXII, 378 l.
- Gooch, George Peabody: History and Historians in the Nineteenth Century [Történet-tudomány és történészek a tizenkilencedik században]. London-New York-Toronto, 1955. XXXVI, 547 l.
- Historians of Modern Europe [A modern Európa történészei]. Ed. by Hans A. Schmitt. Baton Rouge, 1971. XVIII, 338 l.
- Historikerlexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert [Történészlexikon. Az antikvitástól a XX. századig]. Hgg. v. Rüdiger vom Bruch u. Rainer A. Müller. München, 1991. 382 l.
- Powicke, Frederick Maurice: Modern Historians and the Study of History [Modern történészek és a történelem tanulmányozása]. London, 1956. 256 l.
- Some 20th-century historians [Néhány XX. századi történész]. Ed. by S. William Halperin. Chicago, 1961. 298 l.
- Thomas, Jack Ray: Biographical Dictionary of Latin American Historians and Historiography [A latin-amerikai történészek és történetírás életrajzi lexikona]. Westport, Connecticut-London, 1984. XIV, 420 l.
- Twentieth-Century American Historians [Huszadik századi amerikai történészek]. Ed. by Clyde N. Wilson. Detroit, Michigan, 1983. XI, 519 l. (Dictionary of Literary Biography 17. vol.)

A bibliográfiát összeállította: Vörös Boldizsár

A lap e számának munkatársai

Bitter Ákos: IV. éves latin-német szakos hallgató (ELTE BTK).

Boros Krisztina: 1991-ben végzett az ELTE BTK francia-történelem szakán. Jelenleg a Francia Intézet munkatársa.

Bódy Zsombor: III. éves szociológia-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Czoch Gábor: 1992-ben végzett az ELTE BTK francia-történelem szakán. Jelenleg tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE BTK „Atelier” Magyar-Francia Posztgraduális Műhely).

Faluvégi Katalin: 1991-ben végzett az ELTE BTK magyar-német szakán. Jelenleg szerződéses tanársegéd (ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék).

Fazekas Csaba: 1992-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán. Jelenleg tanársegéd (Miskolci Egyetem, Történettudományi és Művelődéstörténeti Tanszék).

Gianone András: IV. éves francia-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Horváth Anikó: 1990-ben végzett az ELTE BTK német-történelem szakán. Jelenleg tolmács.

Horváth Beáta: IV. éves történelem, II. éves francia szakos hallgató (ELTE BTK).

Juhász Nagy Ágnes: 1992-ben végzett az ELTE BTK magyar-történelem szakán. Jelenleg nyelvtanár.

Klaniczay Gábor: docens (ELTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék).

Krász Lilla: IV. éves német-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

L. Bozai Zsuzsanna: 1991-ben végzett az ELTE BTK orosz-történelem szakán. Jelenleg tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE BTK „Atelier” Magyar-Francia Posztgraduális Műhely).

Madary Orsolya: V. éves spanyol-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Márkus Rozália: III. éves német-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Paál Vince: IV. éves német-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Pusztai Viktória: IV. éves hebraisztika-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Rozsnyai Katalin: 1984-ben végzett az ELTE BTK magyar, 1987-ben spanyol szakán. Jelenleg szellemi szabadfoglalkozású.

Sahin-Tóth Péter: 1990-ben végzett az ELTE BTK francia-történelem szakán. Jelenleg tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék).

Schneller Dóra: IV. éves francia-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Sebők Marcell: 1992-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán. Jelenleg tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE BTK „Atelier” Magyar-Francia Posztgraduális Műhely).

Semsey Viktória: 1985-ben végzett az ELTE BTK spanyol-történelem szakán. Jelenleg ösztöndíjas (Soros Alapítvány–Budapesti Közép-Európai Egyetem Alapítvány).

Szilágyi Ágnes Judit: 1990-ben végzett az ELTE BTK portugál-történelem szakán. Jelenleg tudományos továbbképzési ösztöndíjas (JATE Latin -Amerika Tanszékcsoport).

Szilágyi Márton: 1990-ben végzett az ELTE BTK magyar-történelem szakán. Jelenleg tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE BTK Felvilágosodás-és Reformkori Magyar Irodalomtörténeti Tanszék).

Takács Katalin: IV. éves német-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Tóth Gábor: 1992-ben végzett az ELTE BTK latin szakán, valamint medievisztikai speciális tanulmányokból. Jelenleg tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE BTK „Atelier” Magyar-Francia Posztgraduális Műhely).

Varga Éva: IV. éves német-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Varga Zsolt: IV. éves német-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).

Vörös Boldizsár: 1992-ben végzett az ELTE BTK magyar-történelem szakán. Jelenleg tudományos továbbképzési ösztöndíjas (MTA Történettudományi Intézet).

Zsinka László: 1992-ben végzett az ELTE BTK latin-történelem szakán. Jelenleg tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE BTK „Atelier” Magyar-Francia Posztgraduális Műhely).

A fényképezési munkák az ELTE BTK, az MTA és az Országos Széchényi Könyvtár laboratóriumában készültek.